

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

YUSUF B. YAHYA EL-ÇERKESÎ VE TEFSİRDEKİ METODU

Hazırlayan
Murat YILDIZ

Danışman
Prof. Dr. İshak YAZICI

Doktora Tezi
Samsun 2010

KABUL VE ONAY

Murat YILDIZ tarafından hazırlanan “*Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî ve Tefsirdeki Metodu*” başlıklı bu çalışma,/...../..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan:

Üye :

Üye :

Üye :

Üye :

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

___ / ___ / ___

Prof. Dr. Mahmut AYDIN

Müdür

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım doktora tezinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riâyet ettiğimi, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan ve dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu taahhüt ederim.

24/06/2010

Murat YILDIZ

ÖZET

Öğrencinin Adı-Soyadı	Murat Yıldız
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Danışmanın Adı	Prof. Dr. İshak YAZICI
Tezin Adı	Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî ve Tefsirdeki Metodu

Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî, XV. asrın sonu ile XVI. asrın ilk yarısında Osmanlı Devletinin hem siyâsi hem de ilmî bakımdan en parlak dönemini yaşadığı bir zaman diliminde yaşamıştır. Hayatı ile ilgili yeterli detaylı bilgi bulunmayan Çerkesî Arapça, Fıkıh, Hadis ve Tefsir başta olmak üzere islâmî ilimlerde kendini yetiştirmiş ve akabinde incelemiş olduğumuz tek kitap içerisindeki iki ciltlik *Cem’u’l-Meâlî* adıyla bilinen dirâyet tefsirini kaleme almıştır.

Çerkesînin tefsirinde Beydâvî, Zemahşerî, Taberî, Kurtubî ve İbn Kesîr gibi müfessirlerin tefsirlerinden oldukça yararlandığı görülmektedir. Bir dirayet tefsiri olan *Cem’u’l-Meâlî*; Fıkıh, Kelam, Dil ve Belagat gibi çeşitli ilim dallarının muhteviyatıyla ilgili bilgiler içermekle birlikte rivayet yönü de dikkate değerdir. İtikatta Ehl-i Sünnet çizgisinde olan Çerkesî, bazı ayetlerin yorumunda Mutezile’nin görüşlerini muhtelif delillerle reddetmiştir.

Çerkesî’nin bu eseri, farklı alanlarla ilgili birçok faydalı malumatı içeren bir tefsir olmasına karşın, kendisine has orijinal bir metotla ortaya konulmuş bir eser değildir. Kendisinden önce yazılmış tefsirlerden oldukça yararlanan ve onlara benzer bir metotla ve daha küçük bir boyutta kaleme alınmaya çalışılmış bir eser olarak nitelendirilebilir.

Anahtar Sözcükler: Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî, Dirâyet Tefsiri, El Yazma Tefsir, Osmanlı Müfessirleri

ABSTRACT

Student's Name and Surname	Murat Yıldız
Department's Name	Basic Islamic Sciences
Name of the Supervisor	Prof. Dr. İshak YAZICI
Name of the Thesis	Yusuf b.Yahya el-Cerkesî and his Method of Cem'u'l-Meâlî

Yusuf b. Yahya el-Çerkesi lived in the time of the Otoman Empire when it was its most brilliant time for both political and educational aspect between the end of the 15th century and the first half of the 16th century. Çerkesi, about whose life we do not have enough information, had education in Islamic subjects such as Arabic, Islamic Law, Hadith, commentary on the Quran, and later wrote a rationalist commentary on the Quran called *Cem'u'l-Meali* consisting of two volumes in one book we have already examined.

It is seen that Çerkesi benefited much in his commentary from those of commentaries such as Beydavi's, Zemahşeri's, Taberi's and Ibn Kesir's. While as a rationalist commentary *Cemul Meali* includes some knowledge relating to the various Islamic subjects such as Islamic Law, theology, Islamic sects, language and rhetoric, it mainly concerns with the aspect of its rivayet (narration). Although Çerkesi held the belief of Orthodox Islam called ahl-i Sunnah in faith, he rejected the views of Mutazileh in some explanations of the verses based on various proofs.

Although Cerkesi's book contains very valuable knowledge in various fields, he did not use an original method in his book. Thus, it can be said that this book was written by benefiting from earlier commentaries, was used similar methods with its contemporaries, and written in a small size.

Key Words: Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî, Rationalist Commentary, Handwritten Commentary, Ottoman Commentators

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, nüzûlünden günümüze kadar binlerce araştırmaya konu olmuş ilahî bir kitaptır. Hz. Peygamber, Kur'ân'ı tebliğ, tebyîn ve tefsir vazifelerini hakkıyla ifa eden ilk müfessir olmuştur. Tefsirin ilmî bir disiplin haline geldiği Tabiîn, Tebe-i Tabiîn ve onları takip edenlerin dönemlerinde Tefsir ve Kur'ân ilimleri alanında pek çok eser yazılmıştır. Tefsir ve Kur'ân ilimleri çalışmaları sayesinde Kur'ân, kendisiyle alakalı en çok araştırma yapılan “kitap” olmuştur. Özellikle, Kur'ân'ı anlama, günün şartlarına göre yorumlama ve hayata taşımayı gaye edinen bu Tefsir çalışmaları, Asr-ı Saadetten günümüze kadar aralıksız bir şekilde devam etmiştir. İşte XV. yüzyılın sonu ile XVI. asrın ilk yarısında yaşayan Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî de bu gayenin gerçekleşmesine katkıda bulunmak için *Cem'u-l-Meâlî* adlı eserini kaleme almıştır.

Yazma bir tefsir üzerinde çalışmanın ilk amacı, bir tefsiri baştan sona okuyarak geniş bir Kur'ân kültürü elde etmektir. Kanaatimizce, bir tefsiri baştan sona okuyup bitirmeden Kur'ân'ın herhangi bir konusunda sağlıklı bir yorum yapmak mümkün değildir. Danışman hocamızın da önerileri doğrultusunda böyle bir tezi almamızın en önemli faydası bize geniş bir Kur'ân kültürü ve düşünce perspektifi kazandırmış olmasıdır. Diğer taraftan böyle bir çalışmaya yönelmek sûretiyle matbû şekilde kamuoyuna yansıtılmamış bulunan bu tefsirin ve aynı zamanda onun müellifinin ilim dünyasına tanıtılması da bu tezi almaya bizi yönelten ikinci önemli sebeptir. Biz de bu çalışmamızda, Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî'nin adı geçen eserini kaleme alırken hangi ilimlerden istifade ettiğini ve nasıl bir yöntem takip ettiğini incelemeye çalıştık. Ayrıca kütüphane raflarında, içindeki hazinelerin keşfedilmesini bekleyen el yazması binlerce eser arasından seçmiş olduğumuz bu tefsir üzerinde yaptığımız çalışma ilmî mirasımızın gün yüzüne çıkması noktasında ufacık bir katkı yaptıysa kendimizi bahtiyar addederiz. Çünkü yeni şeyler söylemenin ve günümüzde söz sahibi olmanın yollarından biri de hiç şüphesiz ilmî mirasımızı tozlu raflardan indirip okuma, anlama ve yayınlamaya çalışmaktır.

Bugün belli bir ilmî düzeye ulaşarak belli alanlarda söz sahibi olanların, ecdadımızdan bize kalan ilmî mirastan özellikle istifade ettikleri ve büyük faydalar gördükleri en azından yadsınamaz bir gerçektir.

Sunmuş olduğumuz bu tez, konunun önemi, araştırmanın amacı ve metoduna dair bilgiler içeren “Giriş” kısmıyla birlikte üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî’nin hayatı, ilmî şahsiyeti yaşadığı dönemin ilmi ve siyasal durumu üzerinde durulmuş ve Tefsirinin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî’nin tefsirinde rivâyet yönünden nasıl bir metod takip etmiş olduğu incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, öncelikle tefsirinde kullanmış olduğu rivâyetler ilgili başlıklar altında örneklendirilerek verilmiş ve muhtelif âyetlerin tefsiriyle ilgili olarak getirdiği rivâyetler ve yaptığı yorumlar çeşitli tefsirlerle karşılaştırılmıştır.

Üçüncü bölümde ise tefsirin dirâyet ve Ulûmu’l-Kur’ân yönünden özellikleri üzerinde durulmuş, gerek Ulûmu’l-Kur’ân gerekse diğer ilimler itibariyle tefsirinin gerçek konumunun tespitine gayret gösterilmiştir. Bu amaçla fıkıh, kalam ve kıraat ilimleri adına özel başlıklar da açılmıştır. Bilhassa müellifin bu konulara getirdiği yorum, değerlendirme ve izahları örnekler verilerek ortaya konulmuştur.

Genellikle müfessirimizin tefsir usûlü açısından ağırlık vermediği konulara ait örneklerimizi 4 ve 5 olarak sınırlandırdık. Ancak onun çokça üzerinde durduğu konuları vurgulama ve ona dikkat çekme amacıyla bunlara ilişkin örnekleri ziyadesiyle vermeye gayret ettik. Ayrıca müfessirin çeşitli ilimlere dair verdiği bilgiler, bu sahada kaleme alınan kaynak eserlerle de imkânlar ölçüsünde karşılaştırılmıştır. Sonuç bölümünde ise, yaptığımız çalışmanın değerlendirilmesine yer verilmiştir.

Böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin katkısı olmuştur. Bu isimlere şükran duygularımı ifade etmeyi ifası zorunlu bir görev sayıyorum. Bu çerçevede öncelikle doktora tez konusu seçiminden itibaren yapıcı görüş ve önerileriyle bana rehberlik eden danışmanım ve değerli hocam Prof. Dr. İshak Yazıcı'ya, Tez izleme komitesi üyesi olarak katkılarından ötürü Prof. Dr. Mehmet Okuyan, Prof. Dr. Remzi Kaya ve Yrd. Doç. Dr. Recep Gün hocalarımıza teşekkürlerimi arz ediyorum. Ayrıca el yazması metnin bazı yerlerinin çözümlenmesinde katkılarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Osman Şahin, Doç. Dr. Ali Bulut ve Okutman Metin Yanarates'e ve özellikle de tezin teknik düzeyinde büyük emeği olan Dr. Muhittin Düzenli'ye de teşekkürlerimi belirtmeyi bir görev addediyorum. Ve benim yetişmem için maddî manevî hiçbir fedakarlıktan kaçınmayan anne-babama ve aileme de en kalbî şükranlarımı sunuyorum. Son olarak ilme verdiği değerden dolayı beni teşvik ve takdir eden hocam Bahattin Tama beyefendiye de şükranlarımı arz ediyorum.

Murat YILDIZ
Samsun 2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	viii

GİRİŞ

Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	1
Araştırmanın Yöntemi	2

BİRİNCİ BÖLÜM

YÛSUF B. YAHYA el-ÇERKEŞÎ'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEMİN DİNİ, İLMÎ VE SİYASÎ DURUMU

1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	4
1.2. Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî'nin Yaşadığı Dönemin Siyâsî ve İlmî Durumu.....	8
1.2.1. Siyasi Durum	8
1.2.2. İlmî Durum	13
1.3. Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî'nin Cem'u'l-Me'âlî Adlı Eseri.....	20
1.3.1. Cem'u'l-Me'âlî.....	20
1.3.2. Cem'u'l-Meâlî'nin Genel Özellikleri	21
1.3.3. Cem'u'l-Meâlî'nin Yazma Nüshaları	24
1.3.4. Cem'u'l-Meâlî'nin Kaynakları.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRDEKİ METODU

1.1. Tefsirinin Rivâyet Yönünden Özelliği	26
1.1.1. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir Etmesi.....	27
1.1.1.1. Âyetleri Bir Başka Âyetle Açıklaması:	28
1.1.1.2. Önceki İzahlara Atıfta Bulunması.....	34
1.1.2. Kur'an'ı Sünnetle Tefsir Etmesi	36
1.1.3. Kur'an'ı Sahabe Kavliyle Tefsir Etmesi.....	46
1.1.4. Kur'an'ı Tabiun Kavliyle Tefsir Etmesi	51
1.1.5. İsrailiyyât Karşısındaki Tutumu.....	56
1.1.6. Peygamber/Kavim Kıssalarına Yer Vermesi	65
1.1.7. Cem'u'l-Meâlî Tefsirinde Siyer ve Megazî.....	71
1.1.7.1. Hz. Peygamberin Kâfirlere Bedduası	73
1.1.7.2. Hz. Peygamber'in Mi'râc Mucizesi	73
1.1.7.3. Bedir Savaşı	75
1.1.7.4. Bedir Esirlerinden Fidyeye Talep Edilmesi.....	77

1.1.7.5. Uhud Savaşı	80
1.1.7.6. Hz. Peygamber'in Sağlığında Mürtedler (Dinden Dönerler).....	83
1.1.7.7. Hz. Peygamber'e Suikast Girişimi	85
1.1.7.8. Huneyn Savaşı.....	87
1.1.7.9. Tebük Seferi.....	89
1.1.7.10. Huneyn Seferine İştirak Etmeyen Münafık Gruplar.....	90
1.1.7.11. Hayber Gazvesi.....	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEFSİRİNİN DİRÂYET VE ULÛMU'L-KUR'ÂN YÖNÜNDEN ÖZELLİĞİ

1.1. Tefsirinin Dirâyet Yönünden Özelliği.....	92
1.1.1. Kelam İlmindeki Yeri.....	93
1.1.2. Fıkıh İlmindeki Yeri.....	100
1.1.3. Kıraat İlmine Bakışı ve Farklı Kıraatları Aktarmadaki Metodu	107
1.1.4. Tefsirin Belağat İlmi Bakımından Özelliği.....	120
1.1.4.1. Kinaye	121
1.1.4.2. Teşbih.....	124
1.1.4.3. İstiare.....	128
1.1.4.4. Mecâz.....	132
1.2.. Ulûmu'l-Kur'ân Yönünden Özelliği	135
1.2.1. Nüzûl Sebeplerini/Esbâbu'n-Nüzûl'ü Değerlendirme Usûlü	136
1.2.2. Nasih Mensuh Konusundaki Tutumu.....	143
1.2.3. Muhkem-Müteşabih Konusundaki Tutumu.....	152
1.2.4. Müphemâtü'l-Kur'ân'a Değınmesi	158
1.2.5. Hurûf-u Mukattaa'yı Tefsir Etme Usûlbu.....	162
1.2.6. Sûrelerin Mekkî /Medenî Olmalarını ve Âyet Sayılarını Belirtme Metodu	171
1.2.6.1. Âyet sayısı ile Mekkî ve Medenîyi belirtmesi	172
1.2.6.2. Âyet sayılarını eksik ya da fazla olarak belirtmesi	174
1.2.6.3. Sûrelerin Mekkî ya da Medenî olduğunu belirtmeyip sadece âyet sayısını vermesi.....	175
1.2.6.4. Yahut / أو ” ifadesi ile âyet sayılarındaki ihtilafı belirtme metodu.....	176
1.2.6.5. “ غیر ve الا ” ifadeleri ile istisnaları belirtme metodu	178
1.2.6.6. “ مختلف ” ifadesi ile ihtilafı olan kısmı zikretmesi.....	179
1.2.6.7. “ قیل ” ifadesi ile ihtilafların belirtilme metodu	181
1.2.6.8. Âyet sayılarını ve harfu'l-fasılâyı beyan etmesi	182
1.2.6.9. Hakkında herhangi bir görüş belirtmediğı sûreler.....	184
1.2.7. Fedâilü'l-Kur'an ile ilgili Rivâyetlere Yer Vermesi	185
SONUÇ.....	191
BİBLİYOGRAFYA.....	196
EKLER.....	204

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's-Selâm
a.g.e.,	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.md.	: Adı Geçen Madde
b.	: bin, ibn
Bkz / bkz.	: Bakınız
bnt	: binti
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâluhû
çev	: Çeviren
der	: Derleyen
DİA.	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
karş.	: Karşılaştırınız
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
ss.	: Sayfalar
sy.	: Sayı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
trz.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî'nin **Cem'u'l-Meâlî** adlı eseri, sadece isim olarak bilinen ve tek nüshası olan bir el yazması eserdir. Şüphesiz, Kur'an üzerine yazılmış böyle bir eserin tozlu raflardan çıkarılıp incelenmesi en azından bu eserin yazımında ortaya konan emeğin sonucu açısından son derece önemli kabul edilmelidir. Hem kadim dönemlerde hem de günümüz tefsir araştırmalarında üzerinde çalışılan konuların başında Kur'an yorumunun geldiği söylenebilir. Bu açıdan İslâm kültür tarihinde Kur'an Tefsiri alanında yapılan çalışmaların gün yüzüne çıkarılmasına büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca, büyük emek verilerek te'lif edilen ve ilim ehlinin istifadesine sunulmayı bekleyen, ancak halen kütüphane raflarında kalmış binlerce eserin varlığı göz önüne alındığında konunun ehemmiyeti daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Çerkesî hakkında bugüne kadar herhangi bir çalışmanın bulunmayışı bizim bu eseri çalışmaya sevkeden temel amillerden biri olmuştur.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

El yazması eserler üzerinde yapılan ve yapılacak çalışmaların ilim dünyasına önemli katkıları olabileceği gibi, beraberinde bazı zorlukları da getirebileceği göz önünde tutulmalıdır. Eserin okunma güçlüğü, yazarı hakkında yeterli bilginin bulunmayışı vb. etkenler yorucu bir çalışmayı gerektirmektedir. Üzerinde çalıştığımız eser de bu açıdan değerlendirildiğinde, nüshanın bir başka kopyasının bulunmayışı, müellif hakkında tabakat ve rical kitaplarında sadece bir paragraflık bilgi oluşu, hatta müellifin doğum tarihinin bile bilinmeyişi, konuyla ilgili yeterli bilgiye ulaşmamızı engellemiştir. Bu nedenle daha çok müellifin eseri üzerinde yoğunlaştığımızı belirtmek isteriz.

Çalışmamızın birinci bölümünde Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî'nin hayatına - bilgilerin yetersizliği nedeniyle- kısa bir şekilde değinilmiş, ardından Çerkesî'nin yaşadığı dönemin siyasî ve ilmi faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Hiç şüphesiz, yaşanan süreç ve sürecin beraberinde getirdiği imkan ve siyasî durum, eserlerin müelliflerini de etkileyebilmektedir. Bu nedenle bu bölüm içerisinde Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî'nin yaşadığı dönemin panoramasını kısa bir şekilde özetlemeye çalıştık.

Tezimizin ikinci bölümde ise Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî'nin Tefsirinde rivâyet yönünden özelliğini muhtelif ana başlıklar altında örneklerle izah etmeye gayret ettik.

Üçüncü bölümde ise tefsirin dirâyet ve Ulûmu'l-Kur'ân yönünden özellikleri üzerinde durup fıkıh, kalam ve kıraat ilimleri adına özel başlıklar açarak bilhassa müellifin bu konulara getirdiği yorum, değerlendirme ve izahları örnekler verilerek ortaya koymaya çalıştık.

Sonuç bölümüyle çalışmamızda elde ettiğimiz neticeleri kısa bir şekilde dile getirmeye çalıştık. Son olarak el yazması üzerine yapılan çalışmalarda önemli olduğunu düşündüğümüz, eserin bazı varaklarının orijinal resimlerini de ekler bölümünde gösterdik.

Araştırmanın Yöntemi

Bu eserin incelemesinde izlediğimiz metodu kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Öncelikle, müellifin hayatı ile ilgili kaynaklarda fazla bir malûmat olmaması sebebiyle şu an için elimizdeki tek kaynak durumunda olan İbn'ül-İmâd'ın

Şezeratü’z-Zeheb adlı eserinde vermiş olduğu bilgilerden yola çıkmayı uygun bulduk. Çalışmamız eser incelemesi olduğu için, yazma nüsha tarafımızdan defalarca okunmuş ve müellifin yöntemine işaret edebilecek örnekler tespit edilerek ilgili başlıklar altında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu değerlendirmeler esnasında müellifin eserinde vurguladığı hususların başka tefsir kaynaklarındaki görünümlerine de yeri geldikçe işaret edilmeye çalışılmış ve müellifin etkilendiğı tefsir kaynakları bu şekilde tespit edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

YÛSUF B. YAHYA el-ÇERKESÎ'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEMİN DİNİ, İLMÎ VE SİYASÎ DURUMU

1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Hiç şüphesiz XVI. asırda yaşamış ve eser(ler)i gün yüzüne çıkmamış bir alimin hayatı hakkında kapsamlı bilgilere ulaşmak güç olabilmektedir. Bu bağlamda, eserini doktora tez konusu olarak çalıştığımız Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî'nin hayatına ait detaylı bilgilere ulaşamadığımızı belirtmek isteriz. Tüm kaynakları etraflica taramamıza rağmen, konu ile ilgili yegane bilginin İbnu'l-İmâd'ın **Şezerâtü'z-Zeheb** adlı eserinde kısa bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bu ifadeyi doğrular mahiyette aşağıdaki bilgi ilginçtir. **Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler** adlı eserde de konuyla ilgili şu malumat verilmektedir:

Mevcut nüshanın sonunda, derkenarda yer alan notta, tefsirin 967/1560 yılında tamamlandığı ve müellifinin Yûsuf b. Yahya b. Mustafa olduğu belirtilmiştir. İbnü'l-İmâd (ö.1089/1678) **Şezerâtü'z-zeheb** adlı eserinde ise müellifi Cemâlüddîn Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî adıyla kaydederek onun, İbnü'l-Emîr Muhyiddîn b. Emir Özbek'in oğlu olduğunu ifade etmiş ve vefat tarihini de 949/1542 olarak göstermiştir. Şâyet tefsîrin te'lif tarihi doğru ise müellifin vefat tarihini 967/1560 yılından sonra düşünmek gerekir.¹

Mollaibrahimoğlu'nun nüshanın sonundaki nottan hareketle müellifin vefat tarihi ile ilgili böyle bir çıkarımda bulunması ve müellifin vefat tarihini “967 yılından sonra düşünmek gerekir” ifadesinden, mevcut nüshadaki bilgiyi esas aldığı görülmektedir. Ancak, mevcut nüshada Mollaibrahimoğlu'nun ifade ettiği yerde tefsirin 967 yılı değil 957 yılında tamamlandığı belirtilmektedir.² Dolayısıyla 967 şeklinde belirtilen tarihin sehven yazılmış olabileceği kanaatinde olduğumuzu

¹ Süleyman Mollaibrahimoğlu, **Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Yazma Tefsirler Metod ve Kaynakları**, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yay., 2002, s.357.

² Bkz.: EK 2.

belirtmek isteriz. Dolayısıyla orijinal nüshada müstensihler tarafından belirtilen tarihin doğru olabileceği noktasından hareketle “müellifin ölüm tarihini 957 yılından sonra düşünmek gerekir “şeklindeki çıkarımın daha uygun olacağı kanaatini taşımaktayız. Ancak eserdeki bu bilgiler, istinsah nüsha olması hasebiyle müellifin ölüm tarhi hakkında kesin bilgi vermeyebilir. Bu durumda İbnu’l-İmâd’ın müellifin vefat tarihi ile ilgili vermiş olduğu bilginin tashih edilmesi ya da tam tersi İbnu’l-İmâd’ın verdiği bilgileri doğru kabul etmek gerekmektedir. Nitekim, İbnu’l-İmâd **Şezerâtü’z-Zeheb** adlı eserinde müellif ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Yusuf b. Yahyâ eş-Şeyh el-Fâdıl Cemâluddîn ibnü’l-Emîr Özbek el-Çerkesî, Şeyh Halid’in el-Acrûmiyye’sinin şerhini okumuş, İbn Tulûn’un Kâvâid adlı eserini okumuş. Daha sonra da (İbn-i Malik’in) Elfiyye üzerine hocası ona icazet vermiştir. Akabinde Fıkıh ilminde derinleşmek için (Ebû’l-Berekât en-Neseî’nin Hanefî fıkıhına dair önemli eseri **Kenzü’l-Dekâik**’in şarihlerinden olan) Kutb ibn-i Sultan’dan (ö.950/1544) fıkıh dersleri almıştır. Sonra dedesinin vakfından kendine düşen payı almak için Mısır’a gitmiş ve 949/1542 yılında orada boğularak vefat etmiş ve Mısır’ın dışında, dedesinin mensûbu olduğu Özbekiyye türbesine defnedilmiştir.³

İbnu’l-İmâd’ın müellifin hayatına dair vermiş olduğu bilgilerin tamamı bu kadardır.

Müellifimizin doğum ve vefat tarihine ilişkin veriler net olmadığı gibi, tahsil hayatına ait bilgiler de çok belirgin değildir. Ancak, müellifin hayatına dair bu kadar kısa bilgi olmasına karşın verilen ipuçlarından hareketle Yusuf b. Yahyâ’nın tahsili ile ilgili şunları ifade edebiliriz:

³ İbnu’l-İmâd Abdülhay b. Ahmed, **Şezerâtü’z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, Beyrut: t.y., VIII/279.

Şezerat'tan yukarıda yaptığımız nakilde de yer aldığı üzere, verilen bilgilerden müellifimizin önce Şeyh Halid'in el-Acrûmiyye'sinin şerhini⁴ okuduğu belirtilmektedir. Ancak, bu eseri kimden okuduğuna dair herhangi bir malumatın bulunmadığını belirtmek isteriz. İbnü'l-İmâd'ın vermiş olduğu bilgilerden ikinci cümle, müellifin tahsil hayatına dair bize birtakım işaretler vermektedir. Yusuf b. Yahyâ'nın İbn Tûlûn'un⁵ **Kavâid** adlı eserini okuması ve İbn Tulûn'un da müellifin yaşadığı asırda yaşamış olması (880-953/1475/1546) bizzat kendisinden ders almış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. İbnu'l-İmâd'ın "*Daha sonra da İbn-i Malik'in⁶ Elfiyyesi üzerine hocası ona icazet vermiştir*" sözü de bu iddi-

⁴ Şeyh Halid'in **Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye** (İbn Âcurrûm): Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî (ö.723/1323)'nin hac münasebetiyle Mekke'de bulunduğu sırada yazdığı rivâyet edilen bu nahiv kitabı harfler, isim ve fiillerin tasrifleri ve i'rabları üzerine özlü bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, yöntemi ve ana kuralları çok sade bir dille ifade etmesi gibi, sebeplerden dolayı İslam dünyasında ve XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da tanınarak çok büyük rağbet görmüş, belli başlı batı dillerine tercüme edilmiştir. İlk defa 1592 yılında Roma'da yayınlanan eser daha sonra çeşitli yıllarda Leiden, Bulak, Beyrut, Cezayir, İstanbul, Kahire, Necef, Budapeşte, Kudüs, Dimeşk, Mekke ve Fas'ta basılmıştır. Üzerine altmış (60) civarında şerh yazılan, çeşitli kişiler tarafından nazma çevrilen ve Latince, İtalya, Fransızca ve Almanca'ya tercüme edilen eser son olarak Kenan Demirayak-M.Sadi Çöğenli tarafından 1997 yılında Erzurum'da neşredilmiştir. Eser hk.bilgi için bkz.Hayreddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm Kâmûs-u Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-'Arabi ve'l-Müste'ribîne ve'l-Müsteşrikîn**, t.y., 7/33

Hulusi Kılıç "İbn Âcurrûm", **DİA**, c.19, İstanbul, 1999, ss.295-296; Kenan Demirayak- Sadi Çöğenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., 2000, ss.184-185.

⁵ Ali ibn Tulûn (880-953/1475/1546) Muhammed b. Talib Ahmed b. Ali b. Humarûyeh b. Tulûn. Şam eşrâfından Hanefî mezhebine mensub, tarihçi, tercüme ve fıkıh konusunda uzman bir zat olarak bilinir. Aynı zamanda rüya tabiri ve hatta tıpla ilgisi olan, düz yazılar yazan Ali ibn-i Tulûn'un önemli eserlerinden bazıları şunlardır: *et-Ta'likât, el-Ğurefu'l 'İlyeti fî Terâcimi Müteahhiri'l Hanefiyye, Zehâir'il-Kasr fî Terâcimi Nübelâil-'Asr, et-Temettü'ü bi'l-Akrân beyne Terâcimi eş-Şuyûhi ve'l-Akrân, İnbâi'l- Ümerâ-ibi Enbâi'l-Vüzerâ, I'lâmü's-Sâilîn 'an Kütübî-Seyyidi'l-Mürselîn*. Bunlardan başka çeşitli konularda yazılmış yaklaşık 20 kadar kitap ve rialesi mevcuttur. Hiç evlenmemiş olup herhangi bir takipçisi de gelmemiştir. Bkz. Hayreddin ez-Ziriklî, **a.g.e.** VI, ss.184-185.

⁶ Endülüslü alim Ebû Abdullah Cemalüddin Muhammed b.Abdullah b. Malik, (ö.672/1271) el-Elfiyye (el-Hulâsâtü'l-Elfiyye, el-Hulâsâ) adlı esriyle tanınan gramer, sözlük ve kıraat alimi. Nahiv alanında 2794 beyitlik **el-Kâfiyetü's-Şafiye** adlı teferruatlı bir eser te'lif etmişti. Daha sonra bu eserini bin (1000) beyit ihtiva eden urcûze şeklinde özetlemiş ve öğrencilerin kolay ezberlemesi için nahiv ve i'rabla ilgili bütün meseleleri bu 1000 beyit içerisinde ele almıştır.

amızı destekler mahiyettedir. Zira İbn Tulûn'un **Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik** adlı eserinin varlığı da göz önüne alındığında Çerkesî ile İbn Tulûn arasında hoca-talebe ilişkisi olduğu söylenebilir.

Aynı hususları Kutb ibn Sultan (ö.950/1544)⁷ için de söyleyebiliriz ki İbnü'l-İmâd da müellifin hayatına dair vermiş olduğu bilgilerde –yukarda da belirttiğimiz gibi– buna işaret etmektedir.

Kutb İbn Sultan'ın (ö.950/1544) Dimaşk'ta müderrislik yaptığı ve uzun süre burada kaldığı göz önüne alındığında Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî'nin de ilim tahsili için bir süre Suriye'de bulunduğu sonucuna varılabilir.

Yine İbnü'l-İmâd'ın belirttiğine göre dedesinin vakfından kendine düşen payı almak için Mısır'a gitmiş ve 949/1542 yılında orada boğularak vefat etmiş ve dede-

Bir mukaddime ile seksen kadar bab ve fasıldan meydana gelen eserin bazı fasılları daha kısa olup bunların başlıkları yoktur. Eser yaklaşık 800 yıldan beri devamlı şekilde araştırmacıların dikkatini çekmiş, İslam dünyasında bilhassa Suriye ve Mısır'da büyük rağbet görerek medreselerde ders kitabı olarak okutulup ezberletilmiştir. Büyük bir şöhrete sahip olan ve pek çok baskıları bulunan Elfiyye, İbn Hişam (ö.761/1360), İbn Âkil (ö. 769/1367) ve el-Eşmûnî (ö. 900/1490) gibi alimlerce şerh edilmiştir. (Bkz. Hayreddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, s.233.)

İslam dünyasında gördüğü bu ilgiden başka el-Elfiyye S. De Sacy tarafından Fransızca şerh ile birlikte Paris'te (1833), A. Goguyet tarafından Fransızca tercümesi ve notlarla birlikte Beyrut'ta (1888), L. Pinto tarafından yine Fransızca tercüme ve izahlarla Constantine'de (1887), E. Vitto tarafından da İtalyanca tercüme ve notlarla Beyrut'ta (1898) yayınlanmıştır. Bkz. Abdülbaki Turan, "İbn Malik et-Tâî", **DİA**, c.20, s.169; Bkz. Kenan Demirayak- Sadi Çöğenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s.183.

⁷ Ebû Abdullah Kutbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Sultan ed-Dimaşkî es-Salihi (ö.950/1544). 12 Rebûlevvel 870 (2 Kasım 1465) tarihinde doğdu. Seriyüddîn İbnü's-Şihne ve Burhaneddîn en-Nâcî gibi hocalardan ders aldı. Dimaşk'ta Kassaiyye medresesi ile ikamet ettiği ve idaresini üstlendiği Zahirîyye medresesi'nin yanı sıra Emeviyye camiinde de hocalık yaptı. Sultan Kavsı Gavri döneminde Mısır Kâdî'l-Kudât'ı İbnü's-Şihne'ye naib oldu. Kahvenin ve afyonun haram olduğuna dair fetvası kaynaklarda bilhassa zikredilmektedir. Bkz. Hayreddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, VII, s.57; İbn'ül-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb**, VII, ss. 283-284. Kutb ibn-i Sultan, Ebu'l Berekât en-Neseî'nin Hanefî fikhının temel metinlerinden olan eserine **Keşfü'l-Hakâik 'An Esrâri Kenzi'd-Dekâik** adıyla bir şerh kaleme almıştır.

sinin mensûbu olduğu Özbekiyye⁸ türbesine defnedilmiştir.⁹ Verilen bu bilgilerden yola çıkarak Çerkesî'nin Ali İbn-i Tulûn ile Kutb İbni Sultan gibi alimlerden ders aldığı ve Arapça, Fıkıh, Hadis ve Tefsir başta olmak üzere islâmî ilimlerde kendini yetiştirdiği ve akabinde eserini kaleme aldığı ifade edilebilir.

1.2. Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî'nin Yaşadığı Dönemin Siyâsi ve İlmî Durumu

1.2.1. Siyasi Durum

Yusuf. b. Yahyâ el-Çerkesî'nin vefat tarihinin 949/1542 olduğu göz önüne alındığında müellifin XV. ve XVI asırlarda yaşadığını söyleyebiliriz. Kısaca söz konusu dönemin siyasi panoramasına baktığımızda şunları söyleyebiliriz:

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması açısından XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonuna kadar süren devir bir buhranlar ve intikal dönemi olmuş; XIII. yüzyıldaki Babaîler kıyamı, Moğollar karşısındaki ağır hezimet, İlhanlı yönetimi, Beylikler dönemi ve Osmanlının yükselmeye başlaması olguları, Anadolu'da Türkleşme ve İslamlaşma ve fakat aynı zamanda Balkanlar'da genişleme sürecini hızlandırmış; XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı yükselişi ve Anadolu birliğini sağlamaya doğru seyreden süreç daha da belirgin bir hal almış; bu bağlamda, Selçukludan Osmanlıya bir geçiş, bir kuruluş, gelişme ve genişleme dönemi olan XV. yüzyıla beş padişah ve bir fetret dönemi damgasını vurmuştur.¹⁰

⁸ Yaptığımız tüm araştırmalarda Özbekiyye Türbesi'ne dair herhangi bir malumata ulaşamadık.

⁹ İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, s.279.

¹⁰ Söz konusu dönemle ilgili detaylı bilgi için bkz.: Mehmet Maksudoğlu, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul: Ensar Neş., 2009, s. 31-201.

Esasen, ilk kurucuları sanıldığı gibi birer aşiret reisi olmanın ötesinde Selçuklu geleneğine bağlı yöneticiler olan Osmanlıların XIV. yüzyılda başlattıkları Anadolu'da Türk birliğini sağlama ve Balkanlar'da genişleme çabaları XV. yüzyılda da sürmüş; 1396'daki Niğbolu zaferinin bu yönde önemli etkileri olmuş ve böylece, XV. yüzyıl başlarında Tuna'dan Fırat'a uzanan merkezî bir imparatorluk oluşmuş; geriye bunun doğal merkezi olması gereken İstanbul'un alınması işi kalmıştı.¹¹

Gerçekte, İstanbul'un stratejik bir konumda olması; öte yandan, şehzadeleri koruyup kıskırtmak suretiyle taht kavgalarına neden olması ve Osmanlı'ya karşı düzenlenen Haçlı seferlerini teşvik etmesi sebebiyle Bizans önemli bir sorun oluşturduğundan,¹² oraya Karadeniz'den gelecek yardımı engellemek amacıyla boğazın Anadolu yakasına Güzelcehisar'ı yaptıran Yıldırım Bayezid (1389-1402) İstanbul'u dört kez kuşatmışsa da, Timur tehlikesi dördüncü kuşatmayı kaldırmasına neden olmuş;¹³ yüzyılın başındaki Ankara savaşı ise, Osmanlı devletini 1402'den 1413'e kadar sürecek olan bir bunalım ve "Fetret devri"ne sokmuş, Anadolu Türk birliği yeniden bozulmuş,¹⁴ Karesi ve Eretna hariç öteki beylikler yeniden kurulmuş, Balkanlar'da Osmanlı ilerleyişi bir süre durmuştu.¹⁵

Kendisine rakip olabilecek büyük bir Osmanlı Devleti'nin oluşmasını engellemek amacıyla Ankara savaşı galibiyetini müteakip Anadolu beylerinin topraklarını geri vererek Anadolu Türk birliğini parçalayan Timur'un çekilmesinden sonra

¹¹ Osmanlı ile Anadolu'daki beylikler arasındaki ilişkiler için bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1972, I, 245-323.

¹² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, s.289.

¹³ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, s.301-318.

¹⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, s.319.

¹⁵ Maksudoğlu, **Osmanlı Tarihi**, s.119.

Bayezid'in oğulları arasında başlayan ve 11 yıl süren taht kavgasından başarıyla çıkarak devleti parçalanmak ve yıkılmaktan kurtardığı için “ikinci kurucu” sayılan Çelebi Mehmed (1413-1421), Eflak'ı Osmanlılara yeniden bağladığı gibi, Anadolu Türk birliğini yeniden sağlamaya da çalışmış;¹⁶ Şeyh Bedreddin ve Mustafa Çelebi isyanlarını bastırmayı başarmış;¹⁷ yerine geçen II. Murad (1421-1451) önce Bizans tarafından serbest bırakılan amcası Düzmece Mustafa isyanını bastırmış,¹⁸ sonra onu serbest bırakarak destekleyen Bizans'ı kuşatmışsa da¹⁹ bu defa da Bizans ve Karamanoğulları'nın kışkırtması sonucu ayaklanan kardeşi Şehzade Mustafa ile uğraşmak zorunda kalmış;²⁰ Haçlı ittifakı karşısındaki başarısızlığa Karamanoğulları sorunu da eklenince, 1444'de Edirne-Segedin Antlaşmasını imzalamış²¹ ve ardından yerini daha sonra “Fatih” unvanı ile anılacak olan 12 yaşındaki oğlu II. Mehmed'e bırakmış, ancak onun küçük yaşta tahta geçmesini fırsat bilen Haçlıların antlaşmayı bozmaları üzerine tekrar tahta geçerek aynı yıl Haçlı ordusunu Varna'da yendiği gibi, Macarların öncülüğünde hazırlanan Haçlı ordusunu da II. Kosova savaşında (1448) ağır bir yenilgiye uğratmış;²² böylece İstanbul'un fethi kolaylaşmıştır.

Esasen, İstanbul kuşatması esnasında Bizans, Avrupa'dan beklediği yardımı bulamamış; denizden gelebilecek yardımı önlemek amacıyla Anadolu Hisarı'nın karşısına Rumeli Hisarını yaptıran II. Mehmed (1451-1481),²³ Balkanlar'dan gelebile-

¹⁶ Maksudoğlu, **a.g.e.**, ss.120-130.

¹⁷ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, ss.360-374.

¹⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, ss.390-393.

¹⁹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, s.389.

²⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, s.390.

²¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, s.426.

²² Maksudoğlu, **a.g.e.**, ss.151-156.

²³ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, ss.461-462.

cek muhtemel Haçlı yardımını önlemek için de sınır boylarına akıncı birlikleri göndermiş ve nihâyet surlara karşı büyük toplar döktürmüş,²⁴ gemileri karadan yürüterek Haliç'e sokmayı başarmış;²⁵ Bizans ordusu ve donanmasının zayıflığı fethi daha da kolaylaştırmıştır. Böylece, 29 Mayıs 1453 yılında gerçekleşmiş olan İstanbul'un fethi olayı, Türk, İslam ve dünya tarihi bakımından önemli sonuçlara yol açmıştır. Bizans imparatorluğu tarihe karışmış, "Ortaçağ" kapanıp "Yeniçağ" başlamış Osmanlı Devleti "yükselme" dönemine girmiş, başkent Edirne'den İstanbul'a taşınmış, Osmanlı toprak bütünlüğü sağlanmış, Anadolu-Rumeli geçişi kolaylaşmış, Karadeniz-Akdeniz deniz ticaret yolunun denetimi Osmanlı'lara geçmiş, Venedik ve Ceneviz ticareti bundan olumsuz etkilenmiş ve nihâyet Osmanlılar haklı bir şöret ve itibar kazanmıştır.²⁶

Yüzyılın son padişahı olan II. Bayezid (1482-1512) dönemine Cem Sultan olayı, Osmanlı-Venedik, Osmanlı-İran, Osmanlı-Memlûk ilişkileri, Şah Kulu²⁷ isyanı ve Anadolu'da Türk birliğini sağlama çabaları döneme damgasını vurmuştur.²⁸ Bu arada Osmanlılar ilk olarak batı Akdeniz ve açık denizlerde faaliyette bulunacak bir donanmaya sahip olacak güce erişmiş; İran'da iktidarı ele geçiren Safevîler, Doğu Anadolu'ya göz dikerek, gönderdikleri dervişlerle Şii mezhebini Anadolu'da

²⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, ss.463-464.

²⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, ss.480-481.

²⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, ss.13-132.

²⁷ Şahkulu isyanı: Kendisini Şah İsmail'e halef olarak gören Şahkulu aslen Safevî kökenli olup 1511 yılında bir isyan başlattı. Anadolu'ya kendi müritlerini gönderdi. Unların içindeki aşırı olanları, önderlerini Mehdî, Peygamber ve hatta Tanrı olarak kabul ettiler. Sultan Bayezid, üzerlerine 8000 kişilik yeniçeri ordusu gönderdi. Sadrazam Hadım Ali Paşa komutasındaki ordu isyanları Kayseri yolunda püskürttü. Şahkulu'nun bir okla öldürülmesinden sonra da zaferi kazandı. Lidersiz kalan hareket kısa sürede dağıldı. Geniş bilgi için bkz. Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Mehmet Harmancı (Çev.), İstanbul: E Yay., 1994, I, s.120.

²⁸ Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yay., 1977, III, ss.136-152; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, ss.187-231.

yaymaya çalışmış; Şah İsmail'in (ö.1487-1524) kışkırtmasıyla ortaya çıkan Şahkulu isyanını bastırmakla görevlendirilen Şehzade Ahmet başarısız olmuştu.²⁹

II. Bayazıd'dan sonra tahta geçen Sultan Selim Han Safevî devletinin kurulmasıyla nükseden Şii tehlikesine öncelik vermek amacıyla Avrupa devletleriyle ilişkilerini iyi tutmuş ve Şah İsmail ile mücadele etmiştir.³⁰ Yavuz Sultan Selim döneminde Şiiilerle mücadelenin yanında Doğu Anadolu, Suriye, Mısır, Filistin ve Hicaz'ın da Osmanlı topraklarına katılması en önemlisi İslam aleminin manevî hükümdarlığı anlamındaki Halifeliliğin Osmanlıya geçmesi Sultan Selim'in Hâdîm-i Haremeyn-i Şerifeyn ünvanını almasına sebep olmuştur.³¹

Müellifimiz Çerkesî'nin yaşadığı dönemdeki son padişah ise Yavuz Sultan Selim'den sonra tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman olmuştur. Osmanlı görkemliliğinin doruk noktası olarak nitelendirilen³² bu dönemde de fetihler devam etmiş Belgrat³³ ve Rodos³⁴ Osmanlı topraklarına katılmış, Macaristan üzerine seferler düzenlenerek Viyana kuşatması gerçekleştirilmiş,³⁵ İran üzerine sefer yapılarak Bağdat' da Osmanlı topraklarına dahil olmuştur.³⁶ Hiç şüphesiz bu dönemde Osmanlı devletinin denizcilik faaliyetlerinin son derece üstün olduğunu Hint Okyanusuna kadar gidildiğini de belirtmemiz gerekir.³⁷ Siyasî açıdan en parlak dö-

²⁹ Maksudoğlu, **a.g.e.**, s.225.

³⁰ Maksudoğlu, **a.g.e.**, s.228.

³¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.306.

³² Stanford Shaw, **a.g.e.**, s.131.

³³ Öztuna, **a.g.e.**, II, s.334; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.310; Maksudoğlu, **a.g.e.**, s.252.

³⁴ Öztuna, **a.g.e.**, II, s.338; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.313; Maksudoğlu, **a.g.e.**, s.252.

³⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.329; Maksudoğlu, **a.g.e.**, s.258.

³⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.348; Maksudoğlu, **a.g.e.**, s.262.

³⁷ Bu dönemdeki deniz faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, **a.g.e.**, II, s.363-400.

mini yaşıyan Osmanlı devleti söz konusu dönemde ilmî açıdan da benzeri performans sergilemiştir.

1.2.2. İlmi Durum

Müellifimizin doğum ve ölüm tarihi ihtilaflı bir husus olmakla beraber ölüm tarihine ilişkin en erken 949 tarihi verilmektedir. Doğum tarihi ile ilgili en ufak bir işaret olmadığı için ortalama 60 sene yaşadığı ihtimalinden hareketle müellifin Osmanlı döneminde II. Mehmet (Fatih Sultan Mehmet'in saltanatı 1451-1581 arası sürmüştür), II. Bayazıd (1481-1512 tarihleri arasında saltanat sürmüştür), I. Selim (Yavuz Sultan Selim 1512-1520 tarihleri arasında saltanat sürmüştür) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın (Tahta çıkışı 1520) dönemlerini yaşadığı söylenebilir. Şüphesiz söz konusu dönem Osmanlı döneminin yükselme dönemine denk gelmekte ve bu dönem Müslümanların parlak muvaffakiyetler kazandığı bir devir olarak adlandırılmaktadır.³⁸

Osmanlı devletindeki medreselerin yükselme ve aynı zamanda üçüncü teşkilatlanma dönemi de yine söz konusu yıllar arasına (1451-1557) tekabül etmektedir.³⁹ Bu tarihten sonra yaklaşık 351 yıl süren dönem ise medreselerin gerileme-çökme devri olarak kabul edilmektedir. Üçbuçuk asrı geçen bu devirde medreseler, alınan onlarca tedbire rağmen bir türlü kendilerini yenileyememişlerdir.⁴⁰ Medreselerle ilgili bu kısa bilgilerden sonra Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî'nin yaşadığı XV. ve

³⁸ W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Fuad Köprülü (Çev.), Ankara: DİB Yay, 1984, s.73.

³⁹ Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s.36.

⁴⁰ Cevat İzgi, **a.g.e.**,s.38.

XVI. asır boyunca yaşanan ilmi gelişmelere kısa bir şekilde değinmeyi uygun buluyoruz.

Hiç şüphesiz, Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bilimsel faaliyete, öğrenmeye, bilgiye büyük önem vermiştir. On beşinci yüzyıla gelindiğinde devletin sınırları oldukça genişlemiş ve sadece Anadolu içinde kalmayıp, Rumeli'ye taşmıştır.

Başta Fatih olmak üzere on beşinci yüzyıldaki Osmanlı padişahları bilimsel çalışmalarını ve bilim adamlarını desteklemişlerdir. Bunlar arasında şüphesiz ki en önemlisi Fatih Sultan Mehmed Han'dır. Sultan Mehmed Han ya da çok yaygın adıyla Fatih, başta hocası Akşemseddin olmak üzere bilim adamlarına büyük önem vermiştir. Onlarla bizzat ilgilenmiş, toplantılar tertiplemek sûretiyle onlarla fikir tartışmaları yapmış; onlara maddi ve manevi destek olmuştur.⁴¹ Plutarkhos'un *Ünlü Kişilerin Hayatı* adlı eseri Fatih'in emriyle Türkçe'ye çevrilmiştir.⁴² Yine Fatih'in emriyle G.M. Angiolello'nun Uzun Hasan'ın (1423-1478) hayatı hakkındaki eseri de Türkçe'ye çevrilmiştir.⁴³ Onun emriyle Türkçe'ye çevrilen ve bir nüshası Ayasofya Kitaplığında bulunan önemli bir eser de Ptolemaios (ö. 85-165 MS.) yani *Batlamyus'un Coğrafya'sı*dır.⁴⁴

⁴¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.150.

⁴² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.150.

⁴³ Breve narratione della vita et fatti di Ussuncassano re di Persia (Vicenza 1490) (İran'da Uzun Hasan'ın Hayatı ve faaliyetlerinin kısa hikayesi) Geniş bilgi için bakınız: Mahmut H. Şakiroğlu, "Angiolello, Giovanni Maria", **DİA**, c.3, s.197

⁴⁴ Bu eserde biri dünya haritası olmak üzere 63 de harita vardır. Fatih, 1465 yazında bu eserle ciddi bir şekilde ilgilenmiş, Amirutzes'e Arapça'ya çevrilmesini emretmiştir. Eser, evren sistemini vermekte; gezegen, Güneş ve ay'ın hareketleri ve yere göre pozisyonları ile onlarla ilgili hesaplamaları içermektedir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.151.

Fatih'in emriyle oluşturulan kütüphanede yukarıda sözü edilen eserlerin yanı sıra, Aristoteles (M.Ö. 384-322), Homeros (M.Ö. 8. y.y.) ve Hesiodos (M.Ö. 8. y.y.), Diogenes Laertios'un (M.Ö. 412-320) bazı eserlerinin de bulunduğu, Arapça eserlerin yanı sıra, farklı dillerde birçok eserin kütüphane koleksiyonu içinde yer aldığı bilinmektedir ki, bu da bize Fatih'in sadece İslam Dünyasına değil, dünyada bilim ve düşünce adına mevcut hemen her görüşle ilgilendiğini göstermektedir.⁴⁵

Fatih'in bilime olan hizmetlerinin en önemlilerinden birisi, Fatih Külliyesidir. Medaris-i Semaniye adı ile Fatih Cami'nin etrafında yapılmış olan bu külliye, sekiz medrese ve her medresenin arkasında "tetimme" adı verilen daha küçük sekiz medreseden ibarettir. Ayrıca bu külliye müderris ve öğrencilerin yararlanması için bir kütüphane, bir darüşşifa ve bir misafirhane bulunmaktadır. Medreselerin her birinde "akli" (Yunani ya da positif bilimler denen bilim grubu) ve "nakli" bilimlerde (İslami bilimler) birer müderris, darüşşifada ise iki hekim, bir göz hekimi, bir cerrah ve bir de eczacı bulunmaktadır. Hekimlerin hastaları günde iki kez ziyaret etmeleri şart koşulmuştur.⁴⁶ XV. ve XVI. yüzyıldaki bilimsel faaliyetlerin tamamına burada değinmemiz mümkün değildir. Ancak gerek medrese gerekse diğer müesseseler bakımından meydana gelen gelişmelerin sadece İstanbulla sınırlı olmadığını,⁴⁷ ayrıca söz konusu dönemde dini ilimler, tarih, matematik,

⁴⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, s.151.

⁴⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, s.7.

⁴⁷ Halkı tamamen gayr-i Müslim olan Rumeli'de bile benzer müesseseler o kadar süratle kuruldu ki fetihten sadece onbeş sene sonra buraları görenler Osmanlı idaresine geçmiş olan yerlerin hemen tamamının Müslüman Türk şehri haline geldiğini görüp hayret etmişlerdir. Nitekim 16. Asrın sonlarına doğru sadece Sofya'da 53 cami, 40 mektep, 9 medrese olduğunu söylememiz Osmanlı'nın ilme verdiği önem açısından zikre değerdir. Bkz. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda İlmi Hayat", **XV. Ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, İstanbul: Ensar Neş., 1997, s.266.

Astronomi, Tıp vb. alanlarda bilimin zirve yaptığını ve bu alanlarda orijinal eserler vucûda getirildiğini söyleyebiliriz.⁴⁸

Müspet bilimler açısından ele alındığında, bu dönemin belli başlı matematikçiler arasında Sinan Paşa (ö.891/1486), Molla Lutfi (ö.900/1495) ve Ali Kuşçu'yu (ö.879/1474) sayabiliriz.⁴⁹ Molla Lutfi'nin belli başlı eserleri arasında **Taz'îfü'l-Mezbah**⁵⁰ Delos problemi konusunda yazılmış olan kitabıdır. Molla Lutfi'nin ele almış olduğu bu problem Yunan'daki 3 klasik problemten biridir. Bu problemde bir küpün iki katına eşit bir küp elde etmek istenmektedir. Molla Lutfi bunun aslında küpün yanına bir tane daha eşit küp ilave etmek demek olmayıp, ondan sekiz defa daha büyük bir küp çizmek anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁵¹ Onun bu eseri haricinde 13 eseri daha zikredilmiş, ayrıca sadece isimleri bilinen ancak Molla Lütfi'ye ait olduğu söylenen onlarca eserin varlığı da belirtilmiştir.⁵²

Ayrıca, yine dönemin meşhur matematikçilerinden olduğu bilinen bir başka bilim adamı da, Kadızade-i Rumi'nin torunu olarak da bilinen Mirim Çelebi'dir. On beşinci yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Mirim Çelebi (ö.928/1521), matematik, astronomi ve optikle ilgili çalışmaları vardır. II. Bayezid zamanında kazaskerlik yapan Mirim Çelebi Uluğ Bey'in (ö.853/1449)Zic'i için **Düstur-u Amel ve Tashih ül-Cedvel** adlı Farsça bir şerh yazmıştır. Ayrıca, Ali Kuşçu'nun **Fethiyye**

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Kazıcı: **a.g.m.**, s.275-287.

⁴⁹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, ss.231-236.

⁵⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, s.232; Kazıcı, **a.g.m.**, s.285.

⁵¹ Orhan Şaik Gökkay, "Molla Lütfi", **DİA**, c.30, s.257.

⁵² Gökkay, **a.g.md**, s.257.

adlı eseri için de bir şerh kaleme almıştır. Onun **Makasid** adlı bir astroloji kitabı da bulunmaktadır.⁵³

Fatih Döneminde astronomi adına çalışmalar yapanlar arasında ise Ali Kuşçu ve Ahmedi Dai'yi (ö.824/1421) zikredebiliriz. Dönemin bilim adamlarından Ali Kuşçu'nun derin bilgisine hayran olan Fatih, Ayasofya Medresesine müderris olarak atadı. İstanbul'da bulunduğu sırada enlem ve boylam hesapları yaptı. Fatih Camii'ne de bir güneş saati yaptı. 1474 yılında ölen Ali Kuşçu, Osmanlılardaki astronomi bilgisine önemli katkıda bulundu.⁵⁴ Ali Kuşçu'nun eserleri arasında, Nasırüddin-i Tusi'nin (Ebû Ca'fer Nasreddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasan Ebûbekir (ö.672/1274) **Tecrid-ül Kelam** adlı kitabına ve Kadı Adudüddin'in (Aduddîn b. Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülğaffâr el-Îcî (ö.756/1355) **Risale-i Adüdiye**'sine yaptığı şerhler vardır. Bunlardan birincisi bir nevi sözlüktür. Onun bir başka eseri **Unkudü'z- Zevâhir fi Nazm**'dır. Bu eserler kelam konusundadır. Astronomi konusunda **Risalet-ül fi'l Hey'et** adlı Farsça bir eser kaleme almıştır. Bu eser bazı eklemelerle Arapça'ya da çevrilmiştir. Ali Kuşçu'nun en önemli eserlerinden biri de hiç şüphesiz astronomi ile ilgili **Risalet-ül Fethiye** adlı eseridir.⁵⁵

⁵³ İhsan Fazlıoğlu, "Mirim Çelebi", **DİA**, c.30, s.160; Tekeli, E. Kahya, M. Dosay, R. Demir, H.G. Topdemir, Y. Unat, **Bilim Tarihine Giriş**, Ankara: 1999, ss.314-315.

⁵⁴ Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", **DİA**, c.2, s.408.

⁵⁵ Yazar, ilk eserinin sonuna gökcisimlerinin dünyadan uzaklıkları ile ilgili bir bölüm eklemiştir. Fatih'e sunulmuş olan bu esere Fethiye adının verilmesi de bu çeviri işine Fatih'in Uzun Hasan üzerine yaptığı sefer sırasında başlanmış olması ve onun zaferi kazandığı gün de eserini tamamlamış bulunmasındandır. Eser 3 kısımdan meydana gelmiş olup, gezegen küreleri, hareketleri, 7 iklim hakkında bilgi vermektedir. Ali Kuşçu bu eserlerinde, Batlamyus astronomisi esaslarına dayalı olarak gezegenler, hareketleri, düzensizlikleri, Güneş ve ayın hareketleri, ekinoksun presizyonları ve Ay ve Güneş tutulması, astronomik sabitler, enlem ve boylam hesapları ile zaman tayini konusunda bilgi vermektedir. Ali Kuşçu medreselere matematik derslerinin

Ali Kuşçu'nun bu dersleri medresede olağanüstü rağbet görmüş, önemli bilim adamları tarafından da izlenmiştir. Nitekim, etkisi XVI. yüzyılda ürünlerini vermiştir. Fatih dönemindeki astronomi ve matematikle ilgili çalışmaların yanı sıra, tıp eserlerinin de çok önemli bir yeri olduğunu belirtmemiz gerekir. Osmanlı döneminin ilk Tıp kitabı olarak kabul edilen **Havassu'l-Edviye**'yi telif eden İshak b. Murad (ö.792/1390)⁵⁶ olmakla beraber tıp eserleri arasında da Arapça ve Farsça'dan yapılmış çeviriler vardır. Ancak bunların dışında, tıp eserlerinin en önemli yanı, hemen tamamının Türkçe olduğu görülmektedir. Tıp konusunda yazanlardan birisi Fatih'in hocası, Akşemseddin'dir (Şemseddîn Muhammed b. Hamza (ö.863/1459), ancak o eserlerini Arapça olarak kaleme almıştır. Esas itibariyle din alimi olan Akşemseddin tıpla ilgili olarak **Maddetü'l-Hayat** adlı bir eser kaleme almıştır.⁵⁷

On beşinci yüzyılın belli başlı hekimleri arasında Şerefeddin Sabuncuoğlu (ö.873/1468) zikredilebilir. Onun okuduğu kitaplarla tecrübelerine dayanarak onyediyi bâb üzerine telif ettiği tıp kitabı dahili ve harici tedavi yollarını göstermektedir.⁵⁸ Belli başlı eserleri arasında, Cürcani'nin (Ebû İbrahim Zeynuddîn İsmail b. Hasen el-Hüseynî el-Cürcânî (ö.531/1137) Farsça eseri **Zahire-i Harezemşahi** adlı eserinden çevirdiği **Mücerrebname** adlı eseri zikredilebilir.⁵⁹ Sabuncuoğlu, daha çok bir cerrah olarak şöhret yapmış olup, Osmanlılarda yazılmış tek resimli cerrahi kitabını kaleme almıştır. **Cerrahiyet el-İlhaniyye** adı altında kaleme

konulmasında önemli rolü olmuştur. Onun önemli çalışmaları arasında yer alan enlem ve boy-lam hesapları özellikle Ramazan Ayının belirlenmesi açısından ve de namaz vakitleri ve kible yönünün belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Cengiz Aydın, **a.g.md.**, s.409.

⁵⁶ Kazıcı, **a.g.m.**, s.280.

⁵⁷ Orhan F. Köprülü, "Akşemseddin", **DİA**, c.2, s.301; Kazıcı, **a.g.m.**, s.282.

⁵⁸ Kazıcı, **a.g.m.**, s.280.

⁵⁹ Kazıcı, **a.g.m.**, s.282.

alınmış olan eser, cerrahın kullandığı alet, cerrahi yöntem vb. konularda faydalı bilgiler ihtivâ etmektedir.⁶⁰

On beşinci yüzyılda yetişmiş belli başlı düşünürlerden birisi de Hocazade lakabıyla meşhur Mustafa b. Yusuf b. Salih'dir (ö.893/1488). O, İslam felsefesi esaslarına dayalı olarak geliştirmiş olduğu felsefî görüşleriyle, sadece döneminin önemli düşünürlerinden olmayıp, aynı zamanda, Osmanlılarda yetişmiş belli başlı düşünürler arasında yer almıştır. Onun **Tehafüt** adlı eseri, Gazali'den sonra İslam Dünyasında kaleme alınmış belli başlı eserlerden biri olarak kabul edilir⁶¹. Daha sonra bu esere meşhur Osmanlı felsefecilerinden Kemal Paşazade bir Haşiye kaleme almıştır.⁶²

Hiç Şüphesiz XV. ve XVI. yüzyıldaki ilim adamlarının sayısı yazdıklarımızla sınırlı değildir. Söz konusu dönemdeki ilmi gelişmeler etraflıca yazılacak birkaç ciltte bu gelişmelerin tarihi seyrini vermek mümkün olabilir. Dolayısıyla biz de birkaç alandaki ilmi gelişmeleri ve bu alanlarda ilmî eser telif edenleri dile getirmeyi yeterli gördük.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, on beşinci yüzyıldaki düşünce sistemini değerlendirecek olursak, bu dönemde bilimsel düşünceye verilen önem, bilim adamı ve düşünürlere karşı devletin bakış açısının, bu dönemdeki kaliteli çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olduğu ortaya çıkacaktır. Gerek bizzat Fatih'in bilime ve bilim adamına karşı tutumu, gerekse, eğitim adına atılan önemli adımlar

⁶⁰ Kazıcı, **a.g.m.**, s.282.

⁶¹ Saffet Köse, "Hocazâde Muslihuddin Efendi", **DİA**, c.18, s.208.

⁶² Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, s.230; Kemal Paşazade, **Tehafüt Haşiyesi**, A. Aslan (Çev.), Ankara: 1987.

lar, Fatih sayesinde Osmanlıların kazandığı alimler, padişahın din ve din adamlarına karşı tavrı, özellikle İstanbul’da yaşayan farklı din ve inançtakilere karşı tutumu, sanat ve sanatkara karşı takındığı tavır, bir taraftan Osmanlının yeni başkenti olan İstanbul’un İslam Dünyasının yeni kültür merkezi olmasını sağlarken, bir taraftan da Osmanlının kültür adına önemli adımlar atmasına vesile olmuştur. İşte müellifimiz Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî de ilmin son derece ivme kazandığı bu dönemde yetişmiş ve *Cem’u’l-Meâlî* adlı eserini kaleme almıştır.

1.3. Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî’nin Cem’u’l-Me’âlî Adlı Eseri

1.3.1. Cem’u’l-Me’âlî

Eserin adı ile alakalı olarak ne manaya geldiği konusunda herhangi bir açıklamada bulunmayan müellifin bu ismi verirken büyük bir ihtimalle Kur’ân’ın ihtivâ ettiği manalardan ya da ihtivâ ettiği hükümlerin yüceliğinden mülhem “Yüce Manaların Derlenmesi” ya da “Yüce Hükümlerin Derlenmesi” anlamına gelebilecek şekilde bu ismi verdiğini düşünmekteyiz. Yazma eserlerin kapakları hiç şüphesiz eserle ilgili önemli ipuçları veren işaretlerdir. Eserin birinci sayfasında sadece iki satırdan ibaret bilgi bulunmaktadır. Birinci satır muhtemelen müstensih tarafından kaleme alınan bir ibare olmakla beraber, iki kelimeden mürekkep bu ibarenin özellikle ikinci kelimesinin son derece silik olması okunmasını zorlaştırmaktadır. İlk kelimesi açık bir şekilde “tefsîr” şeklinde okunabilirken ikinci kelimesinin sadece ilk harfinin “cim” olduğu ve son harfinin de “nispet ya” sı olduğu

anlaşılmaktadır. Bu verilerden hareketle bu ibarenin “Tefsîru’l-Çerkesî” şeklinde okunabileceği kanaatindeyiz.⁶³

İkinci satıra geldiğimizde ise farklı bir kalemle ve farklı bir yazı tipinde “Cem’u’l-Meâlî” ibaresini görmekteyiz. İlk satırdaki yazı tipinden ve mürekkep yoğunluğundan tamamen farklı olduğu göz önüne alındığında bu ibarenin esere sonradan eklenmiş olabileceği ifade edilebilir.

Nüshanın son kısmında metin içerisinde bu eserin **Cem’ul Meâlî** adı ile kaydedilmesi⁶⁴ de eserin ismi ile ilgili şüpheleri izale etmiştir. Bu nedenle biz de çalışmamızda müellifin eserini bu adla zikretmeyi uygun gördüğümüzü belirtmeliyiz.

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut, nr. 67 de 493 varaktan oluşan muhtasar, tek cilt içerisinde iki cilt olarak⁶⁵ kaleme alınmış bir dirâyet tefsiridir. Arapça olarak kaleme alınmış ve mukavva ciltli olan bu eser, söz konusu kütüphanede zikrettiğimiz **Cem’ul Meâlî** adı ile kataloglanmıştır.

1.3.2. Cem’u’l-Meâlî’nin Genel Özellikleri

Eser önsözü bulunmayan mücellet iki ciltlik bir dirâyet tefsiri olup Fatîha sûresi ile başlamaktadır. el-Çerkesî eserinde âyetleri Mushaf sırasına göre tefsir etmiştir. Varak numaralarına göre sûrelerin sıralaması isimleri ve varak numaraları şu şekildedir:

⁶³ Bkz.: EK 1.

⁶⁴ Bkz.: EK 2.

⁶⁵ Birinci cilt v.256a da bitmekte ve hemen v.257b de ikinci cilt başlamaktadır. Bkz. EK 3.

Fatiha: v. 001 a	Ğafir(Mü'min): v.395 a	Naziât: v.473 b
Bakara: v.003 a	Fussilet: v.400 b	Abese: v.474 b
Al-İ İmran: v.055 b	Şûrâ: v.404 a	Tekvîr: v.475 a
Nisa: v.077 b	Zuhurf: v.408 b	İnfitâr: v.475 b
Maide: v.097 b	Duhan: v.413 a	Mutaffifîn: v.476 a
En'am: v.108 b	Casiye: v.415 b	İnşikâk: v.477 a
A'raf: v.124 b	Ahkaf: v.418 a	Burûc: v.478 a
Enfal: v.143 a	Muhammed: v.420 b	Tarık: v.479 b
Tevbe(Berâeh):v.155 a	Fetih: v.424 a	A'lâ: v.480 a
Yunus: v.173 a	Hucurat: v.427 a	Ğaşıyeh: v.480 b
Hud: v.183 a	Kâf: v.429 b	Fecr: v.481 b
Yusuf: v.193 b	Zariyat: v.432 b	Beled: v.483 a
Ra'd: v.217 b	Tur: v.434 a	Şems: v.484 a
İbrahim: v.223 a	Necm: v.436 a	Leyl: v.484 b
Hicr: v.226 b	Kamer: v.437 b	Duha: v.485 a
Nahl: v.230 a	Rahman: v.439 a	İnşirah: v. 486 a
İsra: v.239 b	Vakıa: v.440 b	Tin: v.486 b
Kehf: v.249 a	Hadid: v.442 b	Alak: v.487 a
Meryem: v.257 a	Mücadele: v.444 b	Kadir: v.487 b
Taha: v.264 a	Haşr: v.447 a	Beyyineh: v.488 a
Enbiya: v.273 a	Mümtehineh: v.449 b	Zilzal: v.488 b
Hac: v.280 a	Saf: v.451 b	Adiyat: v.489 a
Mü'minûn: v.287 b	Cuma: v.452 b	Kariah: v.489 b
Nûr: v.294 b	Münafikûn: v.453 b	Tekâsür: v.489 b
Furkan: v.303 a	Teğâbûn: v.454 a	Asr: v.489 b
Şuara: v.309 b	Talak: v.455 a	Hümezeh: v.490 a
Neml: v.319 b	Tahrim: v.456 b	Fil: v.490 b
Kasas: v.328 b	Mülk: v.457 b	Kureyş: v.491 a
Ankebut: v.335 b	Kalem/Nûn: v.459 a	Maûn: v.491 a
Rum: v.340 b	Hakkah: v.461 a	Kevser: v.491 b
Lokman: v.345 a	Meâric: v.462 b	Kafirûn: v.492 a
Secde: v.348 a	Nuh: v.463 b	Nasr: v.492 a
Ahzab: v.350 a	Cin: v.464 b	Tebbet: v.492 b
Sebe: v.359 b	Müzzemmil: v.465 b	İhlas: v.492 b
Fatır: v.(Melaike)366 a	Müddessir: v.466 b	Felak: v.493 a
Yasin: v.370 b	Kıyamet: v.468 a	Nas: v.493 b
Saffât: v.376 b	İnsan: v.469 a	
Sâd: v.383 b	Mürselât: v.471 a	
Zümer: v.389 b	Nebe': v.472 a	

493 varakta tamamlanan bu tefsirin genel özelliklerine baktığımızda şu hususları söyleyebiliriz:

Tefsirin müellif nüshası olmadığını, müstensih nüshası olduğunu daha önce ifade etmiştik. Ancak, eserin sadece bir kişi tarafından istinsah edilmediğini de belirtmemiz gerekir. Zira yazının değişmesinden hareketle eserin en azından birkaç

kişi tarafından istinsah edildiği konusunda şüphe yoktur. Zira, çok kısa sayfa aralıklarıyla yazının yaklaşık olarak kırk yerde değiştiği gözlenmektedir.⁶⁶ Eserin birinci cildin sonunda Üç Şerefeli Medrese’de müderrisler tarafından 998 yılında istinsah edildiği belirtilmekte, ikinci cildin sonunda ise yine aynı bilgi söz konusu tarih de zikredilmek suretiyle tekrar edilmektedir.⁶⁷

Çerkesî, tefsirinde öncelikli bir şekilde âyetlerin i’rabı üzerinde durmuş, kıraât-ı seb’a’yı esas alarak kıraât farklılıkları nı belirtmiş,⁶⁸ bazen de “kurie” ifadesiyle şâz kıraâtlere temas etmiştir.⁶⁹

Tefsîrinde dirâyet ve rivâyet tefsirlerinden nadiren alıntılar yapılmıştır. Âyetlerin nuzûl sebeplerine değinilmiş,⁷⁰ fakat hadisler, kaynağına işaret edilmeden nakledilmiş yer yer İbn Abbâs’ın tefsir izahlarına atıflar yapılmıştır.⁷¹ Diğer taraftan görebildiğimiz kadarıyla eserde verilen hadisler Zemahşeri’nin ve Beydâvî’nin tefsirlerinde kullanmış olduğu hadislerin birebir aynısıdır. Bu husus Çerkesî’nin

⁶⁶ Yazının değiştiği yerler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.11a, 30a, 40b, 49a, 65a, 84b, 86a, 95a, 105b, 112a, 115a, 128a, 136a, 139a, 145a, 155a, 164b, 175a, 183a, 193a, 223a, 236a, 251a, 255a, 257a, 257b, 294a, 297a, 307b, 310a, 312a, 353a, 365a, 371a, 401a, 406a, 407a, 427a, 442a, 461a, 497a.

⁶⁷ Bkz.: Ek2 ve Ek3.

⁶⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.34a, 45a, 46b, 50a-b, 70b, 80b, 169a, 179a, 408b, 412b, 415a, 426b, 440a, 446b, 457a, 464b, 465b, 467a, 468b, 473b, 492b, 492b.

⁶⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.13b, 16b, 18a-b, 21a, 22b,24a, 30b, 34a,44a,45a,48a, 49b, 50a, 50b, 51a-b, 52b, 53a, 53b, 75a-b, 102b, 112b, 115a, 147a, 151b, 152a, 153a, 154a, 157a, 159b, 160b, 162a-b, 163b, 168a, 169a-b, 170b, 171a-b, 174a, 176a, 177a, 178 a-b, 179a, 180a, 184b, 185a, 186a, 231a, 279b, 290a, 380a, 387b, 389a, 392b, 393a, 394a-b, 395a, 398 a-b, 403b, 404b, 405b, 407 a-b, 409a, 410b, 412b, 415a, 418b, 420a, 245a, 435a-b, 442a, 445a, 448a,452a, 457a,459a, 464b,475a, 480a, 489a

⁷⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.6b, 13b, 56ab, 81ab, 110ab, 221ab, 246ab, 318ab, 406ab, 451ab, 480ab, 491ab.

⁷¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.3a, 13b, 26a, 39b, 51a, 51b, 52b, 53a, 54a, 56b, 69b, 70a, 73a, 82b, 95a, 110b, 144b, 146b, 147b, 152b, 159a, 160a, 164b, 166b, 173a, 181a, 185b, 189a, 191a, 202a, 210a, 218a, 227a, 230a, 234a, 244b, 349a, 354a, 370b, 374a.

söz konusu tefsirlerden yararlandığını da ortaya koymaktadır. Konu ile ilgili örnekler yeri geldikçe verilecektir.

Ayrıca tefsirde ahkâm âyetlerinin tefsiri esnasında ilgili fikhî hükümler belirtilmiş, bu arada yeri geldikçe mezhep imamlarının görüşlerine de işaret edilmiştir. Âyetlerle bağlantılı olarak bazı tarihî olaylar nakledilmiş, itikadî meseleler irdelenerek Ehl-i sünnet ve Mu'tezilenin görüşleri dile getirilmiştir. Bazı âyetler beyan ve meânî ilimleri, manevî ve lâfzî fesahat açısından değerlendirilmiş ve faydalı bazı izahlar yapılmıştır. Filolojik izahlarda Sîbeveyh [Ebû Bişr Amr b. Osman el-Kanber (ö. 194/809)],⁷² Ferra [Yahya b. Ziyad b. Abdullah b. Mervan ed-Deylemî Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ (ö.207/822)],⁷³ Ahfeş [Ebu'l-Hasen Sa'îd b Mes'âde el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (ö.215/830)],⁷⁴ Müberrid [Muhammed b. Yezîd b. Abdülekber b. Umeyr b. Hassân b. Süleyman b. Sa'd b. Abdullah b. Zeyd (ö.285/898)]⁷⁵ ve Zeccac'ın [Ebû İshak ez-Zeccâc İbrahim b. (Muhammed b.) Sırrî b. Sehl (ö.311/923)]⁷⁶ sözlerine atıflar yapılmak sûreti ile görüşlerinden yararlanılmıştır.

1.3.3. Cem'u'l-Meâlî'nin Yazma Nüshaları

Yaptığımız tüm taramalarda eserin bir başka nüshasının bulunmadığı kanaatine vardık. Şüphesiz bu husus eserin kıymetini artırmakla beraber, eserle ilgili doyu-

⁷² Çerkesî, **a.g.e.**, v.15a, 31a, 31b, 48a, 53b, 57b, 58a, 105b, 110a, 126b, 138a, 176b, 184b, 201a, 234a, 263a, 361a, 389a, 404a, 419a, 473a, 487a.

⁷³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.31b, 150a, 154a, 177a, 176b, 280b, 294a, 361b, 389a, 410a, 492b.

⁷⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.31b, 48a, 57b, 63a, 105b, 110a, 112a, 152a, 153a, 175b, 426b, 450a, 470b, 491a.

⁷⁵ Çerkesî, **a.g.e.**, v.24b, 48a, 58a, 275b.

⁷⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.58a, 110a, 154a, 323a, 400b.

rucu bilgilere ulaşamama zorluğunu da beraberinde getirmektedir. Sözünü ettiği-miz tek nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut, nr. 67 de kayıtlıdır.

1.3.4. Cem’u’l-Meâlî’nin Kaynakları

Çerkesî, tefsirinde bir çok alimin fikirlerine yer vermiştir. Ancak, bunlar içerisinde Çerkesî’nin kendisinden fazlaca etkilendiği iki müfessir bulunmaktadır. Tefsirinin farklı yerlerinde fikirlerini aktardığı bu müfessirler, Zemahşerî [Ebu’l-Kâsım Mahmud İbn Ömer ez-Zemahşerî el-Harezmî (ö.538/1144)] ve Beydâvî’ [Abdullah b. Ömer b. Muhammed Nâsirüddîn el-Beydâvî (ö.685/1286)] dir. Bunun yanında Çerkesî, muhtelif yerlerde de isim zikretmeksizin bu müelliflerden alıntı yapmakta, aynı âyetlere getirdiği izahatlarda adı geçen müelliflerin kullandığı argümanları aynıyla kullanmaktadır.⁷⁷

⁷⁷ Yeri geldiğinde söz konusu benzerliklere ve alıntılara işaret edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRDEKİ METODU

1.1. Tefsirinin Rivâyet Yönünden Özelliği

Müfessirler Kur'ân'ın çeşitli yönlerini ele alarak tefsirler kaleme almışlardır. Bunun neticesi olarak da tefsirlerde çeşitli yöntemler ve farklılıklar ortaya çıkmıştır. Müfessirlerin durum ve tutumlarına göre genel olarak tefsirler Rivâyet Tefsiri ve Dirâyet Tefsiri olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır.⁷⁸

Me'sûr veya *naklî tefsir* de denilen, âyetlerdeki Allah'ın muradını, yine Kur'ândaki âyetlerle, Hz. Peygamber'in ve Sahabe'nin sözleriyle açıklanması anlamında kullanılan rivâyet tefsiri,⁷⁹ seleften nakledilmiş eserlere dayanan tefsir olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Rivâyet Tefsiri, bazı âyetleri beyan ve tafsil etmek için, bizzat yine Kur'ândaki başka âyetlerle, Hz. Peygamber'in ve sahabenin sözleriyle açıklanış şekline denmektedir. Hatta bazıları buna tabiû'nun sözlerini de ilave ederler. Rivâyet tefsiri bidâyette rivâyet tarikiyle başlamış, Hz. Peygamber'den sahabeye, onlardan tâbiûlre intikal etmiştir. Artık tedvin devri başladıktan sonra rivâyetler eserlerde toplanmaya başlanmıştı. Hz. Peygamberden veya sahabeden nakledilen tefsir rivâyetleri fevkalade bir usûlle zaptedilmiştir. Gerek rivâyet edilenlere ve gerekse rivâyet edenlere ait olmak üzere bir takım usûllere, kaidelere ittiba edilmiştir. Hafızada olan malumat satırlara intikal ettirilmiş, bunların nakillerinde de bazı esaslar vaz' edilmiştir. Hadis usûlü bunları güzel bir biçimde açıklamaktadır. Rivâyet tefsirlerinde müfessirin rolü de önemlidir. Tefsir bir ayna gibidir. Müfessirin ve cemiyetin durumunu aynen aksettirir.⁸⁰ İşte

⁷⁸ Ali Turgut, **Tefsir Usûlü ve Kaynakları**, İstanbul: İFAV, 1991, I, s.236.

⁷⁹ Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, **Menâhilü'l- İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003/1423, II, s.15.

⁸⁰ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, 9. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1993, s. 228.

rivâyet tefsirlerinin bu sayılan özelliklerini göz önünde bulunduran müfessirimiz Çerkesî de, vereceğimiz örneklerde de görüleceği üzere bu usullere mümkün olduğunca riâyet etmeye çalışmıştır. Müfessirimizin bu bağlamda tefsirinde izlediği yöntemleri şu başlıklar altında zikredebiliriz:

1.1.1. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir Etmesi

Kur'an'ın Kur'an'la veya sünnetle tefsiri hiç şüphesiz müfessirlerin uyguladıkları temel ilkelerin başında gelmektedir. Kur'an'ın Kur'an ile, sünnetle ve Sahabe kavli ile açıklanmasının önemi bağlamında İbni Teymiyye [Ebu'l-Abbas Takıyyuddîn Ahmed b. Abdulhalim b. Mecdiddîn b. Abdüsselaam b. Teymiyye (ö.728/1328)] şunları dile getirmektedir:

Eğer “Tefsir yapmanın en güzel şekli hangisidir” diye bir soru sorulursa (buna verilebilecek en güzel cevap şu olurdu:) Bu husustaki en güzel metod şüphesiz Kur'an'ın Kur'an ile tefsiridir. (Kur'an'da) Bir yerde kapalı olabilecek bir lafız bir (yine Kur'an'ın) başka bir yerinde muhakkak tefsir edilmiştir. Yine kısa tutulmuş bir konu bir başka yerde muhakkak geniş bir şekilde açıklanmıştır. Diyelim ki bunu başaramadın, o zaman sana Kur'an'ı açıklayıcı olan ve O'nu izah eden sünnet sana yeter. İmam Şafiî bu konuda “Ulemanın söylediği her söz, Sünnet'in şerhi, Sünnet'te Kur'an'ın şerhidir. Resûlullah'ın hüküm ifade eden her sözü, Kur'an'dan aldığı manadır.” diyerek bu inceliğe dikkat çekmiştir.⁸¹

Suyûtî [Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Osman b. Muhammed b. Ebîbekr b. Osman b. Muhammed b. Hıdır b. Eyyûb b. Muhammed b. Hümâdüddîn Hudayrî Eyyûfî (ö.911/1505)] de aynı hususa işaret ederek İmam Şafii [Muhammed b. İdris eş-Şafiî (ö.204/820)]'nin bu sözünü nakletmiş ve konu ile ilgili şunları söylemiştir:

Burada derim ki; İmam Şafii'nin bu sözünü, “el-Umm” adlı eserinde rivâyet ettiği⁸² “Ben ancak, Allah'ın Kitabında helal kıldığını helal, haram kıldığını haram kılarım”

⁸¹ İbn Teymiyye, **Şerhü Mukaddimeti't-Tefsîr**, Riyad: Medâru'l-Vatani li'n-Neşr, 1426, s.130-131.

⁸² Bkz. Muhammed İdris eş-Şafiî, **el-Ümm**, Dârü'l-Ma'rife: Beyrut, 1973, I, s.80.

hadisi teyid etmektedir, demektedir. Said b. Cübeyr: Resûlullah'ın hadisi olarak duyduğum her sözü doğrulayan bir âyeti, Allah'ın kitabında mutlaka bulmuşumdur. İbn Mes'ud da şöyle der. Size bir hadis naklettiğimde, Kur'an'dan bunu doğrulayan bir âyeti de gösterebilirim.”⁸³

Çerkesî de âyetler arasındaki bu ilişkiyi dikkate alarak birçok yerde Kur'an'ı yine Kur'an'la tefsir etme yoluna gitmiştir. Bunu yaparken bazen âyetleri açıklama sadedinde bir kısmını zikretmiş, bazen de sadece âyetlere işaret etmekle yetinmiştir.

1.1.1.1. Âyetleri Bir Başka Âyetle Açıklaması:

Yalnızca Arapça değil hemen hemen bütün dillerde eş anlamlı kelimeler vardır. Bunun yanında bir kelimenin kullanıldığı birçok anlam da olabilir. Kur'an-ı Kerim'deki ifadelere de bu şekilde bakıldığında aynı kelimenin farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz. Çerkesî'nin de konuya örnek olabilecek verilere tefsirinde yer verdiğini ve bu bağlamda âyetleri ilgili diğer âyetlerle açıkladığını görmekteyiz:

⁸³ Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Ahmed b. Ali (Thk.), Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004, III, s.321.

Örnek 1:

واتقون يا أولى الألباب: ختم على التقوي الذى هو التقوى الحقيقى المشار اليه بقوله تعالى واتقوا الله حق تقاته وهو التبرى عما سواه ثم بين ذلك على صورة الامر والخطاب اشعارا بان ذلك مقتضى العقل وأنتم مؤمرون به

“Ey akıl sahipleri! Kendisinden sakınılması gerektiği şekilde Allah’tan hakkıyla sakının...”⁸⁴ (Âl-i İmrân sûresi 102.) âyetinde bahsi geçen “takva” (Allah’ın yasaklarından hakkıyla kaçınıp emirlerine titizlikle uymak) kelimesi ile son bulmuştur. Takva, O’nun dışında ne varsa ondan uzak olmaktır. Sonra bunu emir ve aklın bir gereği olarak hitap şeklinde açıkladı ki siz (takvalı olmakla) emrolunmuşsunuz.⁸⁵

Örnek 2:

ألم تر إلى الذين خرجوا من ديارهم وهم الوف حذر الموت فقال لهم الله موتوا ثم أحياهم.. فماتوا كقوله كن فيكون وقيل ناداهم به ملك وأسند إلى الله قويا ثم أحياهم

Müellif Çerkesî, “Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi? Allah (c.c.) onlara “Ölün!” dedi”.⁸⁶ Böylece öldüler. Sonra onları diriltti.” Tıpkı “Ol” der, hemen oluverir”,⁸⁷ âyetindeki gibi. Onlara nidâ edenin melek olduğu söylenmiş, göz korkutmak için Allah’a isnad edilmiştir

⁸⁴ Bakara 2/197.

⁸⁵ Çerkesî, Cem’u’l-Meâlî, v.36b.

⁸⁶ Bakara 2/ 243.

⁸⁷ Yasin 36/82. Aynı ifadenin geçtiği diğer ayetler için bkz.: Bakara 2/117; Âl-i İmrân 3/47,59; En’am 6/73; Nahl 16/40; Meryem 19/35; Gafir 40/68

ve sonra Allah onları tekrar diriltmiştir.”diyerek Bakara sûresinin 243. âyetinde geçen bu ifadeyi Yasin sûresinin 82. âyeti ile delillendirmiştir.⁸⁸

Örnek 3:

قل أرأيتم ما أنزل الله لكم من رزق فجعلتم منه حراما وحلالا : قالوا هذه أنعام وحرث حجر لا يطعمها
الا من نشاء بزعمهم وقالوا ما في بطون هذه الأنعام خالصة لذكورنا و محرم على أزواجنا

De ki: “(Söyleyin bakalım!) Allah’ın rızıktan sizin için (takdir edip) indirmiş olduğu şeyleri gördünüz mü ki, siz ondan bir kısmını haram ve (diğer bir kısmını) helal kılmıştınız ?”.⁸⁹ Müellif, âyetin bu kısmını zikrettikten sonra o kafirlerin vermiş oldukları cevapları hatırlatma babında En’am sûresi 138. ve 139. âyetleri delil getirerek âyetler arasındaki ilişkiye şu şekilde dikkat çekmiştir: “Onlar o asılsız düşünceleriyle O’na bir iftira olsun diye “İşte bunlar (putlar adına ayrılanlar) yasaklı birtakım davarlar ve ekinlerdir ki, dilediğimizden başkası onları yiye-
mez”⁹⁰; “Yine onlar (diri doğmaları halinde) işte şu davarların karınlarında bulunan (yavru)lar(dan istifade) sadece erkeklerimize aittir, eşlerimize ise yasaklanmıştır.”⁹¹ dediler.⁹² Bu örnekte sadece ayetten delil var, ancak yorum bulunmamaktadır.

⁸⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.46a.

⁸⁹ Yunus 10/59.

⁹⁰ En’am 6/138.

⁹¹ En’am 6/139.

⁹² Çerkesî, **a.g.e.**, v.179a.

Örnek 4:

يوم يات لا تكلم نفس إلا بإذنه : لا تتكلم بما ينفع وينجي إلا بإذنه إلا بإذن الله واما قوله تعالى هذا يوم لا ينطقون ولا يؤذن لهم فيعتذرون

Müellif Çerkesî, Hud sûresi 105. âyeti ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “O gün gelince Allah’ın (c.c.) izni olmadan hiç kimse konuşamaz; kendine faydası olacak ya da kendini kurtaracak bir şey konuşamaz; ancak O’nun izni olursa (yani) Allah’ın izni ile (konuşur)”.⁹³ Bu âyeti açıklama sadedinde ise Mürselât sûresi 35 ve 36. âyetlerini delil getirir: “Bu, (kafirlerin) konuşamayacağı bir gündür. Onlara izin de verilmez ki konuşsunlar.”⁹⁴

Örnek 5:

فقلوا له قولاً لنا: مثل هل لك إلى أن تزكى وأهديك إلى ربك فتخشى

“Ona yumuşak söz söyleyin”⁹⁵ anlamındaki ayetin îzâhında Müellif, Mevla’nın Hz. Musa ve Hz. Harun (a.s.)’a Firavunla nasıl konuşmaları gerektiğini belirten Naziat sûresi 18-19. âyetlerini delil olarak sunmuştur: (Ona günahlardan) temizlenmeyi ve seni Rabbimin yoluna iletmemi ve bu sayede de O’ndan (Allah’tan) haşyet duymanı ister misin? gibi (sözler söyleyin).⁹⁶ Bu örnekte de Müellif herhangi bir yorumda bulunmadan sadece ilgili ayetlere işaret etmekle yetinmiştir..

⁹³ Hud 11/105.

⁹⁴ Çerkesî, a.g.e., v.192a.

⁹⁵ Taha 20/44.

⁹⁶ Çerkesî, a.g.e., v.266b.

Örnek 6:

واضل فرعون قومه وما هدى : ألا أضلهم في الدين وهو تهكم به في قوله وما أهديكم إلا سبيل الرشاد أو
اضلهم في البحر عن النجات

Müellif “Firavun, kavmini saptırdı, doğru yola iletmedi”⁹⁷ âyetini Size ancak doğru yolu gösteriyorum” âyetindeki sözü ile ilişkilendirmiştir. Bu arada yorum olarak Firavunun kavmini dinde saptırdığını beyan etmiştir. Ayrıca “ben sizi ancak doğru yola götürüyorum”⁹⁸ ifadesiyle onun alaycılığı hatırlatılmıştır. Ayeti başka bir yorumu da Firavun’un onları denizde kurtaramayıp kaybetmesidir..⁹⁹

Örnek 7:

واذ قال إبراهيم رب اجعل هذا البلد آمنا واجنبني وبني: بعدى و إياهم أن نعبد الاصنام قال لا ينال
عهدي الظالمين

Müellif, bu âyetle Hz. İbrahim’in duasının zımnen ama şartlı olarak kabulünü ve şu şekilde sınırlandırıldığını Bakara 124. âyetle delillendirerek açıklamış ve şöyle demiştir: “Hatırla ki İbrahim şöyle demişti: “Rabbim! Bu şehri (Mekke’yi) emniyetli kıl, beni ve oğullarımı (benden sonra onların herbirisini) putlara tapmaktan uzak tut!”¹⁰⁰, dediğinde müellif onun bu arzusunu Bakara 2/124’deki âyetle şöyle cevaplandırmaktadır: “O da: (dinde önder yapma sözüm ve bu husustaki) ahdim o (en büyük zulüm olan şirk suçunu işlemiş) zalimlere ulaşmaz buyurdu”¹⁰¹

⁹⁷ Taha 20/ 79.

⁹⁸ Gafır 40/29

⁹⁹ Çerkesî, a.g.e., v.270a.

¹⁰⁰ İbrahim 14/ 35.

¹⁰¹ Çerkesî, a.g.e., v.225a.

Örnek 8:

لقد حق القول على أكثرهم يعني قوله تعالى لا ملأن جهنم من الجنة والناس أجمعين وقوله تعالى ولكن حققت كلمة العذاب على الكافرين

Müellif, “Andolsun ki onların çoğu hakkında (azap sözü) gerekli olmuştur”¹⁰² âyetini “Andolsun ki cehennemi hem cinlerden, hem de insanların bir kısmıyla dolduracağım”¹⁰³, ve “....Ama azap sözü kafirlerin üzerinde hak olmuştur”¹⁰⁴ âyetleri ile desteklemiş ve aynı anlamların kastedildiğini söylemiştir.¹⁰⁵ Müellif burada da herhangi bir izahda bulunmamış sadece diğer ayetlerle delillendirmiştir..

Örnek 9:

قل ما سئلتكم من أجر: أي شيء سئلتكم من أجر على الرسالة فهو لكم والمراد قوله تعالى قل ما أسئلكم عليه من أجر إلا من شاء أن يتخذ إلى ربه سبيلا وقل لا أسئلكم عليه من أجر إلا المودة في القربى

Çerkesî, Sebe’ sûresi 47. âyeti ile ilgili olarak şu yorumları yapmaktadır: “De ki: Ben sizden bir ücret istediysen”, yani bu risaletin tebliği için sizden bir şey istediysen “sizin olsun” anlamındadır. Müellife göre bu âyetten maksat “De ki: Buna karşılık, sizden, Rabbine doğru bir yol tutmayı dileyen kimseler (olmanız) dışında herhangi bir ücret istemiyorum”¹⁰⁶ ve “De ki: Ben buna karşılık sizden akrabalık

¹⁰² Yasin 36/7.

¹⁰³ Hud 11/119; Secde 32/13

¹⁰⁴ Zümer 39/71.

¹⁰⁵ Çerkesî, a.g.e., v.371a.

¹⁰⁶ Furkan 25/57.

sevgisinden başka bir ücret istemiyorum”¹⁰⁷ âyetlerindeki gibidir.¹⁰⁸ Müellif anılan âyetleri zikretmek sûretiyle âyetler arasındaki ilişkiye işaret etmiştir.

1.1.1.2. Önceki İzahlara Atıfta Bulunması

Konunun başında da ifade ettiğimiz üzere, Çerkesî bazen de çok kısa bir şekilde atıfta bulunmak sûretiyle âyetler arasındaki ilişkilere dikkat çekmekte, şâyet konu ile ilgili detay daha önce zikredildiyse söz konusu âyete atıfta bulunmak sûretiyle aynı hususları tekrar etmekten kaçınmaktadır.

Örnek 1:

هو الذي خلق السموات والارض في ستة أيام مر تفسيره في الاعراف

“O, ...gökleri ve yeri altı günde yaratandır.” şeklindeki Hud sûresi 7. âyeti ile alakalı olarak “Şüphesiz gökleri ve yeri altı günde yaratan Allah’tır.” şeklindeki A’râf sûresi 54. âyeti kastederek bu âyetin tefsirinin burada, yani A’raf 54. âyette yapıldığını söyleyerek bu iki âyet arasındaki ilişkiyi bu şekilde ortaya koymuştur.¹⁰⁹ Söz konusu ayetin geçtiği yerde müellif, bu ayetin müteşabihattan olduğunu, bu “altı günün” dünya vakitlerinden olabileceği gibi, ahiret vakitlerinden olabileceğini belirtmiştir.¹¹⁰

Örnek 2:

وأخذ الذين ظلموا الصيحة فأصبحوا في ديارهم جاثمين سبق تفسيره في الاعراف

¹⁰⁷ Şûrâ 42/23.

¹⁰⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.364b-365a.

¹⁰⁹ Hud sûresi 11/7; Çerkesî, **a.g.e.**, v.183b.

¹¹⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.128b

Hud sûresi 67. âyeti ile ilgili olarak “ Bu konunun tefsiri A’raf sûresinde (78. ayet) geçmiş/yapılmıştı.” şeklinde bir açıklamayla yetinmiştir.¹¹¹ Müellif bu âyetin geçtiği yerde Hz. Salih ve Semud kavmi ile ilgili kıssayı anlatmaktadır.

Örnek 3:

قد يعلم الله المعوقين منكم والقائلين لإخوانهم هلم إلينا
قربوا أنفسكم إلينا والكلام فيه سبق في سورة
الأنعام

Müellif Ahzab 18. âyetle ilgili olarak şu açıklamayı getirmiştir: Kendinizi bize yaklaştırın, bu konuda söylenenler En’am sûresinde (150. ayet) geçmiştir.¹¹² Müellif En’am sûresinde yapmış olduğu açıklamalarda, تعالو ifadesi gibi هلم kelimesinin de yüksek bir mevki ve makamda olanın daha alt seviyedeki birine hitabı esnasındaki kullanımının bu şekilde yapıldığı bilgisini vermektedir.¹¹³

Örnek 4:

فإذا مس الإنسان ضرر دعانا عطف على قوله وإذا ذكر الله وحده

Zümer sûresi 49. âyetinin 45. âyete atf olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴

Rivayet açısından Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsîri başlığında bu örnekleri verdikten sonra, şimdi de diğer konuya geçmek istiyoruz.

¹¹¹ Hud 11/67, v.189a.

¹¹² Ahzab 33/18, v.353b.

¹¹³ Çerkesî, a.g.e., v.123b.

¹¹⁴ Zümer 39/49: v.393a.

1.1.2. Kur'an'ı Sünnetle Tefsir Etmesi

Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinden sonra, en önemli yöntem Kur'an'ın sünnet ile tefsir edilmesidir. Zira, Hz. Peygamber insanlar arasında Kur'an'ı en iyi bilen ve onun mânalarına en fazla muttali olan kişiydi. Bundan dolayıdır ki sahabe anlamını bilmediği veya kavrayamadığı hususlarda Hz. Peygamber'e müracaat eder Hz. Peygamber de o nebevî anlayışı ile künhüne vakıf olduğu hususları ashabı ile paylaşırdı. Şüphesiz Hz. Peygamber'in Kur'an yorumlarının örnekleri hadis kitaplarında bu konuda yeterli miktarda mevcuttur.¹¹⁵ Dolayısıyla ahlakı/yaşantısı Kur'an olan Hz. Peygamber'in, tefsirin ilk kaynağı olmasından daha doğal bir şey olamaz.

Yüce Allah Hz. Peygamber'in görevleri bağlamında şunları belirtmektedir:

“Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı Hak ile indirdik”¹¹⁶

“İnsanlar kendilerine indirileni açıklamak için ve düşünüp anlasınlar diyen sana da bu Kur'an'ı indirdik”¹¹⁷

“Biz bu Kitab'ı sana sırf hakkında ihtilafa düştükleri şeyi insanlara açıklayasın diye iman eden bir topluma da hidâyet ve rahmet olsun diye indirdik.”¹¹⁸

¹¹⁵ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Ankara: Fecr Yayınevi, 1996, ss.44-59.

¹¹⁶ Nisa 4/105.

¹¹⁷ Nahl 16/ 44.

¹¹⁸ Nahl 16/ 64.

İşte bu âyetleri ve Hz. Peygamber'in "Dikkat edin! Bana Kitapla birlikte O'nun bir misli verildi"¹¹⁹ hadisini dikkate aldığımızda, sünnetin Kur'an'ın tefsirinde ne derece önem taşıdığı daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.¹²⁰

Bu noktadan hareketle Hz. Peygamber'in Kur'an'ı açıklama bağlamında olan fiil, söz ve onayının/takrirlerinin bağlayıcı olduğu söylenebilir. Bundan dolayı "Sünnet", Kur'an'ın anlaşılmasında başvuru kaynağı olmuş, İslam alimlerinin hemen hepsi sünneti Kur'an'ın tefsirinde ikinci önemli kaynak olarak kabul etmişlerdir. Çerkesî'nin de tefsirinde "Sünnet"e fazlaca yer verdiğini görmekteyiz. Bununla beraber, **Cem'u'l-Meâlî**'de hiçbir hadîs kitabının ismi geçmemektedir. Ayrıca; Çerkesî, eserine aldığı hadîslerin ravilerini aktarmamakta, zaman zaman sadece ilk râvinin ismini vermekle yetinmektedir. Herhangi bir yerde bir hadîse değinecek olduğunda aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere "Nebî'den rivâyet edildiğine göre" veya "rivâyet edildiğine göre" şeklinde mutlak ifadeler kullanmakta veya hadisin ilk râvisini zikretmek sûretiyle "Ebû Hureyre'nin naklettiğine göre" örneğinde olduğu gibi sadece ilk raviyi zikrederek hadisi nakletmektedir.

Tahricini yaptığımız hadisleri baz aldığımızda ise Çerkesî'nin, eserine aldığı hadisler genel olarak Kütüb-i Sitte'de bulunmakla birlikte hadis kaynaklarında hiç bulamadığımız rivâyetlere de rastlanmaktadır. Bu bağlamda müellifin Kur'an Tefsirinde hadislere yer verirken, hadis kaynaklarından ziyade tefsir kaynaklarından yararlandığı sonucuna varılabilir. Zira, örneklerde de görüleceği üzere müellifin kullanmış olduğu rivâyetlerin büyük çoğunluğu tefsir kaynaklarında aynı âyetleri

¹¹⁹ Süleyman b. El-Eş'ab Ebû Davud es-Sicistânî, **es-Sünen**, b.y.: Dârül-Fıkr, t.y., IV, s.200; Ahmed İbn Hanbel, **Müsned**, Mısır: Müessesetü Kurtuba, t.y., IV, 130.

¹²⁰ İbn Teymiyye, **Şerhü Mukaddimeti't-Tefsîr**, Riyad: Medârü'l-Vatani, 1426, s.132/133.

izah bağlamında zikredilmektedir. Bu da bize müellifin hadislerin tespiti noktasında fazla titiz davranmadığını göstermektedir.

Hadisleri aktarmada böyle bir yöntemi takip eden Çerkesî'nin, **Cem'u'l-Meâlî** adlı eserinde Kur'an'ın Sünnet ile tefsiri" konusunda yer verdiği hususlara şunları örnek verebiliriz:

Örnek 1:

وكذلك جعلناكم امة وسطا لتكونوا شهداء على الناس.....: أن الامم يوم القيامة ينكرون تبليغ الانبياء إليهم فيطالهم الله ببينة التبليغ وهو أعلم بهم حجة عليهم واظهار الفضل أمة محمد (ص) فيؤتى بامة محمد صلى الله عليه وسلم فيشهدون فيقول الامم من اين عرفتم فيقولون علمنا ذلك ياخبار الله تعالى في كتابه الناطق علي لسان نبيه الصادق وامنا به فيؤتى محمد صلى الله عليه وسلم فيستل عن حال أمتة فيشهد بعدالتهم

“İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız için sizi mutedil bir ümmet kıldık...”¹²¹ Çerkesî Bakara sûresi 143. âyetini şu hadisle açıklamaktadır: “Rivâyet olunmuştur ki ahirette diğer ümmetler, kendi peygamberlerinin tebliğlerini inkar edecekler. Cenâb-ı Hak, muhakeme icabı aslında onların aleyhine olabilecek delilleri en iyi bildiği halde, Ümmeti Muhammed'in üstünlüğünü ortaya koymak için o peygamberlerden tebliğ ettiklerine dair belge isteyecek, nihâyet Muhammed ümmeti huzura getirilecek ve onlar şahitlik edecekler. Diğer ümmetler: “Siz bunları nereden biliyorsunuz?” diyecekler. Muhammed ümmeti de : “Biz bunu Allah'ın, sadık (emin) Nebîsinin dili üzere ilahi hakikatleri dile getiren Kitabında (Kur'anda) bize bildirmesi sûretiyle öğrendik” diye cevap verecekler. Bunun üze-

¹²¹ Bakara 2/143

rine Hz. Muhammed (s.a.v.) efendimiz ilahî huzura getirilecek, kendisinden ümmeti sorulacak, O da ümmetinin doğruluğuna şahitlik edecektir.”¹²²

Beydâvî, bu hadisi Taberî [Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/923)’nin Zeyd b. Eslem [Ebû Abdullah el-Umrî el-Medenî (ö.136/753) tariki ile mevkûf olarak nakletmiş, Buhârî [Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Cûfî el-Buhârî (ö.256/870)] de Kur’ân Tefsiri bölümünde Bakara sûresinin ilgili âyetinin açıklamasında rivâyet etmiştir.¹²³

Örnek 2:

ألم تكن ارض الله واسعة فتهاجروا فيها: عن النبي (ص) من فر بدينه من أرض الي أرض وإن كان شيرا من الارض استوجبت له الجنة وكان رفيق أبيه إبراهيم ونيه محمد عليهما الصلاة والسلام

“Allah’ın yeri geniş değilmiydi? Hicret etseydiniz ya!...”¹²⁴ Çerkesî bu âyeti açıklama sadedinde şu hadis-i şerifi delil olarak sunmaktadır: “Resulüllah (s.a.v.)’den rivâyet olunmuşur ki “Her kim dini uğruna bir yerden bir yere –velev ki bir karış bile olsa- hicret ederse cennet ona vacip olur. Ve atası Hz. İbrahim ile Allah’ın Rasulü olan Hz. Muhammed’e komşu olur.” Allah’ın salat ve selamı her ikisi üzerine olsun.”¹²⁵

¹²² Çerkesî, **a.g.e.**, v.27a.

¹²³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî, **es-Sahih**, İstanbul: Çağrı Yay., 1992, Tefsîru’l-Kur’ân, 65/13-14 (VI, s.101); Nasiruddîn Ebî Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî el-Beydâvî, **Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl**, Hamza en-Neşretî, Abdülhafîz Farğalî, Abdülhamid Mustafa (Thk.), Demenhur: Mektebetü’n-Neşretî, 1418, I, s.232.

¹²⁴ Nisâ 4/97.

¹²⁵ Rivâyet için bkz.: Nureddin Ali b. Ebû Bekir el-Heysemî, **Mecmeu’z-Zevâid ve Menbeu’l-Fevâid**, Beyrut: Dârü’l-Kitâbu’l-Arabî, 1986, IV, s.176; Ebû’l-Kasım Süleyman İbn Ahmed et-Taberânî, **el-Mu’cemu’l-Evsat**, Kahire: Darü’l-Haremeyn, 1415, V, s.224. Beydâvî, **a.g.e.**, II, s.17; Çerkesî, **a.g.e.**, v.91a;

Örnek 3:

وما قدروا الله حق قدره إذ قالوا ما أنزل الله على بشر من شيء...: روى أن مالك بن الصيف قاله رسول الله (ص) أنشدك بالذي أنزل التوراة علي موسى هل تجد فيها أن الله يغيض الخير السمين فأنت الخير السمين وقد سمعت من مالك الذي تطعمك اليهود فضحك القوم فغضب ثم التفت الى عمر فقال ما أنزل الله على بشر من شيء فترع قومه وجعلوا مكانه كعب بن الاشرف وقيل القائلون قريش لأن انزل التوراة على موسى مشهورة فيما بينهم ولذا كانوا يقولون لو أنا أنزل علينا الكتاب لكنا أهدى منهم

“Allah’ı hakkıyla takdir etmediler, “Allah (c.c.) insanlara hiçbir şey inzal etmedi” dediler.”¹²⁶ Çerkesî bu âyet ile ilgili şu rivâyeti dile getirmektedir: (İri ve şişman bir adam olan) Malik b. Sayf, (Resûlullah’ın yanına gelmiş konuşurken) Resûlullah kendisine, “Musa’ya Tevrat’ı indiren Allah’a and vererek soruyorum, “Allah şişman bilgine buğz eder” şeklinde, Tevrat’ta böyle bir âyet bulunuyor değil mi? Halbuki sen de şişman bir bilginisin, Yahudilerin yedirdiği şeylerden yiyecek şişmanlamışsın” buyurmuş, orada bulunanlar gülmüşler, Malik b. Sayf kızmış, Hz. Ömer’e dönüp “Allah hiçbir beşere bir şey indirmemiştir” demiş, sonra bu sözünden dolayı Yahudiler tutmuşlar kendisini başkanlıktan indirip yerine Ka’b b. Eşref’i geçirmişlerdir. (Taberî’nin tabiriyle) bazıları bunların Kureyş olduğunu söylüyor, onların arasında Tevrat’ın Hz. Musa’ya indiği bilgisi mevcut idi. Bundan dolayı da “Bize de kitap indirilseydi, biz onlardan daha çok doğru yolda olurduk”¹²⁷ diyorlardı.”¹²⁸

¹²⁶ En’am 6/91.

¹²⁷ En’am 6/157

¹²⁸ ;Rivâyet için bkz.: İsmail b. Ahmed el-Aclûnî, **Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlû’l-İlbâs**, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985, I, s.289 Hadis Tefsir kaynakları dışında sadece Keşfü’l-Hafâ’da zikredilmektedir. Yaptığımız tüm taramalarda rivâyete bir başka hadis kaynağında rastlayamadık. Rivayet için ayrıca bkz.; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Cami’ul-**

Örnek 4:

إن الذين آمنوا وعملوا الصالحات سيجعل لهم الرحمن ودا : لقول النبي (ص) إذا أحب الله عبدا يقول
جبريل أحببت فلانا فأحبه فيحبه جبريل ثم ينادى في أهل السماء إن الله قد أحب فلانا فأحبه فيحبه أهل
السماء ثم توضع له الحبة في الأرض

“İman edip iyi davranışlarda bulunanlara gelince, onlar için çok merhametli olan Allah (c.c.), (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır.”¹²⁹ Çerkesî Meryem sûresi 96. âyeti şu hadisle açıklamıştır: “Hz. Peygamberden rivâyet edildiğine göre Mevlâ bir kulu sevdiği zaman Cebrail (a.s.)’a “Ben falancayı sevdim sende sev” diye emir buyurur. Onu Cebrail (a.s.) da sever. Sonra gök ehline “Allah (c.c.) falancayı sevdi, sizler de sevin” diye nidâ edilir ve onu onlar da sever. Sonra bu sevgi yer-yüzüne dağıtılır.”¹³⁰

Örnek 5:

يا ايها الذين آمنوا لا تسئلوا عن اشياء إن تبد لكم تسؤكم وإن تسئلوا عنها حين ينزل القرآن تبد لكم: روى أنه لما نزلت والله علي الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا قال سراقه بن مالك أكل عام فأعرض عنه رسول الله (ص) حتى عاد ثلاثا فقال لا ولو قلت نعم لوجبت ولووجبت لما استطعتم فاتركني ما تروكنكم

Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l Kur’ân, 2. Baskı, Ahmed Abdürrezzak el-Bekrî, Muhammed Adil Muhammed, Muhammed Abdüllatif Halef, Mahmud Mursî Abdulhamit (Thk.), Kahire: Dâru’s-Selam, 2008 IV, s.3260; Ebu’l-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, Tefsîru’l-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğivâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvili fî Vucûhi’t-Te’vîl, 3. Baskı, Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye 2003, II, s.42. Çerkesî, a.g.e., v.117b

¹²⁹ Meryem 19/96.

¹³⁰ Rivâyet için bkz: İbn Hibban, Sahîh, II, s.86; Taberânî, el-Mucemu’l-Evsat, III, s.60; Malik İbn Enes, el-Muvatta, Mısır: Dârü İhyâit-Turâsî’l-Arabî, t.y., II, 953; Ahmed İbn Hanbel, Müsned, II, s.34; Tirmizî, Sünen, V, s.317 Çerkesî, a.g.e., v.264a;

“Ey iman edenler! Açıklandığı zaman hoşunuza gitmeyecek olan şeylerden sormayın. Eğer onları Kur’ân indirilirken sorarsanız size açıklanır...”¹³¹

Çerkesi Maide sûresi 101. âyeti ile ilgili olarak rivâyetle âyet arasındaki ilişkiyi şu şekilde kurmuştur:(Hz.Ali’den rivâyet olunduğuna göre (“Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi., Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”¹³²)) âyeti nazil olduğu zaman Sürâka b. Malik’ de “Her sene mi ey Allah’ın Resülü?” dedi. Resülüllah cevap vermedi, o da üç kere tekrar etti. Bunun üzerine: “Hayır! Vallahi, eğer “evet” deseydim üzerinize vacip/farz kılınacaktı. Eğer üzerinize vacip/farz kılınsa idi yapmaya güç yetiremeyecektiniz. Şu halde benim sizi kendi halinize bıraktığım gibi, siz de beni kendi halime bırakın.” buyurdu.¹³³

Örnek 6:

قال فاهبط منها فما يكون لك ان تتكبر فيها فاخرج إنك من الصاغرين : عن النبي (ص) من تواضع لله رفعه الله ومن تكبر وضعه الله

“ Yüce Allah (c.c.) İblî’s’e : Öyle ise in oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık! Çünkü sen aşağılıklardansın! buyurdu.” Çerkesi A’raf sûresi 13. âyeti ile alakalı olarak şu rivâyeti sunmuştur: “Resülüllah’dan şöyle buyurdu-

¹³¹ Maide 5/101.

¹³² Al-i İmran 3/97.

¹³³ Rivâyet için bkz.: Ahmed b. Ali İbn Hacer Ebû'l-Fadl el-Askalânî, **Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379, XIII, s.260. Yaptığımız taramalarda rivâyetin başka varyantına rastlayamadık. İmâdüddîn Ebî'l-Fidâ İsmail b. Kesir ed-Dimeşkî, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Hanî el-Hacc (Thrc.), Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, t.y., III, s.150; Çerkesî, **a.g.e.**, v.105b.

ğu rivayet edilmiştir: “Kim Allah için alçak gönüllü olursa Allah (c.c.) onu yüceltir. Her kim de büyüklenir/kibirlenirse Allah (c.c.) onu alçaltır.”¹³⁴

Örnek 7:

وجاءوا علي قميصه بدم كذب قال بل سولت لكم انفسكم امرا فصبر جميل : عن النبي (ص) الصبر
الجميل الذي لا شكوى فيه الي الحق

“Gömleğinin üstünde sahte bir kan ile geldiler. (Ya’kub) dedi ki: Bilakis nefisleriniz size (kötü) bir işi güzel gösterdi. Artık (bana düşen), hakkıyla sabretmektir....”¹³⁵ Çerkesi bu âyet ile ilgili olarak Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu nakletmektedir: “Hz. Peygamberden gelen bir rivâyete göre: “Güzel sabır, Hakka karşı şikâyetin söz konusu olmadığı sabırdır.”¹³⁶

Örnek 8:

وقال يا بني لا تدخلوا من باب واحد وادخلوا من ابواب متفرقة : عن النبي (ص) أنه كان يعود الحسن
والحسين رضوان الله عليهما ويقول أعيد كما بكلمات الله من كل شيطان هامة ومن كل عين لامة

“(Hz. Yakub, çocuklarına dedi ki;) Ey oğullarım! Mısır’a tek bir kapıdan girmeyin! Ayrı ayrı kapılardan girin...”¹³⁷ Çerkesi âyetteki maksudu/ hükmü beyan et-

¹³⁴ Rivâyet için bkz: Heysemî, **Mecmeu’z-Zevâid**, X, 325; Taberânî, el-Mu’cemu’l-Evsat, V, 140; Muhammed İbn Selame ibn Cafer Ebû Abdullah, **Müsnedü’s-Şihâb**, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1407/1986 I, s.219; Aclûnî, **a.g.e.**, II, s.317; Beydavî, **a.g.e.**, II, s.262., Çerkesî, **a.g.e.**, v.126a

¹³⁵ Yusuf 12/18.

¹³⁶ Taberî, **a.g.e.**, VI, s.4480. Rivâyet için Bkz.: Ebû Bekir Ahmed b. El-Hasan el-Beyhakî, **Şuabu’l-İmân**, Muhammed Said Zaglûl (Thk.), Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410, VII, 220. Diğer bir varyantı için bkz.: Abdurraûf el-Munâvî, **Feyzu’l-Kadîr**, Mısır: Mektebetu’t-Ticâriyye, 1356, VI, 388. Çerkesî, **a.g.e.**, v.196b

¹³⁷ Yusuf 12/67;

me sadedinde ilgili řu rivâyeti zikretmektedir: “Hz. Peygamber Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin (hakkında) – Allah (c.c.) her ikisinden de razı olsun- devamlı olarak şeytandan ve kötölüklerden Allah’a sığınır ve şöyle buyururdu: “Sizleri, her türlü şeytandan ve her nevi kötü nazarlı kem gözden eksiksiz/mükemmel olan Allah’ın kelimelerine sığındırırım.”¹³⁸

Örnek 9:

لا تمدن عينيك الي ما متعنا به أزواجنا منهم : علي ما روي أبو هريرة (رضي) قال رسول الله (ص) أنظروا الي من اسفل منكم ولا تنظروا الي من هو فوقكم فإنه أجدر أن لا تزدروا نعمة الله عليكم

“Sakın o kâfirlerden birkaç çiftini, bir takımını zevklendirdiğimiz dünya malına göz dikme!”¹³⁹ Çerkesî âyetin hükmünü te’yid sadedinde řu bilgileri vermiştir: “Ebû Hureyre’nin (r.a) rivâyet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuşlardır: “Sizden daha aşağıda olanlara bakın! Sizden üstün olanlara bakmayın! Bu Allah’ın nimetini küçümsememenize daha uygundur.”¹⁴⁰

¹³⁸ Buhârî, Enbiyâ, 60/10 (IV, s.119); İbn Hibbân, **Sahîh**, III, s. 291; Ahmed b. Şuayb Ebû Abdurrahman en-Nesâî, **es-Sünen el-Kübra**, Beyrut: Daru’l-Kütüb el-İlmiyye, 1991, VI, s.250; Ebû Davud Süleyman İbnü’l-Eş’as es-Sicistânî el-Ezdî, **es-Sünen**, IV, s. 235; Muhammed İbn Abdullah Ebû Abdullah el-Hakim en-Neysâbü’rî, **el-Müstedrek Ale’s-Sahihayn**, Mustafa Abdulkadir Ata (Thk.), Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1411/1990, III, s.183; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, **el-Mu’cemü’s-Sağîr**, Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1985, II, s. 31; Çerkesî, **a.g.e.**, v.210b

¹³⁹ Hicr 15/88.

¹⁴⁰ Ebû’l-Huseyn Müslim İbnü’l-Haccâc el-Kuşeyrî, **es-Sahih**, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki, Çağrı Yay., İst., 1992, Zühd, 53/1 (III, s.2275); Muhammed b. İsa et-Tirmizî, **es-Sünen**, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, t.y., IV, s. 665; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, s. 254; İbn Hibbân, **Sahîh**, II, 490. Çerkesî, **a.g.e.**, v.229a;

Örnek 10:

قل ادعوا الله او ادعوا الرحمن أيا ما تدعوا فله الاسماء الحسني ولا تجهر بصلاتك ولا تخافت بها وابتنع بين
ذلك سبيلا: روي ان ابا بكر (رضي الله عنه) كان يخفت ويقول انا اناجي ربي وقد علم حاجتي وعمر
(رضي الله عنه) كان يهجر ويقول أطرط الشيطان واوقظ الوسنان فاما نزلت أمر رسول الله ص ابا بكر
أن يرفع قليلا وعمر ان يخفض قليلا

“De ki: İster Allah deyin, ister Rahman deyin, en güzel isimler O’nundur... Namaz kılarken sesini yükseltme, gizli de okuma, ikisi ortasında bir yol tut.”¹⁴¹

Çerkesi bu âyetle ilgili şu bilgileri vermiştir. “Rivâyet edildiğine göre Hz. Ebubekir Kur’ân okurken sesini kısıyordu. Ve (ona bu sorulunca) “Ben, Rabbime münâcaat ediyorum; O benim hacetimi zaten biliyor.” diyordu. Hz. Ömer de sesini yükseltiyordu ve (kendisine bu sorulunca) “Şeytanı kovuyorum ve uykuyu da dağıtıyorum” derdi. Bu âyet inince Hz. Peygamber (s.a.v.) Hz. Ebubekir’e (sesini) yükseltmesini; Hz. Ömer (r.a.) da (sesini) biraz kısmasını emretti.”¹⁴²

Bu örneklerden sonra şimdi de Hz. Peygamberden sonra Tefsir sahasında en önemli mevkiye sahip sahabenin yorum örneklerini “Sahabe Kavli” başlığı altında ilgili örnekleri vermek istiyoruz.

¹⁴¹ İsra 17/110.

¹⁴² Rivâyet için bkz.: Beyhakî, **Şuabu’l-İmân**, II, s.528. Kaynaklarda rivâyet bu şekliyle sadece zikrettiğimiz eserde geçmekle birlikte Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer’in Kur’ân okurken seslerini kısıkları şeklindeki muhtasar rivâyetler ise diğer kaynaklarda zikredilmektedir. Bkz.: Heysemî, **a.g.e.**, II, s.265; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, s.109. Çerkesî, **a.g.e.**, v.249a. Sünnetle/hadisle tefsirine yönelik diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.1a, 3b, 12b, 13b, 17b, 19b, 20a, 25a, 27b, 28a, 29a, 30a, 31a, 34a, 35b, 36a, 39b, 41a, 46b, 52b, 62a-b, 70a, 81b, 91a, 94a, 101b, 111b, 131a, 144a-b, 155b, 169a-b, 173a, 188b, 193a, 229a-b, 257a-b, 276a-b, 288a-b, 304a, 315a, 345a, 376a-b, 383a-b, 400b, 410a-b, 427a-b, 432a-b, 448a-b, 459a-b, 480a-b, 489a-b, 492a-b, 493a

1.1.3. Kur'an'ı Sahabe Kavliyle Tefsir Etmesi

Sözlükte *bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak* anlamındaki s-h-b kökünden türeyen Sahâbe,(الصحابه) sözü *sâhibin* (الصاحب) çoğuludur. Sahâbe ile birlikte ashâb kelimesi de sıkça kullanılmaktadır. Bunun tekili Sahâbî'dir.¹⁴³ Tanımı ile alakalı birçok tarif yapılmış ise de *Hz. Peygamber'i sağlığında iken görmüş ve onunla karşılaşmış olan mü'minlere* verilen bir sıfat olup; Sahâbî olmada Hz. Peygamber'den hadis rivâyet etme şartı olmadığı gibi yaş sınırı da söz konusu değildir. Buna göre, O'nu sağ iken bir defa görmek hem yaşlı hem de çocuklar için sahâbî olmada yeterlidir.¹⁴⁴ Hz. Peygamber'den sonra tefsir sahasında en büyük rolü şüphesiz her biri ümmet için gökteki yıldızlar mesabesinde bulunan sahabe almıştır. Hz.Peygamber'in muhatabı olan bu muhterem zevatı iki şey yükseltiyordu. Birincisi, sarsılmaz mutlak imanları, ikincisi ise, hadise ve sebepleri müşahede edip, hadislerle hükümler arasında münasebet kurabilmele-ri idi. Kısacası, nüzûl sebeblerine vakıf olmaları idi. Sağlam imanlarından dolayı, aklî delillere ve aklî düşüncelere ihtiyaçları yoktu.¹⁴⁵ Arap dilinin üslup ve ince-liklerini, arap örf ve âdetlerini iyi biliyorlardı. Kur'ânın maksat ve gayesini kavrayabiliyorlar, anlayamadıkları, açıklama ihtiyacı duydukları zaman da Rasûlüllah (s.a.v.)'e sorarak bizzat kaynağından öğreniyorlardı. Böylece tüm tebliğ dönemi süresince Kur'ân'ın inişini müşahede edip bu esnada meydana gelen olayları bizzat yaşayan ashâb, kendi imkanlarıyla ulaşamadıkları bilgileri de Hz.Peygamber'den nakil yoluyla alarak hem ilim hem de iman noktasında belli bir olgunluğa ulaşmışlardı. Bu da Kur'ân naslarını tefsir konusunda Ashâbı

¹⁴³ Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", **DİA**, c.35, s.391.

¹⁴⁴ İgnaz Goldziher, "Eshab", İA., İstanbul: MEB, 1977, IV, s. 370.

¹⁴⁵ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Ankara: Fecr Yay., 1996, s. 67.

Resülüllah'tan sonra en güvenilir konuma getirmiştir¹⁴⁶. Bundan başka bizzat Yüce Allah, ashâbı Kur'ân-ı Kerim'de övmüştür.¹⁴⁷ Bu hususta örnek şahsiyetlerden olan Abdullah b. Mes'ûd'un(ö.32/652) ilm-i tefsirdeki mevkisini belirtmek kastı ile Bilmen(ö. 1882-1971), Abdullah b. Mes'ûd'un şu sözünü bizlere nakletmektedir:

“Kendisinden başka Ma'bud olmayan Zât'a yemin ederim ki, Allah'ın Kitabından bir âyet yoktur ki, ben O'nun kim hakkında ve nerede nazil olduğunu bilmeyeyim. Eğer Allah'ın Kitab'ını benden daha iyi bilen bir kimsenin bulunduğu yeri haber alsam ve beni oraya götürecek râhileler/binekler olsa mutlaka oraya çıkar giderim”¹⁴⁸

Bir diğer sahâbî müfessirlerden “Tercimânü'l-Kur'ân” ünvanlı Abdullah b. Abbas (ö.68/688), kendisi Hz.Peygamber'in amca oğlu olup “Allah'ım ona kitabı öğret ve onu dinde fakih kıl”¹⁴⁹ şeklinde duasına mazhar olmuştur. Bunlardan başka hadis külliyyatında çok önemli bir miktarda hadis rivâyetinde bulunan Hz. Aişe (ö.58/678) ve Enes b. Malik de (ö.93/712) bu çerçevede zikredilebilir. Ayrıca Hz. Ebûbekir (ö.13/634), Hz. Ömer (ö.23/644), Hz.Osman (ö.35/655), Hz. Ali (ö.40/661), Ubey b. Ka'b (ö.30/650), Zeyd b. Sabit (ö.45/665), Abdullah b. Zübeyr (ö.73/692) ve Ebû Musa el-Eş'arî (ö.44/644) tefsirle iştigal eden diğer sahâbî müfessirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çerkesî de, tefsîrinde sahabe sözlerine geniş bir şekilde yer vermiştir. Kullandığı rivâyetlerin çoğunluğu İbn Abbas,¹⁵⁰ Hz. Aişe,¹⁵¹ İbn Mes'ûd,¹⁵² Ali b. Ebî Tâlib¹⁵³ ve diğer sahâbeden olmak

¹⁴⁶ Muhsin Demirci, **Tefsir Tarihi**, İstanbul: İFAV, 2008, s.81.

¹⁴⁷ Ashâbla ilgili âyetler: Bakara 2/143, Âl-i İmrân 3/172, 173, Tevbe 9/100, Haşr 59/8-9.

¹⁴⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi**, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, I, s. 226.

¹⁴⁹ Müslim, Fedailü's-Sahabe, 44/31 (II, s.1927).

¹⁵⁰ Örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.3a, 13b, 26a, 39b, 51a, 51b, 52b, 53a, 54a, 56b, 69b, 70a, 73a, 82b, 95a, 110b, 144b, 146b, 147b, 152b, 159a, 160a, 164b, 166b, 173a, 181a, 185b, 189a, 191a, 202a, 210a, 218a, 227a, 230a, 234a, 244b, 349a, 354a, 370b, 374a, 385a, 404a, 424a, 440ab, 457b, 468a, 471b, 487a, 493a.

gelmektedir. Bu rivâyetleri kıraatlarda, nüzül sebeplerinde, âyetlerin açıklanması vb. konularda yeri geldikçe kullanmıştır. Çerkesî'nin sahabe sözleri ile tefsir ettiği âyetlerden bazı örnekler şunlardır:

Örnek 1:

يوم تبدل الارض غير الارض والسموات وبرزوا لله الواحد القهار : وعن علي (رضي الله عنه) تبدل أرضا من فضة وسموات من ذهب وعن ابن مسعود وانس (رضي الله عنهما) يحشر الناس علي أرض بيضاء لم يخطئ عليها أحد خطيئة

“O gün ki, yer başka bir yere, göklerde başka göklere tebdil olunacaktır.” Müellifimiz Çerkesî İbrahim sûresi 48. âyeti ile alakalı şu bilgileri vermektedir: Hz. Ali'den rivâyet edildiğine göre o gün yer gümüşle, gökler ise altınla değiştirilecektir. İbni Mes'ûd ve Enes (r.a.)'dan rivâyet edildiğine göre (o gün), insanlar, üzerinde günah işlenmemiş bembeyaz bir yer üzerinde haşrolunacaklardır.¹⁵⁴

Örnek 2:

فارتقب يوم تأتي السماء بدخان مبين قال ابن مسعود (رض) واسناد الاتيان الى السماء اسناد مجازي لان الارزاق يتزل او يوم ظهور الدخان المعداد في اشراط الساعة لما روي ان رسول الله (ص) لما قال اول الايات الدخان ونزول عيسى عليه السلام ونار تخرج من قعر عدن أبين تسوق الناس الى المحشر وقيل وما الدخان فتلا رسول الله (ص) الآية وقال يملأ ما بين المشرق والمغرب يمكث اربعين يوما وليلة اما المؤمن فيصيبه كهينة الزكام وأما الكافر فهو كالسكران يخرج من منخريه واذنيه ودبره.

¹⁵¹ Örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.89a, 92a, 126a, 182b, 233b, 275a, 295a, 296a, 306a, 352a, 395a, 444b, 459b, 477b.

¹⁵² Örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.13b, 85a, 111b, 117a, 164b, 181b, 226a, 231a, 247a, 279b, 309a, 370b, 393b, 460a, 471b, 493a.

¹⁵³ Örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.3a, 52a, 69b, 226a, 228a, 290a, 318a, 407ab, 419a, 434a, 457a, 446b.

¹⁵⁴ Rivayetler için ayrıca bkz.; İbnu Kesir, **a.g.e.**, IV, s. 363; Çerkesî, **a.g.e.**, v.226a

"O halde göğün, apâşikâr bir duman getireceği günü gözetle." Çerkesî Duhan sûresi 10. âyeti ile alakalı şu rivâyeti sunmaktadır: İbn Mes'ud dedi ki: "Göğün duhanla/dumanla gelmesi ya mecazdır, çünkü rızıklar (oradan) indirilir. Veya dumanın gelmesi kıyamet alametlerindendir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Kıyamet alâmetlerinin ilki, dumandır. Meryem oğlu İsrâ'nın inişidir ve insanları mahşer yerine süren Aden / Ebeyn'den (Aden'in kendisine nisbet edildiği kimse) çukurlarından çıkacak olan bir ateştir. "Bunun üzerine, "Ey Allah'ın Rasulü, "duhân - duman" da nedir?" denildi, Hz. Peygamber (s.a.s) bu âyeti okuyarak, "Bu, doğu ile batı arasını dolduran bir dumandır. Kırk gün ve kırk gece kalır. Mü'mine gelince, bu ona isabet ettiğinde, onu nezleye tutulmuş kimse gibi yapar. Kâfire gelince de, (bu ona isabet ettiğinde) sarhoş gibi olur ve bu duman, onun burun deliklerinden, kulaklarından ve dübüründen (girer ve) çıkar."¹⁵⁵

Örnek 3:

فكيف اذا توفتهم الملائكة يضربون وجوههم وادبارهم وعن ابن عباس (رض) لا يتوفى احد على معصية الا يضرب من الملائكة على وجهه.

Çerkesî Muhammed sûresi 27. âyeti ile alakalı olarak İbni Abbas'dan gelen şu rivâyeti delil olarak sunmuştur: İbni Abbas'dan rivâyet edildiğine göre, günahkâr olup da ölürken meleklerin yüzüne vurmadığı kimse yoktur.¹⁵⁶

Örnek 4:

فاما ثمود فاهلكوا بالطاغية

¹⁵⁵ Duhan 44/10, Rivayet için bkz. Zemahşerî, **a.g.e.**, VI, s. 265; Çerkesî **a.g.e.**, v.414a.

¹⁵⁶ Muhammed 47/27; Rivayet için bkz. Zemahşerî, **a.g.e.**, VI, s. 318; Çerkesî, **a.g.e.**, v.423a.

عن ابن عباس (رض) الصاعقة وعن قتادة الصيحة وقيل الرجفة .

“Semûd'a gelince, onlar aşırı şiddetli olan (bir ses) ile helak edildiler.” Çerkesî Hâkka sûresi 5. âyeti ile alakalı olarak şu açıklamayı yapmıştır: İbn Abbas bunun yıldırım olduğunu, Katade ise çılgılık olduğunu söylemiştir. Çok büyük bir sarsıntı (deprem) olduğu da söylenmiştir.¹⁵⁷

ولو نشاء لأريناكمهم فلعرفتهم بسيماهم ولتعرفنهم في لحن القول والله يعلم أعمالكم وعن عائشة (رض) ان اليهود اتوا النبي ص فقالوا السام عليك والسام الموت قال عليكم فقالت عائشة السام عليكم ولعنكم الله وغضب عليكم فقال رسول الله (ص) مهلا يا عائشة عليك بالرفق واياك والعنف والفحش قالت او لم تسمع ما قالوا قال او لم تسمعي ما قلت رددت عليهم فيستجاب لي فيهم ولا يستجاب لهم.

“Biz dileydik onları sana gösterirdik de, sen onları yüzlerinden tanırdın. Andolsun ki sen onları konuşma tarzlarından tanırsın. Allah (c.c.) işlediklerinizi bilir.”¹⁵⁸ Çerkesî bu âyetle alakalı olarak şu rivâyeti sunmuştur: Hz. Aişe (r.anha)'dan şöyle rivâyet edilmiştir: "Yahudiler Resulullah (s.a.v.)'e geldiler ve Ona "Essamü aleyke" -es-Sâm ölüm demektir- dediler. Peygamberimiz onlara: "Sizin üzerinize olsun" dedi. Ben de onlara "Sizin üzerinize olsun, Allah size lanet etsin ve gazabına uğratsın." dedim. Bunun üzerine Resulullah (s.a.v.) "Yavaş ol ya Aişe, sana yakışan yumuşak davranmaktır, sert çıkmak ve kaba konuşmaktan kaçm." dedi. Hz. Aişe de: "Ne söylediklerini işitmedin mi?" deyince Resulullah da: "Sen de benim onlara ne karşılık verdiğimi işitmedin mi? Benim onlar hakkındaki isteğim kabul edilir. Fakat onların, benim üzerimdeki istekleri kabul edilmez."

¹⁵⁷ Hâkka 69/5; Rivayet için bkz. Zemahşerî, a.g.e., VI, 587; Çerkesî, a.g.e., v.461a.

¹⁵⁸ Muhammed 47/30

dedi.¹⁵⁹

Sahabe kavlinden sonra tefsirle alakalı olarak en önemli kaynak olan “Tabiûn Kavli” ile ilgili tefsir örneklerini vermek istiyoruz.

1.1.4. Kur’ân’ı Tabiun Kavliyle Tefsir Etmesi

Öncelikle Tabiun kavlinin zihnimize ilk düşürdüğü mefhum, her birinin İbn Abbas, İbn Mes’ûd, Ubey b. Ka’b gibi müfessir olan ashâb-ı güzînin rahle-i tedrisinden geçmiş olmalarıdır. Özellikle İslam alimleri dört halifeden sonra gelen, Arap olmayan Müslümanların bu konudaki gayretlerine dikkat çekmişlerdir. Bir taraftan arap olmayan Müslüman unsurların islamiyeti öğrenme arzusu, diğer taraftan Kureyşin ve diğer Arapların, fethettikleri ülkelerdeki milletleri idare etme sanatını ilme tercih etmeleri sebebiyle, ilim ve bilhassa tefsir sahasında temayüz eden şahsiyetlerin arap olmadıklarını görmekteyiz. Bunlara umûmî bir isim olarak Mevâlî denmiştir.¹⁶⁰ Fetihlerden sonra muhtelif şehirlere dağılan sahâbe, burarlarda birçok öğrenciler yetiştirmişlerdir. Dolayısıyla arap olmayanlar bu ilimde sivrilmışlerdir. İşte bu ve benzeri kimseler eski din ve kültürlerinin tesiri altında kalarak, islamiyeti Araplardan farklı bir biçimde anlamışlar, bu anlayış farklılıkları yüzünden tefsirde önemli hareketlerin başlamasında etkin rol oynamışlardır.¹⁶¹ Bu etkilerin başında da israiliyyât gelmektedir ki bir çok tabiun alimi bu yüzden çok ağır eleştiriler almıştır. Bu dönem alimlerinin başında İkrime (Ebû Abdillâh el-Medenî el-Haşimî (ö.107/725), Said b. Cübeyr [İbn Hişam el-Kûfî el-Esedî (ö.95/714)], Hasanü’l Basrî (ö.117/735) gibi alimler gelmektedir. Ayrıca tabiûn

¹⁵⁹ Buharî, Edep, 78/38 (VII, s.81); İshak b. İbrahim b. Raheveyh, Müsned, Mektebetü’l-İman, Medine, 1412/1991, III, s.659, Çerkesî, a.g.e., v.423a.

¹⁶⁰ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 243.

¹⁶¹ Ali Turgut, a.g.e., I, s.228

tefsirinin kaynak değeri de tartışılmıştır. Bu tartışma genelde Tabiûn kavlinin rivayet tefsirinin 4. unsuru sayılıp sayılmayacağı, rivayet tefsiri içerisinde kabul edilip edilmeyeceği ile alakalıdır. Yoksa görüşlerin vermede elbette bir beis yoktur. Ancak biz bu tartışmaya fazla girmeden bugüne kadar oluşan böyle bir külliyyatın yok sayılmasının gerçekten de bu ilimle uğraşan kimseler için büyük bir eksiklik olacağı kanaatindeyiz. En azından değerlendirilip doğru kritikler yapıldıktan sonra bir fikir edinilmesi açısından bile çok önemli olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim yukarıda saydığımız isimleri İmam Şafii, Buhari ve benzer büyük İslam alimlerinin otorite olarak kabul ettiklerini¹⁶² de göz önünde bulundurursak onlara verilen değer de böylece kendiliğinden ortaya çıkar.

Müfessirimiz Çerkesî, başta Katâde [Katade b. Diame b. Katade es-Sedûsî el-Basrî (ö.118/736)], Mücahid [Ebu'l-Haccac el-Mekkî Mücahid b. Cebr (ö.104/722)], İkrime, Said b. Cübeyr, Vehb b. Münebbih (ö.124/741), Kelbî [Muhammed b. es-Saib el-Kelbî (ö.146/763)] ve Süddî gibi tabiûn müfessirlerinin görüşlerine tefsirinde yer vermiştir.¹⁶³

Örnek 1:

ثم كلي من كل الثمرات فاسلكي سبل ربك ذللا يخرج من بطونها شراب مختلف ألوانه فيه شفاء للناس إن في ذلك لآية لقوم يتفكرون عن قتادة أن رجلا جاء إلى النبي (ص) فقال إن أخي يشتكى من بطنه فقال رسول الله (ص) اسقه العسل فذهب ثم رجع فقال اسقيته فما نفع فقال رسول الله (ص) اذهب واسقه عسلا فقد صدق رسول الله وكذب بطن أخيك فشفاه الله

¹⁶² Muhammed Huseyn ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Beyrut: Dâru'l-Yusuf 2000, I s.113.

¹⁶³ Örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.34b, 60a, 144b, 179b, 181b, 216a, 235b, 261b, 266a, 289a, 294b, 295a, 303a, 308a, 345b.

“Sonra her türlü ürünün bir kısmını ye ve Rabbinin kolaylaştırılmış yollarına boyun eğer bir halde gir. Onların karınlarından bir içecek çıkmaktadır ki renkleri farklıdır ve kendisinde insanlar için büyük bir şifa vardır. Elbette bunda düşünen bir kavim için büyük bir ibret vardır.”¹⁶⁴ Çerkesî Nahl sûresinin bu âyeti ile ilgili şu rivâyeti sunmaktadır: “Katade’den gelen bir rivâyete göre, adamın biri Resûlullah (s.a.v.)’e gelip “Kardeşim karın (ağrısından) şikâyet ediyor” dedi.” Resûlullah (s.a.v.) “Ona bal (şerbeti) içir” dedi. Adam gitti ve sonra gelip “İçirdim ama fayda etmedi” dedi. Resûlullah (s.a.v.) “Git ve ona bal içir. Şüphesiz Allah’ın Rasulü doğru söylemiştir; kardeşinin karnı ise yalancıdır (onun özel bir problemi vardır).” buyurmuşlardır. Böylece (adam tekrar Hz. peygamber’in dediğini uyguladı) ve Allah (c.c.) ona şifa verdi.¹⁶⁵

Örnek 2:

الزانية والزاني.... وليشهد عذابهما طائفة من المؤمنين: والطائفة فرقة يمكن ان يكون حافة حول شئ من الطوف واقلها ثلاثة وقيل واحد او اثنان والمراد به التشهير وعن ابن عباس (رضى) اربعة الى اربعين رجلا من المصدقين بالله وعن الحسن عشرة وعن قتادة ثلاثة فصاعدا وعن عكرمة رجلا فصاعدا وعن مجاهد الواحد فما فوقها

“Zina eden kadın ve zina eden erkek.....Mü’minlerden bir grupta onlara uygulanan cezaya şahit olsun.”¹⁶⁶ “Tâife”den maksat, çevresini kuşatan topluluktur. En azı üç kişidir. Bir ya da iki olduğu da söylenmiştir. Bu şahitlikten maksat (o ceza-

¹⁶⁴ Nahl 16/ 69.

¹⁶⁵ Rivâyet için bkz.: Ebû Bekir Abdullah ibn Muhammed ibn Ebî Şeybe, **el-Kitabu'l-Musannaf fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr**, Kemal Yusuf (Thk.), Riyad: Mekebetu'r-Rüşd, 1409, V, s.60; Hâkim en-Neysâbü'rî, **a.g.e.**, IV, s. 445; Beyhâkî, **Sünenü'l-Kübrâ**, IX, s.344; Çerkesî, **a.g.e.**, v.234b

¹⁶⁶ Nur 24/2

yı) teşhir etmektir. İbn Abbas (r.a.)’dan gelen bir rivâyete göre taife, 4’den 40’a kadar Allah’a inanmış adamlardır. Hasan (r.a.) (bu sayının) 10 olduğunu söylerken, Katâde(r.a.) 3 ya da daha çok olduğunu söylemiştir. Bu arada İkrime (r.a.), iki ya da daha çok adam derken Mücahid (r.a.) tek ve daha fazla kişi olması gerektiğini söylemiştir.¹⁶⁷

Örnek3:

لا تجعلوا دعاء الرسول بينكم كدعاء بعضكم بعضا: وعن مجاهد وقتادة لاتدعوه باسمه

“(Ey Mü’minler!) Peygamber’i, kendi aranızda birinizi çağırır gibi çağırmayın....”¹⁶⁸ Mücahid ve Katâde (r.a.)’den şöyle rivâyet edilmiştir: “O’nu ismi ile çağırmayın.”¹⁶⁹

Örnek 4:

وعادا وثمود واصحاب الرس وقرونا بين ذلك كثيرا: قوم من عبدة الاصنام فبعث الله اليهم شعبيا فكذبوه فبينما هم حول الرأس وهي البئر المبنية بالحجارة فانهارت فخرسف بهم وبديارهم قاله وهب بن منبه قال قتادة والكلبي الرس بئر بفلج اليمامة قتلوا نبيهم فاهلكهم الله عز وجل وقال سعيد بن جبیر هم اصحاب حنظلة ابن صفوان النبي ابتلاهم بطير عظيم كان فيه من كل لون وسموها عنقاء لطول عنقها وكانت تسكن جبلهم الذي يقال له فتح او دمخ وتنقض علي صبياتهم فتخططهم فدعي عليها حنظلة فاصابتها الصاعقة ثم اثم قتلوا فاهلكهم وقال مقاتل وكعب والسدي الرس بئر بانطاكية قتلوا فيها حبيب النجار وقيل هم اصحاب الاخدود

¹⁶⁷ Zemahşerî a.g.e., III, s. 205; Çerkesî, a.g.e., v. 295a

¹⁶⁸ Nur 24/63

¹⁶⁹ Çerkesî, a.g.e., v. 303a

“Âd’ı ve Semûd’u, Ress halkını ve bunun arasında daha birçok nesilleri de (inkracılıklarından ötürü helak ettik).”¹⁷⁰ Müellif Çerkesî, Ress halkının kimler olduğu hakkında şu bilgileri vermektedir: Putlara tapan bir kavimdir ki Allah (c.c.) onlara Şuayb (a.s.)’ı gönderdi. O’nu yalanladılar ve taştan yapılmış (örülmemiş kuyuları olan) Ress’in etrafında bulundukları sırada orası çöktü, onlar da yerleri de yerin dibine geçti ve helak oldular. Bunu söyleyen Vehb b. Münebbih’tir. Katâde ve Kelbî’ye göre Ress, Yemâme yakınlarında (diğer namıyla) Felc denilen (bir halk olup) Peygamberlerini öldürdüler, Allah (c.c.) da onları yok etti. Said b. Cübeyr ise onlar Hanzala b. Safvan isimli Peygamberin kavmi olup üzerinde her türlü rengi barındıran ve boynunun uzunluğundan Anka kuşu denilen ve Fetih ya da Demih dedikleri dağda oturarak aç kaldıkça çoluk-çocuklarını kapıp götüren büyük bir kuş belasına tutulmuşlardı ki, bu kuş Hanzala’nın duasıyla yıldıırım isabet edip yok olmuştu. Daha sonra bu kavim Hanzalayı öldürdü ve Allah da onları helak etti, demiştir. Mukatil b. Süleyman (ö.150/768), Ka’b [Ebû İshak Ka’b b. Mati b. Heynu el-Yemânî (ö.32/652) ve Süddî’ye göre ise Ress, Antakya civarında bir kuyudur ki Habîbü’n-Neccâr burada şehid edilmiştir. Onların “Ashabu’l-Uhdûd” olduğu da söylemiştir.¹⁷¹

Örnek 5:

الذي خلق السموات والارض وما بينهم في ست ايام: وعن مجاهد اولها يوم الاحد وآخرها الجمعة

¹⁷⁰ Furkan 25/38

¹⁷¹ Çerkesî, a.g.e., v. 306b

“(Allah), Gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri altı günde yaratan (Rahmandır.)”¹⁷² Mücahid’de rivâyet edildiğine göre (o altı günün) ilki pazar son (gün) ise cumadır.¹⁷³

Örnek 6:

ولقد آتينا لقمان الحكمة : وقال عكرمة والشعبي كان نبيا

“Andolsun ki biz Lokman’a hikmet verdik.”¹⁷⁴ (Hz. Lokman’ın nebî olup olmadığıyla alakalı olarak;) İkrime ve Şa’bî O’nun nebî olduğunu (söylediler).¹⁷⁵

1.1.5. İsrâiliyyât Karşısındaki Tutumu

İsrâiliyyât, (kesin olmamakla birlikte) Hz. Ya’kub’un¹⁷⁶ ikinci adı veya lakabı olan **İsrâil** kelimesiyle nisbet ismi oluşturan **İsrâiliyye**’nin çoğuludur. Ya’kub (a.s.)’ da Kur’an’da zikredilen meşhur oniki Yahudi boyunun (esbat) atası olarak bilinmektedir.¹⁷⁷ İsrâiliyyâtın maksadın ne olduğu konusunda bazı ihtilaflar bulunsa da konu ile ilgili Abdullah Aydemir şu açıklamayı yapmaktadır:

Kelime her ne kadar tefsîre girmiş Yahudi kültürünü ifade ediyorsa da bunda bir inhisar düşünülemez. İslam’a ve özellikle tefsire girmiş olan yahudi, hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine ve gerekse aleyhine uydurulup Hz. Peygambere ve O’nun muasırları olan sahabe ve müteakip nesillere izafe edilen her türlü haber, isrâiliyyât kelimesinin içerisine girer. Tek kelime ile, İslam’a yabancı olan her şey, bu kelimenin bünyesinde mütalaa edilmelidir.¹⁷⁸

¹⁷² Furkan 25/59

¹⁷³ Çerkesî, **a.g.e.**, v. 308a

¹⁷⁴ Lokman 31/12

¹⁷⁵ Çerkesî, **a.g.e.**, v. 345b

¹⁷⁶ İbn Manzûr, **Lisânü’l Arab**, Beyrut: Dârü’l Meârif, t.y., III, s.1980.

¹⁷⁷ Bakara 2/136; Âl-i İmrân 3/84; en-Nisâ 4/163.

¹⁷⁸ Aydemir, Abdullah; **Tefsirde İsrâiliyyat**, İstanbul: Beyân Yay., 2000, s.29.

Büyük oranda Yahudi, kısmen de hristiyan kaynaklarından nakledilen “efsane, kıssa, olay veya bilgi” anlamında kullanılan bu kelimeyi bazı alimler, İslam muhaliflerinin bu dine ilave etmeye çalıştıkları asılsız ve uydurma haberler hakkında da kullanmışlardır. Ancak bazı alimler ise Yahudi kaynaklı bilgiler için İsrâiliyyât, hristiyan kaynaklı olanlar için “mesihîyyat” veya “nasraniyyat” kelimelerine yer vermişlerdir.¹⁷⁹ Bu anlamda İsrâiliyyât kelimesinin ilk defa Mes’ûdî [Ebu’l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mesûdî el-Huzelî (ö.345/956)] ardından “Kütüb-ü Kadîme” şeklinde Yakut el-Hamevî (ö.626/1229), daha sonra da İbn Teymiyye, Zehebî [Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdullah et-Türkmânî el-Mısırî (ö.673/1274)] ve İbn Kesir [Ebu’l-Fidâ İsmail İmâduddîn b. Ömer b. Kesîr b. Dâvûd b. Kesir ed-Dimaşkî el-Kureyşî (ö.774/1373)] gibi alimler tarafından kullanıldığı söylenebilir. Bu bilgilerin her zaman İsrailî kaynaklarda tesbit edilememesinden dolayı bunların şifahî olarak rivâyet edildiği iddiaları gündeme gelmiştir.¹⁸⁰

İsrâiliyyât, haberlerin içerdiği konular itibariyle üç kısımda ele alınmıştır:

- 1- İnançla ilgili olanlar;
- 2- İbadet ve dini ahkamla ilgili olanlar;
- 3- Va’z ve nasihat gibi birinci ve ikinci kısımlarla ilgili olmayanlar.¹⁸¹

¹⁷⁹ İbrahim Hatipoğlu, “İsrâiliyyât”, **DİA**, c.25, s.195.

¹⁸⁰ Hatipoğlu, **a.g.md.**, s.195.

¹⁸¹ Abdullah Aydemir, **a.g.e.**, s.33.

İsrailiyyat'ın rivâyet edilip edilmemesi, bu konuda nasıl bir tutum takınılması gerektiği hususu ise ayrı bir problem olarak tarihi sûreçte tartışılan bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu tartışmaları özetleyen Hatiboğlu, ilgili madde-sinde şunları ifade etmektedir:

İsrailiyyatın rivâyet edilmesini caiz görmeyenler, yahudi ve hristiyanların kutsal kitaplarını tahrif ettiklerini, bazı hususları gizleyip bazı hususları değiştirdiklerini bildiren âyetleri delil göstererek onların kitaplarına güvenilemeyeceğini ileri sürmüşler ve ehl-i kitabın ne tasdik ne de tekzip edilmesi gerektiğine dair rivâyetlerle düşüncelerini desteklemişlerdir. İsrailiyyatın rivâyet edilmesini caiz görenler de yine öncelikle Kur'an'dan delil aramışlar ve zaman zaman Ehl-i Kitab'a başvurarak bilgi edinmeyi tavsiye eden âyetleri, İsrail oğullarından rivâyette bulunulmasında sakınca görmeyen bazı hadisleri ve bir kısım sahabinin merak ettikleri konuları ehl-i Kitaba sormalarını delil göstermişlerdir. Ancak ne ilk görüşü savunanların delilleri Ehl-i Kitabın bütünüyle kitaplarını tahrif ettiklerini, ne de israiliyyatı rivâyet etmeyi caiz görenlerin delilleri bütün konularda Ehl-i Kitaba müracaat edilebileceğini ispatlayacak niteliktedir. Burada ölçü, İslamiyetin temel kaynaklarınca doğrulanan ve genel ilkelerine uygun düşen hususların alınması, buna aykırı rivâyetlerin terk edilmesi, hakkında hüküm verilmeyen hususlarda ise tevakkuf edilmesi şeklinde belirlenmiştir.¹⁸²

Şüphesiz İslam dinine aykırı olan İsrâîlî rivâyetlere yönelik takınılması gereken ilmî tavır da son derece önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda İsrâîlî bilgilerin temizlenmesi için birtakım görüşler ileri sürülmüştür. İçerisinde İsrâîlî bilgi bulunan bu kitapları yok saymak, İsrailî bilgileri muhtevî eserlerden bu rivâyetleri çıkartıp kitapların piyasaya o şekilde sürülmesini sağlamak bu görüşler arasında sayılabilir.

Ancak, Ebû Şehbe'nin de ifade ettiği üzere, acaba, doğru olan İsrailî bilgiler barındırması hasebiyle İslam kültürünün büyük bir kısmını oluşturan bu külliyatın yok sayılması mıdır? Ya da daha önce baskıları mevcut olan bu kitapların ortadan kaldırılmasının zorluğu mu? Yoksa onda bulunan bu İsrâîlî bilgilerin ayıklanması

¹⁸² Hatipoğlu, **a.g.md.**, s.197.

için gecesini gündüzüne katıp bu uğurda çaba sarfetmek mi?¹⁸³ Kanaatimizce son derece sağlam yapı içerisinde muhafaza edilen, çok ağır rivâyet kriterleri bulunan bir külliyata sahip olan İslam literatürü incelendiğinde bu İsrâilî ve uydurma bilgilerin tespitinin yapılmasının o kadar zor olmadığı söylenebilir.

Müfessirimiz Çerkesî israilî bilgileri kullanmasına karşılık, israilî bilgiler karşısında takınılması gereken tavrı belirleme sadedinde şu rivâyeti sunmuştur:

ولا تجادلوا اهل الكتاب الا بالتي هي احسن الا الذين ظلموا منهم وقولوا امنا بالذي انزل البنا وانرا اليكم
عن ابي هريرة (رض) كان اهل الكتاب يقرؤون التوراة بالعبرانية ويفسرونها بالعربية لاهل الاسلام فقال
رسول الله (صلعم) لا تصدقوا اهل الكتاب ولا تكذبوهم وقولوا امنا بالله وبكتبه ورسله فان قالوا باطلا لم
تصدقوهم وان قالوا حقا لم تكذبوهم.

“İçlerinden zulmedenleri bir yana, ehl-i kitapla ancak en güzel yoldan mücadele edin ve deyin ki: Bize indirilene de, size indirilene de iman ettik...”¹⁸⁴ Ebu Hureyre (r.a.) ‘den rivâyet edildiğine göre kitap ehli (Yahudiler) Tevratı İbranice okuyorlar ve müslümanlar için Arapça tefsirini yapıyorlardı. Hz. Peygamber “Ehli kitabı ne tasdik edin ne de yalanlayın. Biz Allah’a, kitaplarına ve resüllerine iman ettik deyin. Eğer yalan söylemişlerse onları tasdik etmemiş doğru söylüyorlarsa da onları yalanlamamış olursunuz.”¹⁸⁵

Çerkesi’nin bu örneği vermesine karşın kıssaları zikrederken israilî bilgileri de aktarmış ve bunları nakletmekte bir sakınca görmemiştir. Bu noktada müellifin

¹⁸³ Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâîliyyât ve’l-Mevzû’ât fî Kütübi’t-Tefsîr*, Beyrut: Dârü’l-Ceyl, 2005/1425, ss.8-9.

¹⁸⁴ Ankebut 29/46.

¹⁸⁵ Çerkesî, *a.g.e.*, v.339a.

eserinde yer verdiği ve isrâiliyyât olarak nitelendirilebilecek bazı örnekleri vermek istiyoruz:

Örnek 1:

.....قال فخذ أربعة من الطير: جمع طائر قیل طاوس وديك و غراب و حمامة

”...Bunun üzerine Allah: “Öyleyse dört tane kuş yakala” dedi...”¹⁸⁶

Müfessirimiz bu âyette gündeme getirilen “Bu kuşların”, “Tavûs, horoz, karga ve güvercin olduğu söylendi” şeklinde ki görüşü aktarmıştır.¹⁸⁷

Örnek 2:

فأنجيناه والذين معه برحمة منا وقطعنا دابر الذين كذبوا بآياتنا وما كانوا مؤمنين : روي عن عاد كانوا يعبدون الاصنام فبعث الله إليهم هودا نبيا فكذبوه وازدادوا عتوا فأمسك الله عنهم المطر ثلث سنين حتى جهدوا وكان الناس فإذا أنزل بهم بلاء توجهوا إلى البيت الحرام وطلبوا الفرج من تجهزوا إليه قيل بن سبيتر ومرثد بن سعد في سبعين من أعيانهم

“Derken, Biz, tarafımızdan bir rahmet sebebiyle onu ve beraberinde olan kişileri kurtardık ve o kimselerin ardını kestik ki, onlar bizim âyetlerimiz yalanlamışlardı da, iman eden kimseler olmamışlardı.”¹⁸⁸ Çerkesî ‘Âd kavminin helakı ile ilgili şu bilgileri sunmaktadır: “Rivâyet olduğu üzere ‘Âd kavmi putlara tapıyorlardı.

¹⁸⁶ Bakara 2/ 260.

¹⁸⁷ Taberî, **Cami’u’l-Beyân**, II, s.1538; ez-Zamahşerî, **a.g.e.**, I, s.305; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, **a.g.e.**, III, s.258; Beydâvî, **a.g.e.**, I, s.352; İbn Kesîr, **a.g.e.**, I, s.413; Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’ân Dili**, İsmail Karaçam, Emin Işık, Nurettin Bolelli, Abdullah Yücel (Sad.), Azim Dağıtım, t.y., II, s.185; Bilmen, **Kur’ânı Kerim’in Türkçe Meâlî Âlîsi ve Tefsiri**, İstanbul: Kahraman Cilt-Yay.,1993, s.275, Aydemir, **a.g.e.**, s.362; Çerkesî, **a.g.e.**, v.50a;

¹⁸⁸ A’raf 7/72.

Allah (c.c.) onlara nebi olarak Hud (a.s.)'ı gönderdi. Onlar ise O'nu yalanlayıp, inadlarını gittikçe artırdılar. Bunun üzerine Allah (c.c.) yağmurlarını kesip (onları 3 sene susuz bırakması) sebebiyle zor durumda kaldılar. O dönemde insanlar (inansın ya da inanmasın) başlarına bir bela geldiği vakit Beytü'l- Haram'a yönelirler ve (o beladan) içlerinden gönderdikleri bir cemaat sayesinde kurtulmayı ümit ederlerdi. Rivâyet edildiğine göre yetmiş kişilik bu ileri gelenlerin içerisinde İbn Seytar ve Mersid b. Sa'd gibi onların ileri gelenlerinden şahıslar da bulunmaktaydı.¹⁸⁹

Örnek 3:

يا بني إنما إن تك مثقال حبة من خردل فتكن في صخرة أو في السموات أو في الأرض يأت بها الله : قيل الصخرة الجبل وقيل خلق الله الأرض علي حوت وهو النون الذي ذكر في القرآن والحوت في الماء والماء علي ظهر صفاة والصفات علي ظهر ملك والمملك علي صخرة وهي الصخرة التي ذكر لقمان ليست في السماء ولا في الأرض والصخرة علي الريح

“(Lokman öğütlerine şöyle devam etmişti:) Ey yavrucuğum! Yaptığın iş (iyilik ve kötülük), bir hardal danesi ağırlığında bile olsa ve bu, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, yine de Allah onu (senin karşına) getirir.”¹⁹⁰ “Kaya dağdır” denildi. Yine; Allah yeri balık üzerinde yarattı, bu balık Kur’anda zikredilen Nûn’dur, balık suyun içindedir, su ise düz ve yalçın bir kaya üzerindedir, bu kaya bir meleğin sırtındadır, melek de kayanın üzerindedir, bu

¹⁸⁹ ez-Zamahşerî, **a.g.e.**, II, s.114; Çerkesî, **a.g.e.**, v.130a

¹⁹⁰ Lokman 31/16

kaya Lokman (a.s.)’ın anlattığı kayadır ki gökte ve yerde değildir, kaya rüzgarın üstündedir denilmiştir.”¹⁹¹

Örnek 4:

ولقد خلقنا السموات والارض وما بينهما في ستين أيام وما مسنا من لغوب: والاية نزلت تكذبا لليهود
حيث قالوا أن الله تعالى خلق السموات والارض يوم الاحد وفرغ منه يوم الجمعة واستراح يوم السبت
ولذا لا يعمل شيا يوم السبت

“Andolsun Biz, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık...”¹⁹²
Çerkesî bir taraftan İsrâîlî haberlere yer verse de, diğer taraftan yukarıdaki örnekte olduğu gibi şahsi eleştiride de bulunmuştur: “Âyet; “Allah gökleri ve yeri Pazar günü yarattı –bu iş- Cuma günü bitti, sonra cumartesi günü (haşa) istirahat etti” diyen Yahudileri yalanlamak için inmiştir. Bu yüzden cumartesi günü (dinlenip) iş yapmazlar(dı.)”¹⁹³

Örnek 5:

ألم تر كيف فعل ربك بعاد : يعني أولاد عاد ابن عوص ابن إرم بن نوح قوم هود عليه السلام سموا باسم
أبيهم ارم عطف بيان لعاد بتقدير مضاف أى سبط إرم أو أهل إرم

“Habibim görmedin mi, Rabbin ne yaptı ‘Âd kavmine!”¹⁹⁴

Çerkesî burada kıssalarla ilgili teferruatlı bilgi sunmuştur: “‘Âd’den maksat ‘Âd b. Avs b. İrem b. Nuh’un evlatları olan Hud (a.s.)’ın evlatlarıdır. Onlar babalarının

¹⁹¹ Çerkesî, a.g.e., v.346b; Aydemir, a.g.e., s.116; Ebu Şehbe, a.g.e., s. 292.

¹⁹² Kaf 50/38.

¹⁹³ Çerkesî, a.g.e., v.432a.

¹⁹⁴ Fecr 89/6.

adını aldılar. İrem kelimesi ise, “İrem’in torunları veya İrem’liler” şeklinde bir muzafın takdiriyle ‘Ad kelimesinin atf-1 beyânıdır.”¹⁹⁵

Örnek 6:

أَلْتِي لَمْ يَخْلُقْ مِثْلَهَا فِي الْبِلَادِ : أَمَّا مَدِينَةُ عَظِيمَةٍ قُصُورُهَا مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَ أَسَاطِينُهَا مِنَ الزَّبْرِجَدِ
وَالْيَاقُوتِ وَفِيهَا أَصْنَافُ الْأَشْجَارِ وَالْأَنْهَارِ الْمَطْرُودَةِ وَتَمُودُ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ : قِيلَ أَهْمُ بَنُوا أَلْفَا
وَسَبْعُمِائَةِ مَدِينَةٍ كُلُّهَا مِنَ الْحِجَارَةِ

“Ülkelerde benzeri yaratılmamış (İrem şehrine), O vadide kayaları yontan Semud kavmine”¹⁹⁶

Çerkesî burada da kıssalarla ilgili teferruat vermeye devam etmektedir: “Şüphesiz o altın ve gümüşten sarayları, zebercet ve yakuttan sütunları olan bir şehirdir(idi). İçerisinde türlü ağaçlar ve nehirler bulunmaktaydı. “O vadide kayaları yontan Semud kavmine”: Denilir ki onlar her tarafı taştan yapılmış (yontulmuş) 1700 binadan mürekkep bir şehir inşa etmişlerdi.”¹⁹⁷

Örnek 7:

إِرم ذات العماد : الرفيع او القدرة الطوال وكان طول الرجل منهم اربعمائة ذراع وكان يأتي الصخرة
العظيمة فيحملها فيلقوها علي الحي فيهلكهم أو الدفعة والثبات قيل كان لعاد ابنان شداد وشديد فملكا
وقهرا ثم مات شديد فخلص الامر لشداد وملك المعمورة دانت له ملكها فسمع ذكر الجنة فبني إرم في

¹⁹⁵ Çerkesî, **a.g.e.**, v.482a.

¹⁹⁶ Fecr 89/ 8-9.

¹⁹⁷ Çerkesî, **a.g.e.**, v.482a. İsrâiliyyat ile ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.12b, 16a, 47b,50a, 66a, 100b, 133a, 134b, 140a, 185b, 186a-b, 187b, 188b, 195a, 196a, 197a-b, 198b, 199a-b, 200b, 204a-b, 206a-b, 207a, 208a-b, 216a, 227a-b, 228a,240b, 241a, 322b, 323b, 324a-b, 325a-b, 327b, 329b, 330a-b, 331a-b, 332a, 334a-b, 359b, 360a, 362a, 380a, 386b, 378b, 395b, 401a,429b, 432a, 479a, 482a,

بعض صحاري عدن في ثلثمائة سنة وكان عمره تسعمائة سنة فلما تمت سار اليها بأهلها فلما كان منها مسيرة يوم وليلة بعث الله عليهم صيحة من السماء فهلكوا وعن عبد الله بن ابي قلابة أنه خرج في طلب إبل له فوقع عليها فحمل ما قدر عليه مما ثم وبلغ خبره معاوية فاستحضره فقص عليه فبعث الي كعب الإخبار فستله فقال هي إرم ذات العماد وسيدخلها رجل من المسلمين في زمانك احمر إشقر قصير علي حاجبه خال وعلي عقبه خال مخرج في طلب إبل له ثم التفت فأبصر عن ابن ابي قلابة فقال هذا والله ذلك الرجل

“Direkleri (yüksek binaları) olan İrem şehrine”¹⁹⁸

Yükseklik veya güç ve uzunluk açısından (yüksek binalara sahip olan). Onlardan her bir adamın boyu 400 zira’ idi. Onların büyük kaya parçalarını (öldürmek için) canlıların üzerine atan ve onları öldürürlerdi. Veya (onların gücü) savunma ve dayanıklılık hususunda idi. Rivâyetlere göre ‘Ad’ın Şeddâd ve Şedîd isimli iki oğlu olup bunlar zalim birer hükümdar idiler. Daha sonra Şedîdin ölmesi üzerine bütün hükümler ve dünya mülkü Şeddâd’a kaldı. O, cennetin bahsini duyunca (ona özenip) Aden sahralarından birinde üçyüz senede İrem şehrini kurdu, 900 sene ömür sürdü. Şehir tamamlandığında memleketinin halkıyla birlikte oraya doğru yola çıktı, gidecekleri yere bir gün ve bir gecelik mesafe kala Allah’ın (c.c.) semadan gönderdiği bir “sayha” ile helak oldular. Abdullah b. Kılâbe’den (nakle edildiğine göre) o kaçıp kaybolan devesini aramağa çıkmıştı. Bu (yere) geldi. (Oradaki mücevherlerden) taşıyabileceği kadarını yüklenip (geriye döndü). Bu haber Hz. Muaviye’ye ulaştı. O da bu adamın huzuruna gelmesini istedi, (Kılâbe) hikayesini anlattı. Ka’bu’l Ahbar’a haber saldı, (huzuruna geldiğinde) ona bu meseleyi sordu. Ka’b “O İmad sahibi İremdir. Ve oraya senin zamanında

¹⁹⁸ Fecr 89/7.

müslümanlardan kızıl saçlı, kumral tenli, kaşları kısa ve sırtında beni olan bir adam, (kayıp olan) devesini aramak için çıktığında burayı bulup girecektir,” dedikten sonra İbn Kılâbe’ye doğru dönüp onu gördü ve “Vallahi bu (işte o bahsettiğim) adamdır, dedi.”¹⁹⁹

1.1.6. Peygamber/Kavim Kıssalarına Yer Vermesi

Arapça *Kıssa* ve *Nebî* kelimelerinin çoğul şekillerinden oluşan *kıssâs-ı enbiyâ* (kasasü'l-enbiyâ) *peygamberlerin kıssaları* anlamına gelmektedir. Bu anlamda *ahbâr-ı enbiya* tabiri de kullanılır.²⁰⁰ Kur’ân’ı Kerîm’de geçmiş peygamberlere ve milletlere ait kıssalar mevcuttur. Hiç şüphesiz Kur’ân’daki bu kıssalardan maksat, tarihi vakıaların kronolojik olarak anlatılması değildir. Ancak, geçmiş Peygamberlerin ve kavimlerin başına gelenlerden bir ibret almamız istenmekte ve bu bağlamda kıssaların bir kısmı birkaç kere tekrar edilmektedir.²⁰¹ Nitekim Cenâb-ı Hak içerisinde “en güzel kıssaların” yer aldığını belirttiği Yusuf sûresinde “Andolsun ki onların (geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin) kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır. (Bu Kur’ân) uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat o, kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi açıklayan (bir kitaptır); iman eden bir toplum için bir rahmet ve bir hidâyettir.”²⁰² buyurarak kıssalarla ilgili bir yol hari-

¹⁹⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.482a. Kıssalarla ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v. 14a, 18b,20a, 24a, 38b, 40b, 46b, 47a-b, 61a-b, 62b, 100b, 103b, 117a, 129b, 130a-b, 131a, 133a-b, 134b, 136a, 137a,139b, 140a, 164a, 181b, 195a, 196a-b, 197a-b, 198b, 199a-b, 200b, 204b, 206a-b, 207a-b, 208a-b, 216a-b, 225a, 225b, 240b, 250a, 251a, 253b, 261a, 265a-b, 266a, 267a-b, 269a, 270a, 276a-b, 277a, 278a-b, 283a-b, 310b, 314a, 317a-b, 320b, 321a, 322b, 323b, 324a-b, 329a-b, 330a-b, 331a-b, 336b, 337b, 343b,345b, 349b, 356a, 359b, 360a, 371b, 379b, 380a, 381a-b, 382a, 386b, 387a-b, 388a, 393b, 397b, 400a, 420a, 479a, 482a, 484a.

²⁰⁰ M.Sûreyya Şahin, “Kıssa-ı Enbiya”, **DİA**, c.25, s.495.

²⁰¹ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 134.

²⁰² Yusuf 12/111.

tası çizmektedir. Ayrıca Kur'ân daha önceki kitaplarda tahrif edilmiş bilgileri düzelterek ya da ifrat ve tefritten kurtararak o toplumun bilmediği bilgileri de ifade etmek sûretiyle o toplumu sahih bilgi sahibi yapmıştır. Nitekim Hud sûresinde “(Resûlüm!) İşte bunlar sana vahyettiğimiz ğayb haberlerindendir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin. O halde sabret; çünkü iyi sonuç (sabredip) sakınanlarındır,”²⁰³ şeklinde tüm mücadelelerin sonunda Allah'ın peygamberlerinin ve O'na inananların zafere ulaşacağı müjdesi de verilmektedir.

Kıssaların önemine ilişkin olarak Said b. Mansur [Ebû Osman Said b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî (ö.227/842)], İbn Mes'ud'un şöyle dediğini rivâyet eder: “İlim öğrenmek isteyen Kur'ân'a sarılsın. Çünkü Kur'an'da, geçmiş ve gelecek milletlere ait bilgiler mevcuttur”²⁰⁴. Kıssaların taşıdığı bu öneme binaen şunu da ifade etmeliyiz ki; Kur'ân'da kısaca yer alan kıssalar, daha sonra Kur'ân dışı kaynaklarla genişletilmiş, bu noktada İsrâiliyyât denilen yahudî ve hristiyan kutsal metinleriyle yahudi dini literatüründen istifade edilerek İsrâilî haberler de bu kıssalara dahil edilebilmiştir. Ehl-i kitab'a ait bu bilgilerin İslami muhitlere girmesi sahabe asrından itibaren başlamakla birlikte asıl tabiin ve sonraki dönemlerde yaygınlık kazanmıştır.²⁰⁵ Netice olarak Kur'ân'daki kıssalar, “Geçmişlerin masalları/ أساطير الاولين”²⁰⁶ değil, bilakis zamanın isimleri unutulmuş nesilleri kesilmiş milletlerin gerçek hikayelerini gelecekle sağlam bir bağ kurmak amacıyla ilahî bir hatırlat-

²⁰³ Hud 11/ 49.

²⁰⁴ es-Suyûtî, **el-İtkân**, III, s.321.

²⁰⁵ M. Sûreyya Şahin, **a.g.m.d.**, s.495.

²⁰⁶ *Yazı yazmak* manasındaki *satr* kökünden türeyen *ustûre* kelimesinin çoğulu olan *esâtîr* “gerçeğe uymayan düzensiz, asılsız ve boş sözler” demektir. İbn Manzûr, **a.g.e.**, III, s.2007.

madır ki son sözü yine Yüce Allah söylemektedir: “Şüphesiz bu en doğru/gerçek haberlerdir”²⁰⁷

Müellifimiz Çerkesî de Kur'an'ın büyük bir kısmını oluşturan peygamberler ve geçmiş milletlerin kıssaları ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalar genellikle âyetlerde ifade edilen konuya endeksli ve teferruata inmeyen bir yapı arz etmekle beraber zaman zaman İsrâiliyyâta kaçan rivâyetlere de yer vermiştir. Hemen hemen tüm Peygamber kıssalarına değinmiştir. Özellikle Hz. Adem, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. Yunus, Hz. Süleyman hakkında serdetmiş olduğu bilgiler kısasa ile israilî bilginin iç içe görüldüğü bilgilerdir. Doğru ile yanlışın ayırt edilebilmesi için neredeyse tek tek her cümlelerin kritiğinin yapılması gerekmektedir. İsrâili haberlere yer vermesi başlığı altında bu hususa değindiğimiz için burada müellifin, tefsirine aldığı yorum ve rivâyetlerine yer vermeye çalışacağız. Hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'de bir çok peygamber ve geçmiş milletin kıssaları anlatılmıştır. Bu kıssaları ve bunlarla ilgili rivâyetleri uzunca ele almak çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Bu nedenle, Çerkesî'nin konu ile ilgili genel anlayışını yansıttak birkaç kıssaya değinmekle iktifa edeceğiz:

Örnek 1:

فبعث الله النبيين مبشرين ومنذرين : وجملة الانبياء مائة وأربعة وعشرون ألفا والمرسل منهم ثلاثمائة وثلاثة عشر والمذكور في القرآن باسم العلم ثمانية وعشرون

“Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi.”²⁰⁸Müfessirimiz gönderilen peygamberlerin sayısı ile alakalı olarak şu bilgileri vermektedir:

²⁰⁷ Al-i İmrân 3/62.

Gönderilen Nebîlerin tümünün sayısı 124 bin olup bunların 313'ü Resûl idi. Kur'ân'da özel olarak isimleri zikredilenler ise 28'dir.²⁰⁹

Örnek 2:

أو عجبتم أن جائكم ذكر من ربكم. علي رجل منكم لينذركم... وزادكم في الخلق بصطه : قامه و قوة وروي الكلبي كان اطولهم مائة وعشرين ذراعا وأقصرهم ثمانين ذراعا وكان رأس أحدهم مثل القبة العظيمة وكان عين الرجل يفرخ فيها السبع

“Sizi uyarmak için, içinizden bir adam vasıtasıyla Rabbinizden size bir zikir (Kitap) gelmesine şaşıtınız mı? Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra onların yerine getirdi ve yaradılıştta sizi onlardan üstün kıldı.”²¹⁰

Çerkesî, Kelbî'den 'Âd kavminin insanları ile ilgili şunları belirtmektedir: “Boypos, güç-kuvvet açısından (sizi onlardan üstün kıldı). Kelbî'den rivâyet olmuştur ki, onların en uzunlarının boyu 120 zira', en kısalarının boyu 80 zira' idi. Adamların her birinin başı koca kubbeler gibiydi. Ve adamların göz (yuvalarında) arslan(lar) yuva yapabilirdi.”²¹¹

Örnek 3:

فلما دخلوا علي يوسف : وكان اولاده الذين دخلوا معه مصر اثنين وسبعين رجلا وامراة وكانوا حين خرجوا مع موسي عيله السلام ستمائة ألف وخمسمائة وبضعة وسبعين رجلا سوى الذرية والهرمي وكانت الذرية ألف ألف ومائتي ألف

²⁰⁸ Bakara 2/213

²⁰⁹ Çerkesî, a.g.e., v.38b

²¹⁰ A'raf 7/69.

²¹¹ Aydemir, a.g.e., s.145, Çerkesî, a.g.e., v.129b; Kurtubî.

“Yusuf’un yanına girdikleri zaman..”²¹²

Çerkesî bu ayetin îzahında şunları belirtmektedir: “Yusuf (a.s.)’ın huzuruna vardıklarında...” (Rivâyet göre Yakub (a.s.)) ve zürriyeti Mısır’a girerken kadınlı erkekli 72 kişiydiler. Musa (a.s.) ile birlikte (sadece eli silahlı olanlar) altı yüzbin beşyüz yetmiş küsur kişi idiler ki, kalan nesil ve eli silah tutmayan yaşlılar/piramidi yapanlar bunların dışındaydı. (O gün) neslin tamamı bir milyon ikiyüz bine ulaşmıştı.²¹³

Örnek 4:

الحمد لله الذي وهب لي علي الكبر إسماعيل و إسحاق : روى أنه ولد إسماعيل لتسع وتسعين سنة
وإسحاق لمائة واثنى عشرة سنة

“Bana yaşımın büyüklüğüne rağmen İsmail’i ve İshak’ı bahşeden Allah’a hamdolsun...”²¹⁴

Çerkesî, bu âyet ile alakalı şu bilgiyi vermektedir: “(Hz. İbrahim (a.s.)) Hz. İsmail (a.s.) doğduğunda 99, Hz. İshak (a.s.) doğduğunda ise 112 yaşında olduğu rivâyet edilmiştir.”²¹⁵

Örnek 5:

ان اقد فيه في التابوت..... و القيت عليك محبة مني ولتصنع علي عيني : ولتربي وانا راقبك عطف علي
علة مضمرة مثل ليعطف عليك ولكون موسي مرضي عند امه قبل ذلك أو مرضي بعده عند فرعون

²¹² Yusuf 12/99.

²¹³ ez-Zamahşerî, a.g.e., II, s.485; Çerkesî, a.g.e., v.215b.

²¹⁴ İbrahim 14/39.

²¹⁵ Beydâvî, a.g.e., II, s.177; Çerkesî, a.g.e., v.225b.

“Musa’yı sandığa koy;... (Ey Musa! sevilmen) ve Ben’im nezaretimde yetiştirilmen için sana kendimden sevgi verdim.”²¹⁶

Çerkesî, bu âyetin açıklamasında şunları söylemiştir: “Benim gözetimimde yetiştirilmen için. Bu ifade, gizli bir illete bağlıdır. Meselâ, “Sana sevgi beslensin diye” ve “daha önce Musa annesinin yanında emzirildiği” veya “daha sonra firavunun yanında emzirildiği için” şeklinde bir bağ söz konusudur.”²¹⁷

Örnek 6:

بلسان عربي مبين: ممن أنذروا بلغة العرب وهم خمسة هود وصالح وشعيب وإسماعيل ومحمد عليهم السلام

“Apaçık Arapça diliyle...”²¹⁸ Müellif Çerkesî, Şuara süresi 195. âyetini açıklama sadedinde Arapça konuşan Peygamberlerle ilgili şu bilgileri sunuyor: Uyarma görevini yaparken bunu Arap diliyle yapan/konuşan Peygamberler beş tane idi. Onlar Hûd (a.s), Salih (a.s), Şuayb (a.s.), İsmail (a.s.) ve Muhammed (a.s.)’dır.²¹⁹

إذ قال الله يا عيسى إني متوفيك ورافعك إني ومطهرك من الذين كفروا: روي أن مريم ولدت عيسى ولها ثلث عشرة سنة واوحى الله إليه علي رأس ثلاثين سنة ورفعه الله وهو ابن ثلث ثلاثين سنة من بيت المقدس في ليلة القدر من شهر رمضان وعاشت أمه مريم بعد رفعه ست سنين

“Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkar edenlerden arındıracağım...”²²⁰ Rivayet edildiğine göre Hz. Mer-yem 13 yaşında iken Hz. İsa efendimizi doğurmuş, Allah ona otuz yaşlarının ba-

²¹⁶ Taha 20/39.

²¹⁷ Çerkesî, **a.g.e.**, v.266a.

²¹⁸ Şuara 26/195

²¹⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.317b.

²²⁰ Âl-i İmrân 3/55

şında iken vahiy indirmeğe başlamış, 33 yaşında iken de Beyt-i Makdis’de, Ramazan ayının Kadir gecesinde onu nezdine yükseltmiştir. Annesi Meryem ise onun ref’inden sonra 6 yıl daha yaşamıştır.²²¹

Örnek 7:

وزكريا ويحيى وعيسى: بن مريم بنت عمران وفيه دليل علي أن الذرية تتناول أولاد البنت

“Zekeriyya, Yahya ve İsa’yı da (doğru yola iletmiştik).”²²² İmran kızı Meryem oğlu....(İsa). Çerkesiye göre “bu ayet neslin devamının kız evlat vasıtasıyla devam ettiğine delildir.”²²³

1.1.7. Cem‘u’l-Mealî Tefsirinde Siyer ve Megazî

Siyer, sözlükte “davranış, hal, yol, adet, bir kimsenin ahlakı, seciyesi ve hayat hikayesi” gibi anlamlara gelen sîret kelimesinin çoğuludur. Sîret ve siyer Hz. Peygamber’in hayatı, O’nun hayatını konu edinen bilim dalı ve bu dalda yazılan eserler için terim olarak kullanılmıştır. “Savaş yeri, savaş ve savş hikayeleri” anlamındaki mağzat kelimesinin çoğulu olan Meğâzî ise Hz. Peygamber’in gazve ve seriyyelerinin tarihine ve bu konuda yazılan kitaplara isim olmuş, siyer kelimesinin eş anlamlısı halinde hem kendi başına hem de siyerle birlikte kullanılmıştır.²²⁴

Buna yönelik olarak siyer ve megazî’yi niçin bilmemiz gerekir sorusunun cevabı sadedinde Muhammed Hamidullah (1908-2002) özetle şunları söylemektedir:

²²¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.62a.

²²² En’am 6/85

²²³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.117a

²²⁴ Mustafa Fayda, “Siyer ve Meğâzî”, **DİA**, c.37, s.319.

Bir Müslüman için suâlin cevabı basittir. Hayatta, O rehberin (Resûlullah'ın) gösterdiği yol takip edilmezse Müslüman olunamaz. Evvela şu gerçekleri göstermek faydalı olacaktır: **1.** O'nun öğrettiği şeyler, Bizzat kendisinin nezareti altında kalem alınmış ve daha sonraki nesiller için tamamen itimada şayan bir şekilde muhafaza edilmiştir. ...ilahi emirleri sadece etrafındaki insanlara tebliğ edip anlatmak değil ve fakat aynı zamanda bunları katiplerine yazıyla tesbit ettirmek ve (ezberletmek) sûretiyle diğer nesillere aktarılabilmesi için birbirlerini tamamlayıcı bir şekilde devam edilmiştir..... **2.** Muhammed (s.a.v.), kendisinden sonra Allah'ın yeni bir peygamber göndermesine ihtiyaç duymayacağı bir şekilde el değmemiş ve bozulmamış olarak kalmasını sağlamış, Kur'an-ı Kerim ile sahih hadislerini içine alan kitaplar, kendi aslî dili ile günümüze kadar ulaşmıştır. **3.** (O'nun sireti)İlahi tebliğe başladığı ilk günden itibaren herhangi bir milletle ya da asırla ya da mekanla sınırlanmamış tüm dünyaya, tüm zaman ve mekanlara hitap eden evrensel bir din olduğunu ortaya koyan köklü bir kaidedir. **4.** İnsanlık tarihi açısından büyük hükümdarlar, önderler, vs. gelmiştir ancak bunların hiçbiri tek bir insanda toplanabilecek bu kadar hasleti taşımamışlardır. İşte örnek olması açısından da siyretinin bilinmesi önemlidir. **5.** Geldiği toplumu değiştirebilen\ bununla kalmayıp hem toprakları hem de gönülleri fetheden bir önderin yaptıklarının öncelikle bilinmesi bir zarurettir. **6.** Yapılmasını emrettiği işleri önce kendisinin yapması, ahlakı, kişilik ve karakteri açısından da, insanlara karşı davranışlarının bilinmesi açısından hüküm vermeden evvel O'nun hayatının çok iyi tahkik edilmesi ve örnek alınması gerekmektedir.”²²⁵

Kur'an-ı Kerim, geçmiş milletlerin hayatlarıyla ilgili bilgiler yanında Hz. Peygamber'in (a.s.) yaşamış olduğu çağ hakkında da bilgileri ihtiva etmektedir. Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları ile ilgili bilgiler ile Kur'an'ın nazil olduğu zaman diliminde mevcut bulunan Arap örf ve adetleriyle ilgili bilgileri de muhteviidir. Çerkesî de tefsirinde bu hususlara açıklamalar getirmiş,²²⁶ Hz. Peygamber'in hayatı, gazveleri, göndermiş olduğu seriyyeler ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Şüphesiz bu bilgilerin tamamına burada yer verme imkanımız olmadığından bu başlık altında önemli olduğunu düşündüğümüz bazı örnekleri vermek istiyoruz:

²²⁵ Muhammed Hamîdullah, **İslam Peygamberi**, Salih Tuğ (Çev.), İstanbul: İrfan Yay., 1993, I, s.6.

²²⁶ Cahiliyye örf ve adetleriyle ilgili örnekler için bkz: Çerkesî, **a.g.e.**, v.94a, 106a, 233b,283a, 284a.

1.1.7.1. Hz. Peygamberin Kafirlerle Bedduası

وهم يجادلون في الله : روي ان عامر بن طفيل وأربد بن ربيعة أخا لبيد وفدا علي رسول الله (ص) قاصدين لقتله فأخذ عامر بالمجادلة ودار أربد من خلفه ليضرب (ص) بالسيف فتنبه الرسول (ص) فقال اللهم أكفنيهما بما شئت فأرسل علي أربد صاعقة فقتله ورمى عامرا بغدة فمات في بيت سلولية منافقة وكان يقول غدة كغدة البعير وموت في بيت سلولية فترلت

Müşriklerin su-i kasd planı: Çerkesî, Ra'd sûresi 13. âyette geçen “Allah hakkında çekişirken” ifadesini şu rivâyetle açıklıyor: “Rivâyet edildiğine göre: Amir b. Tufeyl ve Lebîd’in kardeşi Erbed b. Rebîa, (bu ikisi) Hz. Peygamberi öldürmek maksadıyla (Hz. Peygamber’in) huzuruna geldiler. Amir konuşmaya başlarken Erbed Hz. Peygamber’e kılıcı ile vurmak için Resûlullah’ın (s.a.v.) arkasına döndü. Hz. Peygamber durumun farkına varıp “Allah’ım, dilediğin şekilde o ikisinin hakkından gel” diye beddua etti. (Nihâyet bir gün) Allah (c.c.) Erbed üzerine bir yıldırım göndererek onu öldürdü. Amire ise bir yumru musallat etti. Ve Amir münafik olduğu halde Benû Selûl kabilesinden bir(inin) evinde öldü. Ve ölürken “Deve yumrusu gibi bir yumru, ve Selûlî bir kadının evinde ölmek, (İşte bu hiç olmadı.)”²²⁷ diye söyleniyordu. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.

1.1.7.2. Hz. Peygamber’in Mi’râc Mucizesi

سبحان الذي اسري بعبدہ ليلا من المسجد الحرام : لما روي أنه (ص) قال بينا أنا في المسجد الحرام في الحجر عند البيت بين النائم واليقظان إذ اتاني جبريل بالبراق أو من الحرم وسماه المسجد لأن كله مسجد

²²⁷ Rivayet için artıca bkz.: Celaeddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, **Esbabü’n- Nüzûl**, Hafız Şiayse’ (Thk.), Mansûre/Mısır: Dâru’l- Ğaddî’l-Cedîd, 2002, s.209; Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Neysâbü’rî, **Esbabü’n- Nüzûl**, Abdullah el-Menşâvî (Thk.), Kahire: Dâru’l-Menâr, t.y., s.144; Çerkesî, **a.g.e.**, v.219a.

وعن ابن عباس (رضي) الحرام كله مسجد لما روي أنه (ص) كان نائما في بيت ام هاني بنت ابي طالب أخت علي (رضي) بعد صلاة العشاء فأسر به ورجع من ليلته و قص القصة (عليه السلام) علي ام هاني وقام ليخرج الي المسجد فتشبت بثوبه فقال مالك قالت أخشي أن يكذبك قومك إن اخبرهم وإن كذبوني فخرج واخبر به قريشا فتعجبوا منه إستحالة وإرتد ناس ممن آمن به وسعي رجال الي ابي بكر (رضي) فقال إن كان قال لقد صدق قالوا تصدقه علي ذلك قال أنا لأصدقه علي أبعد من ذلك فسمي الصديق واستنعت طائفة رأوا بيت مقدس فجلي له فطفق ينظر اليه وينعته هم فقالوا أما النعت فقد أصاب فقالوا أخبرنا عن غيرنا فأخبرهم بعدد جمالها واحوالها وقال تقدم يوم كذا مع طلوع الشمس يقدمها جمل أورك فخرجوا يشتدون الي الثنية فصاروا العير كما أخبر ثم لم يؤمنوا وقالوا ما هذا الاسحر ميين وكان ذلك قبل الهجرة بسنة

“Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Haram’dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa’ya götürren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir...”²²⁸Miraç olayı hakkında Hz. Resülüllah şöyle buyurmuştur: “Ben Mescid-i Haramda –el-Hicr’de- uyku ile uyanıklık arasında (yatıyor) iken Cibril beni Burak ile götürdü. (Çerkesî burada şu açıklamayı yapıyor: Harem aynı zamanda Mescid olduğu için, Mescid (Mescidü’l-Harem) diye isimlendirilmiştir. Nitekim İbnü Abbas “Harem’in her yeri mesciddir” buyurmuşlardır.) Resülüllahdan gelen hadis şöyle devam etmektedir: Akşam namazından sonra Ebu Talib’in kızı, Hz. Ali (r.a.)’nın kızkardeşi Ümmü Hanî’nin evinde uyuyor iken, gece yolculuğu (İsra ve Mirac olayı) olup bitti ve Ümmü Hani’ye olanları anlattı. Mescide gitmek üzere kalktığında Ümmü Hani Hz. Peygamber’in eteğine yapıştı. “Ne oldu sana?” diye soran Hz. Nebî’ye: “Onlara anlattığında Seni yalanlamalarından korkuyorum” dedi. “Her ne kadar beni yalanlasalar da (gerçek bu!) cevabını verip, çıktı. Kureyşlilere bu olayı anlatınca

²²⁸ İsra 17/1.

onlar bu olayın imkansızlığını (düşünüp) şaşırdılar, (hatta) iman edenlerden dini bırakanlar oldu. Bazı adamlar koşarak Hz. Ebubekir'e gelip (bu olayı sordular) o da: "O dedi ise, doğru söylemiştir" şeklinde cevap vermesi üzerine "Sen O'nun bu sözünü doğru buluyor/inanıyor musun?" diye sorduklarında ise: "Ben bunun ötesinde daha nice (haberlerine) inandım" dedi ve "Siddîk" ünvanını aldı. Daha önce Beyt-i Makdis'i görmüş olan bir grup (orayı) tanımlamasını istediler. Ve hemen (Hz. Peygamber'e Beytü'l- Makdis) gösterildi. Oraya bakıp onlara oranın özelliklerini anlattı. Bunun üzerine "Tamam bu konuda isabet ettin, peki bizim kervanımızdan bahset" dediler. Bunun üzerine develerini adedlerini ve (kervanın) durumunu anlattı. Ve devam etti "İçlerinden falanca olduğu halde falan gün güneşin doğuşuyla gelecekler" dedi. Hızla Seniyye kapısından ayrıldılar. Hz. Peygamber'in haber verdiği gibi kervana rastladıkları halde iman etmediler ve "Bu apaçık sihirden başka bir şey değildir." dediler. Bu olay hicretten bir yıl önceydi."²²⁹

1.1.7.3. Bedir Savaşı

قد كان لكم اية في فئتين التقتا فئة تقاتل في سبيل الله واخرى كافرة يروهم مثلهم رأي العين والله يؤيد بنصره من يشاء ان في ذلك لعبرة لاولي الابصار : وهم الرسول واصحابه وكانوا ثلث مائة وثلاثة عشر رجلا سبعة و سبعون رجلا من المهاجرين وصاحب رايتهم علي بن ابي طالب ومائتان وستة و ثلثون رجلا و صاحب رايتهم سعد بن عبادة وكان فيهم سبعون بعيرا وفرسان واكثرهم رجاله وكان معهم من السلاح ستة اذرع و ثمانية سبوق واخرى كافرة اي فرقة اخرى كافرة وهم مشركوا مكة و كانوا تسعمائة و خمسين رجلا رئيسهم عتبة بن ربيعة بن عبد الشمس وفيهم مائة فرس يروهم مثلهم يرى المشركون المؤمنون مثل عدد المشركين او مثل عدد المؤمنين و ذلك بعد ما قللهم في اعينهم ليتجروا

²²⁹ ez-Zamahşerî, a.g.e., II, s.622; Beydâvî, a.g.e., III, s.286; Çerkesî, a.g.e., v.239b.

عليهم فلما لاقوهم كثروا في اعينهم حتى غلبوا ويرى المسلمون المشركين مثل المؤمنين على ما قرر عليه امرهم من مقاومة الواحد لاثنتين في قوله تعالى فان تك منكم مائة صابرة يغلبوا مائتين وكان الكافرين ثلاثة امثالهم .

“Hiç şüphesiz karşı karşıya gelen iki toplulukta size bir âyet, bir işaret, bir ibret vardır. Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise bunları apaçık kendilerinin iki misli gören kafır bir grup. Allah dilediğini yardımını ile destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır.”²³⁰ Çerkesî bu karşılaşmanın “Bedir günü” olduğunu belirttikten sonra şu bilgileri sunmuştur: “(Bedir muharebesinde) Resûlullah (s.a.v.) ve eshabı 313 kişi olup, 77 muhacirlerden ki, bunların sancaktarı Ali b. Ebî Talip idi. Ensardan 236 kişi olup sancaktarı Sa’d b. Ubâde idi. Beraberlerinde 70 adet deve ve at bulunmakta, bunun yanında birçok yaya/ piyade bulunmakta idi. Altı adet zırh ve sekiz adet de kılıçları vardı. “Diğeri ise kafır bir grup”: yani diğerkafır gruptan maksat, Mekke müşrikleri idi. Onların sayısı 950 erkek olup, reisleri Utbe b. Rebia b. Abdü’s-Şems idi. Beraberlerinde 100 adet atları vardı. “Kendilerinin iki misli gören”: Mü’minlerin azlığından cesaret almışlar, karşı karşıya geldiklerinde ise mü’minler müşriklerin gözünde onların iki katı gözüküyordu. Mü’minlere gelince ; “O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) iki yüz kişiye galip gelir.” âyetindeki hüküm onların aleyhine dönüpte, mücadele ikiye bire indirgenince, müslümanlar da müşrikleri kendilerinin iki katı gördüler (ki bu onlar için kolaydı).Aslında kafirler müslümanların üç katı idi.”²³¹

²³⁰ Âl-i İmran 3/13.

²³¹ Çerkesî, a.g.e., v.56b.

1.1.7.4. Bedir Esirlerinden Fidyeye Talep Edilmesi

ما كان لنبي ان يكون له اسرى حتى يثخن في الارض: روي انه (صلعم) اتي يوم بدر اسيرا فيهم العباس وعقيل بن ابي طالب فاستشار فيهم فقال ابو بكر (رضي تعالى عنه) قومك واهلك استبقهم لعل الله يتوب عليهم وخذ منهم فدية تقوي بها اصحابك وقال عمر (رضي الله عنه) اضرب اعناقهم فانهم ائمة الكفر وان الله اغناك عن الفداء مكني من فلان لنسيب له ومكن عليا من عقيل وحزرة من العباس فلنضرب اعناقهم فلم يهو ذلك رسول الله (صلعم) وقال ان الله ليلين قلوب رجال حتى تكون الين من الدين وان الله ليشدد قلوب رجال حتى تكون اشد من الحجارة وان مثلك يا ابا بكر مثل ابراهيم قال فمن تبغي فانه مني ومن عصائي فانك غفور رحيم ومثلك يا عمر مثل نوح قال رب لاتذر علي الارض من الكافرين ديارا فخير اصحابه فاخذوا الفداء فترلت فدخل عمر رضي الله عنه على رسول الله (صلعم) فاذا هو وابوبكر يبكيان فقال يا رسول الله اخبرني فان اجد بكاء بكيت والا تباكيت فقال ابكي على اصحابك في اخذهم الفداء ولقد عرض علي عذابهم ادني من هذه الشجرة لشجرة قريبة

“Hiçbir Peygamberin yeryüzünde ağır basmadıkça (kesin zafere ulaşır üstün gelmedikçe) esirleri olması yakışmaz....”²³² Çerkesî bu âyetin açıklamasında şunları belirtmektedir: “Rivâyete göre Bedir günü Resûlullah’a aralarında İbn Abbas, Akîl b. Ebî Talib’in de bulunduğu esirler getirildiğinde, Hz. Peygamber onlar hakkında (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer gibi eshabın ileri gelenleriyle) istişarede bulundu. Hz. Ebubekir, onlarla aralarında bulunan akrabalık bağını gözeterek, kendilerinden fidye alınıp serbest bırakmalarını, bunun onlara bir tevbe fırsatı doğurup ashabında bu fidye ile (maddi) güç kazanacağını söyledi. Hz. Ömer (r.a.) ise, “Onların boynunu vur, çünkü onlar küfrün önderleridir. Sen bu hususta fidye almaktansa Allah’ın rızasına daha çok muhtaçsın. Bana imkan ver (bunların içinde) falan kimse bana nisbet edilmişse, ben (onun boynunu vurayım), Ali’ye imkan ta-

²³² Enfal 8/67.

nı/izin ver, Akıl'ın boynunu vursun, Hamza'ya da Abbas için izin ver, boyunlarını vuralım.” teklifinde bulundu. Ancak Resülüllah bu görüşe sıcak bakmadı ve şöyle buyurdu: “Şüphesiz ki Allah bazı kişilerin kalplerini yumuşatır. Öyle bir hale getirir ki sütten daha yumuşak olur. Bazı kişilerin kalpleri öyle katılaştır ki taştan bile daha katı olur. Ey! Ebubekir senin durumun “ ...O halde kim bana tabi olursa muhakkak bendendir. Kim de bana karşı gelirse şüphesiz sen çok bağışlayansın, çok acıyansın ”²³³ diye niyaz eden İbrahim'in; Ey Ömer! Senin durumun da “Rabbim yeryüzünde kafirlerden bir tek canlı bırakma”²³⁴ diye (beddua eden) Nuh'un durumu gibidir.” buyurduktan sonra eshabını fidye almaları ya da boyunlarını vurmaları hususunda serbest bıraktı, onlar da fidye aldılar ve bu âyet nazil oldu. (Daha sonra) Hz. Ömer Resülüllah'ın yanına gitti ve (içeri girince) Onu ve Hz. Ebubekir'i ağlar bir vaziyette buldu. Bunun üzerine “Ya Resülallah, bana da anlat da eğer ağlayabilirsem ben de ağlayayım, ağlayamazsam bari ağlar gibi yapayım,” deyince: “Arkadaşlarımın bana sunduğu fidyeden dolayı ağlıyorum. (Yakında bulunan bir ağacı göstererek): Yemin ederim ki şu ağaçtan daha yakın bir halde onlara azap bana arzolundu”diyerek (üzüntüsünü dile getirdi.)”²³⁵

ياايها النبي قل لمن في ايديكم من الاسرى ان يعلم الله ما في قلوبكم خيرا يؤتكم خيرا مما اخذ منكم ويغفر له
والله غفور رحيم: روى أنها نزلت في العباس (رضي) كلفه رسول الله (صلعم) أن يغدي نفسه وابني أخويه
عقيل بن أبي طالب ونوفل بن الحارث فقال يا محمد تركتني اتكفف قريشا ما بقيت فقال أين الذهب الذي
دفعته الي ام الفضل وقت خروجك وقلت لها إني لا ادري ما يصيبني في وجهي هذا فإن حدث بي حدث
فهو لك ولعبد الله ولعبيدالله والفضل وقتم فقال وما يدريك قال اخبرني به ربي تعالي قال فاشهد أنك
صادق وان لا اله الا الله وأنك رسوله والله لم يطلع عليه أحد الاالله ولقد دفعته إليها في سواد الليل قال

²³³ İbrahim 14/36.

²³⁴ Nuh 71/26.

²³⁵ Çerkesî, a.g.e., v.153a-b.

العباس فأبدلني الله خيرا من ذلك لي الآن عشرون عبدا إن ادناهم ليضرب في عشرين ألفا وأعطاني زمزم
ما أحب أن لي بها جميع اموال أهل مكة وأنا أنتظر المغفرة من ربي

“Ey Nebi! Elinizde bulunan esirlere “Allah kalblerinizde bir iyilik bulursa, size sizden alınanın daha hayırlısını verir, sizi bağışlar, Allah son derece bağışlayıcı ve son derece merhamet sahibidir,” de!”²³⁶

“Rivâyete göre bu âyet İbn Abbas hakkında inmiştir. (İbn Abbas’da bulunan tüm parayı) Hz. Peygamber Akîl b. Ebî Talip ve Nevfel b. Haris’in diyet bedeli olarak hükmetti. Bunun üzerine İbn Abbas : “Ey Muhammed beni Kureyş’e vesair insanlara el açıp dileneceğim bir duruma düşürdün” dedi. Resûlullah (s.a.v.) “Peki, (Bedir’e) çıkmadan önce karın Ümmü’l-Fadl’a vermiş olduğun altınlar nerede? Hani sen karına: “Eğer bu seferimde başıma bir hal gelirse bu altınlar senin, Abdullah’ın Fadl’ın ve Kusem’in olsun” demiştin.” deyince İbn Abbas (hayretler içerisinde): “Sen bunu nereden biliyorsun?” diye sordu. Hz. Peygamber de “Bunu bana Yüce Rabbim haber verdi” dedi. Bunun üzerine İbn Abbas: “Gerçekten senin doğruluğuna, Allah’tan başka ilah olmadığına ve senin O’nun Resûlü olduğuna şahadet ederim. Allaha yemin olsun ki bu bilgiyi Allah’tan başkası bilmiyordu. Çünkü o parayı eşime (kimsenin olmadığı bir yerde), gecenin karanlığında verdim,” dedi. İbn Abbas :“Allah şimdi bana (benden alınandan) daha hayırlısını verdi. Her biri en az yirmi bin (altın değerinde) olan yirmi köle ve Mekke ehlinin tümünün mal varlığından daha değerli olan zemzemi verdi/nasip etti. Ancak ben (bundan daha önemli olan) Rabbimden bağışlanmamı beklerim.” demiştir.”²³⁷

²³⁶ Enfal 8/70.

²³⁷ Çerkesî, a.g.e., v.153b.

1.1.7.5. Uhud Savaşı

وما محمد الا رسول قد خلت من قبله الرسل افان مات او قتل انقلبتم على اعقابكم ومن ينقلب على عقبيه فلن يضر الله شيئا و سيجزي الله الشاكرين: روى انه لما رمى عبدالله بن قميئة الحارثي رسول الله صلعم بحجر فكسر ربايعيته و شج وجهه فذب عنه مصعب بن عمير رضي الله عنه وكان صاحب الراية الرسول حتى قتله ابن قميئة وهو يرى انه قتل النبي صلعم فقال قد قتلت محمدا وصرخ صارخ الا إن محمد قد قتل كان الصارخ الشيطان ففشا في الناس خبر فانكفؤ او جعل الرسول يدعوا الى عباد الله فانحاز اليه ثلاثون من اصحابه و رمى سعد بن ابي وقاص الف سهم فقال رسول الله صلعم ارمي فداك ابي وامي و تفرق الباقيون و قال بعضهم ليت ابن ابي ياخذ لنا امانا من ابي سفيان وقال ناس من المنافقين لو كان نبيا لما قتل ارجعوا الى اخواتكم و دينكم فقال انس بن النضر عم انس ابن مالك يا قوم ان كان محمد قد قتل فان رب محمد حي لا يموت وما تصنعوا بالحياة بعده فقاتلوا على ما قاتل عليه ثم قال اللهم اني اعتذر اليك لما يقولون و ابراء اليك منه وشد بسيفه فقاتل حتى قتل فترلت ومن ينقلب على عقبيه فلن يضر الله شيئا .

“Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiş tir.”²³⁸ Rivâyete göre Abdullah b. Kamia Resulüllah’a bir taş atarak mübarek rubâiyye (ön dişlerle azı dişleri arasındaki) dişini kırdı ve (güzel) yüzünü yaraladı. Mus’ab b. Umeyr onu uzaklaştırmak istedi ise de –ki kendisi Resulüllah’ın sancaktarı idi-İbnü Kamia onu şehid etti. Ve Resulüllah’ı öldürdüğünü zannederek “Muhammed öldürüldü” diye acı bir haykırıyla haykırmış, ve bu ses hemen yayılıp –ki bu bağırının Şeytan (olduğu da söylenmiştir)-insanlar etrafa kaçışmaya başlamışlardı. Resulüllah ise “Allah’ın kulları bana doğru (gelin)!” diye bağırıyordu. Bunun üzerine eshabdan yaklaşık otuz kişi etrafını çembere alıp O’nu korudular. Sa’d b. Ebî Vakkas on bin ok fırlattı ve Resulüllah da ona “At! Anam

²³⁸ Âl-i İmran 3/144.

babam sana kurban olsun, (at!).” diyordu. Kalanlar da dağılmışlardı. Onlardan bazıları (sarsılıp) Hz. Peygamber’in öldürüldüğü zannıyla: “Keşke İbnu Übeyy bizim için Ebû Süfyan’dan eman alsa dediler! dediler.” Münafıklardan bazıları da: “Eğer Muhammed (s.a.v.) peygamber olsaydı, öldürülmezdi. Artık kardeşlerinize ve (eski) dininize dönünüz.” dediler. Enes b. Nadr ise –Enes b. Malik’in amcasıdır–; “Ey topluluk! Eğer Muhammed öldürüldü ise, Muhammed’in Rabbi canlı ve ölmemiştir. Resülüllah’tan sonra (onsuz bir) hayatı ne yapacaksınız? O’nun savaştığı uğurda (kalkın da) savaşın!” dedikten sonra: “Allah’ım şunların (münafıkların) söylediklerinden dolayı Sen’den özür diliyor ve yaptıklarından Sana sığınıyorum” dedikten sonra, kılıcını çekip şehid edilinceye kadar çarpışmıştır. Ve ardından “Kim (böyle) geri dönerse, Allah’a hiçbir şekilde zarar vermiş olmayacaktır.” âyeti inmiştir.²³⁹

واذ غدوت من اهلك تبوء المؤمنون مقاعد للقتال والله سميع عليم: روى ان المشركين نزلوا باحد يوم الاربعاء ثاني عشر شوال سنة ثلاث من الهجرة فاستشار رسول الله صلعم اصحابه وقد دعا عبدالله بن ابي ولم يدعه من قبل فقال هو واكثر الانصار اقم يا رسول الله بالمدينة ولا تخرج اليهم فوالله ما خرجنا منها الى عدوا الا اصاب منا ولا دخلها علينا الا اصبنا منه فكيف وانت فينا فدعهم فان اقاموا اقاموا بشر محبس وان دخلوا قاتلهم الرجال ورماهم النساء والصبيان بالحجارة وان رجعوا رجعوا خائبين وقال بعضهم يا رسول الله اخرج بنا الى هؤلاء ال اكلب لا يرون انا قد جئنا عنهم وقال صلعم ابي قد رايت في المنام بقرا مذبوحة حولي فأولتها خيرا ورايت في ذباب سيفي ثلما فأولته هزيمة ورايت كاني ادخلت يدي في درع حصينة فأولتها المدينة فان رايتم ان تقيموا تقيموا في المدينة وتدعوهم فقال رجال من المسلمين قد فاتتهم بدر واكرمهم الله بالشهادة يوم احد اخرج بنا الى اعدائنا و بالغوا حتى دخل فلبس لامته فلما رأوا ذلك ندموا على مبالغتهم فقالوا اصنع يا رسول الله ما رأيت فقال لا ينبغي لنبي ان يلبس لامته فيضعها حتى يقاتل فخرج بعد صلاة الجمعة المنصف من شوال فاصبح بشعب من احد يوم السبت ونزل

²³⁹ Çerkesî, a.g.e., v.71a.

في عدوة الوادي وجعل ظهره وعسكره الى احد وسوى صفهم وامر عبدالله بن جبير على الرماة وقال
انضحوا عنا بالنبل لا ياتوننا من ورائنا.

“Hani sen, sabah erkenden mü'minleri savaş mevzilerine yerleştirmek için ailen-
den ayrılmıştın. Allah hakkıyla işiten ve bilendir.”²⁴⁰ Çerkesî Uhud savaşının
planlanma aşaması ile alakalı olarak Âl-i İmran 121. âyetini açıklama sadedinde
şu bilgileri vermektedir: “Rivâyete göre, hicretin 3. yılında, 10 şevval Çarşamba
günü müşrikler Uhud bölgesine inmişlerdi. Resûlullah (s.a.v.) ashabı ile istişare
etti. Daha önce hiç çağırmadığı Abdullah b. Übeyy'i de (istişare) için davet etmiş-
ti. İstişare esnasında Abdullah ve Ensar'ın çoğunluğu: “Ey Allah'ın Resülü, Med-
dine'de kal ve onlara doğru çıkma, biz bugüne kadar hangi düşmana çıktık isek
felakete sürüklendik, fakat hangi düşman da bizim üzerimize geldi ise biz de onla-
rı felakete sürükledik. Sen içimizde iken bize bir şey olmaz. Şu halde bırak onları,
şâyet kalırlarsa kötü bir yerde kalmış olurlar ve eğer üzerimize gelirlerse erkekler
yüzyüze savaşır; kadınlar, çocuklar da taşa tutarlar, geri dönerlerse fena halde
ümitsiz ve şaşkın bir halde dönerler, giderler.” demişlerdi. Diğer bazıları da: “Ey
Allah'ın Resülü! Bizimle birlikte şu köpek sülalesine karşı çık ki, kendilerinden
korktuk zannetmesinler.” dediler. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle de-
diler: “Ben rüyamda, etrafımda bir ineğin boğazlandığını gördüm ve bunu hayra
yordum. Kılıcımın ucunda bir gedik gördüm, bunu da bir hezimet (yenilgi) olarak
yordum ve gördüm ki, sanki ben sağlam zırhlı bir gömleğe sokuldum, bunu da
Medine diye yordum. Re'yiniz (kanaatiniz) bu şekilde olursa Medine'de kalır ve
onları bırakırsınız.” Buna karşı Müslümanlardan “Bedir savaşına” yetişememiş
olan ve Uhud günü şehit olmaları takdir edilmiş bulunan bir takım kimseler “Ne

²⁴⁰ Âl-i İmran 3/121.

olursa olsun bizi düşmanlarımıza karşı çıkar” dediler ve bunda ısrar ettiler. Bunun üzerine Peygamberimiz de zırhını giyindi. Giyinince de ısrar edenler “Biz ne kötü bir iş yaptık ”diye pişman oldular. Bunun üzerine “Ey Allah’ın Resülü! Sen nasıl biliyorsan öyle yap” dediler. Resülüllah da “Bir Peygamber zırhını giydikten sonra, artık savaşmadan onu çıkarması (peygamberlik şanına) yakışmaz.” buyurdular. Şevval ayının ortasında, Cuma namazından sonra yola koyuldular. Cumartesi günü, Uhud’da Şi’b adlı yere varıp, vadinin bir yanına yerleştiler. Gerek kendisinin gerek askerlerinin sırtını Uhud’a verdi. (Ordu) saflarını (bizzat) kendisi düzenledi. Abdullah b. Cübeyr’i okçulara komutan yapıp “Oklarla bizi koruyun ki arkamızdan gelmesinler” diye emretti.”²⁴¹

1.1.7.6. Hz. Peygamber’in Sağlığında Mürtedler (Dinden Dönenler)

يا ايها الذين امنوا من يرتد منكم عن دينه: وهذا من معجزات النبي (صلعم) اخبر الله تعالى عنها قبل وقوعها اذ ارتد من العرب في عهد النبي (صلعم) ثلاث فرق فرق بنو مندج وكان رئيسهم ذا الخمار الاسود العنسي تنبأ باليمن واستولى على بلاده ثم قتله فيروز الديلمي ليلة قبض رسول الله (صلعم) من غدها واخبر الرسول (صلعم) في تلك الليلة فسر المسلمون واتى الخبر في اواخر ربيع الاول وبنو حنيفة اصحاب مسيلمة تنبأ وكتب الى رسول الله (صلعم) من مسيلمة رسول الله الى محمد رسول الله (صلعم) اما بعد فان الارض نصفها لي ونصفها لك فاجاب من محمد رسول الله (صلعم) الى مسيلمة الكذاب اما بعد فان الارض لله يورثها من يشاء من عباده والعاقبة للمتقين فحاربه ابو بكر رضي الله عنه تعالى بجند من المسلمين وقتله وحشي قاتل حمزة وبنو اسد قوم طليحة بن خويلد تنبأ فبعث اليه رسول الله (صلعم) خالد فهرب بعد القتال الى الشام ثم اسلم وحسن اسلامه وفي عهد ابي بكر رضي الله عنه سبع فزارة قوم عيينة بن حصن وغطفان قوم قره بن سلمة القشيري وبنو سليم قوم الفجاءة بن عبد يا ليل وبنو يربوع قوم مالك بن نويرة وبعض تميم قوم سجاح بنت المنذر المنتبئة زوجة مسيلمة وكندة قوم الاشعث بن قيس وبنو

²⁴¹ Çerkesî, a.g.e., v.69a.

بكر بن وائل بالبحرين قوم الحطم بن زيد وكفي الله امرهم علي يده وفي عهده عمر بن الخطاب (رضي)
عنه غسان قوم جبلة بن الايهم تنصر وسار الى الشام

“Ey iman edenler! İçinizden her kim (islam) dininden (ayrılıp eski kafirliğine) dönerse...”²⁴² Çerkesî, Maide sûresi 54. âyeti ile alakalı olarak şu bilgileri aktarmaktadır: “Bu, Allah Teala’nın, meydana gelmesinden önce haber verdiği, Nebi (a.s.)’ın mucizelerinden biridir. Ki Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında (vefatından önce) arap (kabilelerinden) üç dinden dönme olayı meydana gelmiştir. (Bunlardan biri) Benî Mündelic/Mündelic oğullarından dinden dönenler, bunların reisleri Zulhımar denilen Esvedü’l-Ansî’dir. Yemen’de peygamberlik ilan etti ve bazı beldeleri kontrolü altına aldı. Peygamberimizin vefatının gerçekleştiği gecenin önceki günü Feyrûz-i Deylemî tarafından öldürüldü. O gece (daha haber ulaşmadan) bunu mü’minlere söyledi ve onlarda bu habere sevindiler. Rebiülevvel ayının sonlarına doğru da (Hz. Peygamber’i tasdik eden) haber (Yemen’den) mü’minlere ulaştı. (Bir diğeri) Müseylemetü’l-Kezzâb’ın kavmi olan Benî Hanife/Hanife oğullarının dinden dönüşüdür. Bu (yalancı da) peygamberlik iddiasında bulunmuş, Resûlullah’a şöyle bir mektup yazmıştı: “Allah’ın elçisi Müseylime’den, Allah’ın Resûlü Muhammed’e! Şimdi, yeryüzünün yarısı benim yarısı senindir.” Resûlullah (s.a.v.) de şöyle cevap vermişti: “Allah’ın Resûlü Muhammed’den Müseylemetü’l-Kezzab’a! Bil ki “Muhakkak yeryüzü Allah’ındır. Onu kullarından dilediğine verir. En güzel sonuç Allah’tan layıkı ile korkanlarındır”²⁴³ Sonra Ebubekir Müslümanlardan bir ordu gönderip onunla harbetti ve Hz. Hamza’nın katili Vahşi eliyle öldürüldü. (Bir diğeri) Tuleyha b. Huveylid’in kavmi olan Benî

²⁴² Maide 5/54.

²⁴³ A’raf 7/128.

Esed/Esed oğullarının dinden dönüşüdür ki, Peygamber efendimiz zamanında peygamberlik iddiasında bulundu, Resülüllah, Halid b. Velîd'i onun üzerine gönderdi, savaştan sonra (yenilip) Şam'a kaçtı. Bundan sonra İslam'a girdi ve çok güzel bir müslüman oldu. (Diğer) yedi fırka da (Hz. Peygamber'in vefatından sonra) Hz. Ebubekir zamanında da dinden dönmüş idi ki bunlar: Uyeyne b. Hısn'ın kavmi Fezare, Kurre b. Seleme(tü'l-Kuşeyrî)'nin kavmi Ğatafan, Fucâ'e b. Abdi Yâ Leyl'in kavmi Benî Suleym, Malik b. Nuveyre'nin kabilesi Benû Yerbû', Secah bintü'l-Münzir el-Mütenebbie'nin kavmi olan Temîm'in bir kısmı ki, bu Secah Müseyleme'nin eşidir. Eş'as b. Kays'ın kavmi Kinde ve Bahreyn'de Hutam b. Zeyd'in kavmi olan Benibekr'dir. Allah Teala (Hz.Ebubekir) eliyle onların işini bitirdi. Hz. Ömer zamanında da Cebeletü'bnü'l-Eyhem (dinden döndü) ve o da tepelenip Şam'a kaçmıştır.²⁴⁴ »

1.1.7.7. Hz. Peygamber'e Suikast Girişimi

واذ يذكروا بك الذين كفروا ليشتكوا او يقتلوك او يخرجوك ويمكرون ويمكر الله والله خير الماكرين :
وذلك انهم لما سمعوا باسلام الانصار ومبايعتهم فرقوا واجتمعوا في دار الندوة بناها قصي سميت بها لانهم كانوا يندون فيها اي يجتمعون للمشاورة فدخل عليهم ابليس في صورة شيخ وقال انا من نجد سمعت اجتماعكم فاردت ان احضركم ولن تعدموا مني رأيا و نصحا فقال ابو البحتري رايت ان تحبسوه في بيت وتسدوا منافذه غير كوة تلقون اليه طعامه و شرابه منها حتى يموت فقال بنس الرأي ياتيكم من يقاتلكم من قومه و يخلصه من ايديكم فقال هشام بن عمرو رايت ان ان تحملوه على جمل فتخرجوه من ارضكم فلا يضركم ما صنع فقال بنس الرأي الم تروا جلاوة منطقته وطلاقة لسانه واخذ القلوب ما سمع بحديثه والله لئن فعلتم ذلك فيذهب ويتميل قلوب قوم غيركم ويقاتلكم فقال ابو جهل انا ارى ان تاخذوا من كل بطن غلاما وتعطوه سيفا صارما وتضربوه ضربة رجل واحد فيتفرق دمه في القبائل فلا يقوى بنو

²⁴⁴ Çerkesî, a.g.e., v.102b.

هاشم على ضرب قريش كلهم فاذا طلبوا العقل عقلناه فقال صدق هذا الفتي فنفرقوا على رأيه فاتي
جبرئيل النبي (صلعم) واخبره بذلك وامره ان لا يبيت في مضجعه واذن الله له بالهجرة الى المدينة فبيت
عليها (رضي) علي مضجعه فقال له تغط ببردتي فانه لن يخلص اليك امر تكرهه وخلف عليا لان يؤدي عنه
الودائع الى قبلها وكانت الودائع تودع وصنع عنده لصدقه وامانته وخرج مع ابي بكر الى الغار

“Hani bir vakitler, o kafirler seni tutup bağlamak veya öldürmek, veya sürüp çıkarmak için sana tuzak kuruyorlardı da onlar tuzak kurarken Allah da karşılığında tuzak kuruyordu. Öyle ya, Allah tuzakların en hayırlısını kurar.”²⁴⁵

Çerkesî’ye göre (bu olay şöyle gelişmiştir): Müşrikler Ensar’ın müslüman olduklarını ve biat ettiklerini işitince (telaşa kapılıp) Kusay tarafından inşa edilen Dârü’n-Nedve’de toplandılar. Ki orada istişare için toplanmaları sebebiyle bu isim verilmiştir.²⁴⁶ Bu sırada yaşlı bir adam sûretinde gelen İblis’te “Ben Necidliyim, toplantınızı işittim, ve ben de size katılmak istedim, görüş ve nasihatlarımdan kendinizi mahrum etmeyin.”dedi. Sonra Ebu’l-Buhterî “Benim görüşüm, onu ölene kadar kalacağı penceresiz, sadece yemek ve içeceğini bırakacağınız bir deliği olan eve hapsetmenizdir.” dedi. (O iblis): “Ne kötü bir fikir! Onun kavminden olan kişiler sizinle gelip savaşır ve onu sizin elinizden kurtarırlar.” dedi. Bunun üzerine Hişam b. Amir: “Benim görüşüm, onu bir deveye bindirip, memleketinizden sürmenizdir. Artık orada ne yaparsa yapsın size bir zararı dokunmaz.” dedi. (O iblis yine): “Ne kötü fikir! Onun düşüncelerinin ne kadar baştan çıkartıcı, konuşmasının ne kadar akıcı olduğunu, konuşmasını dinleyen kalpleri nasıl fethettiğini görmüyor musunuz? Allah’a yemin ederim ki eğer böyle yaparsanız sizin

²⁴⁵ Enfal 8/30.

²⁴⁶ Dârü’n-Nedve: Umuma açık müzakerelerin yapıldığı ev. Bkz.: Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I, s.32 (63 nolu not).

dışınızdaki kavimleri baştan çıkartır, ve sonra onlarla gelip sizinle harbeder.” dedi. Bunun üzerine Ebu Cehil söz aldı ve şunları söyledi: “Benim görüşüm; her aileden bir genci alıp, eline keskin bir kılıç vermeniz ve onu bir anda vurup (öldürmeleri), kanını da bütün kabileler arasında dağıtılması şeklindedir. Haşim oğulları bütün Kureyş’le savaş yapabilecek güçte değil ya! Şâyet diyet isterlerse onu da öderiz.” (İblis): “Bu gencin teklifi doğrudur” dedi ve bu karar üzerine anlaşıp ayrıldılar. Cibril (a.s.) Hz. Peygamber’e gelip durumu anlattı ve yatağında gecelememesini, Allah’ın O’na Medine’ye hicret etme izni verdiğini söyledi. Böylece Hz. Ali (r.a.) yatağında geceledi. Hz. Peygamber ona hırkasını verip “Hırkamı giy/ört, böylece onların zararından bu şekilde korunmuş olursun” buyurdular. Hz. Ali’yi daha önce kendisine bırakılan emanetleri yerlerine geri vermesi için yerine bıraktı. Doğruluğu ve güvenilirliğinden dolayı insanlar mallarını O’na emanet ederlerdi. Sonra da Hz. Ebubekir’le mağaraya doğru yola çıktılar.”²⁴⁷

1.1.7.8. Huneyn Savaşı

لقد نصركم الله في مواطن كثيرة ويوم حنين: من يوم حنين وحنين وا د بين مكة والطائف كانت معه محاربة رسول الله والمسلمين وكانوا اثني عشر الفا العشرة الذين حضروا فتح مكة والفان انضموا اليهم من الطلقاء هوازن وثقيفا و كانوا اربعة آلاف فلما التقوا قال قائل منهم لن نغلب اليوم من قلة اعجابا بكثرةهم واقتتلوا قتالا شديدا فانهزم المسلمون بذلك حتى بلغ بعضهم مكة وبقي رسول الله (صلعم) في مركزه وليس معه الا عمه العباس آخذا بلجامة وابن عمه ابو سفيان بن الحارث فقال للعباس وكان صيتا صح للناس فنادى يا عباد الله يا اصحاب الشجرة يا اصحاب سورة البقرة فكروا عنقا واحدا يقولون لبيك لبيك ونزلت الملائكة فالتقوا مع المشركين فقال رسول الله (صلعم) هذا حين همي الوطيس ثم اخذ كفا من تراب فرماهم ثم قال انهزموا ورب الكعبة فانهزموا

²⁴⁷ Çerkesî, a.g.e., v.148b.

“Allah size bir çok yerde yardım etti. Özellikle Huneyn günü ki; o gün kendi çokluğunuz size güven vermişti de o gün size onu bir faydası olmamıştı.”²⁴⁸

Çerkesî bu âyetin Huneyn savaşı ile alakalı olduğunu belirttikten sonra şu açıklamalarda bulunmuştur: “Bu âyeti kerimeler Mekke ve Taif arasında bulunan Huneyn vadisinde Resûlullahla birlikte savaşan müslüman muhâriplerlerden (bahsetmektedir.) Mü’minler 12 bin kişiydiler ve bunun 10 bini Mekke’nin fethinde bulunanlardandı. Bunun dışında diğer kabilelerden de iki bin kişi katılmıştı. Bu ordu dört bin kişilik bir orduya sahip Havazin ve Sakif kabilelerine karşı savaşa çıktılar. “Bugün sayımızın azlığından dolayı asla mağlup olmayız,” dediler, çokluklarına güvenip şiddeli bir çatışmaya girdiler. Fakat çokluklarına güvenmelerinden dolayı bozguna uğradılar. Hatta dağılanlardan bazıları Mekke’ye kadar gitti. Resûlullah (s.a.v.) merkezde tek başına duruyordu. Yanında bineğinin gemini tutan amcası Abbas ile amcasının oğlu Ebu Süfyan İbnü’l-Haris vardı. Hz. Abbas’ın (sesi gür olduğu için) Resûlullah ona insanlara bağırmasını söyledi. O da “Ey Allah’ın kulları, ey (altında biat yapılan) ağacın adamları, dağılmayın, birleşin” diye bağırdı. Bunun üzerine “Buyur buyur!” diyerek döndüler. Müşrikleri (korkutmak için) melekleri indirdi. Resûlullah “İşte bu tandırın kızıştığı andır” diyerek, bir avuç toprak alıp “Ka’be’nin Rabbi’nin hakkı için bozguna uğrayın” diyerek onlara doğru attı ve bozguna uğradılar.”²⁴⁹

²⁴⁸ Tevbe 9/25

²⁴⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.158b.

1.1.7.9. Tebük Seferi

ولئن سالتهم ليقولون انما كنا نخوض ونلعب قل أباالله وایاته ورسوله كنتم تستهزون : روي ان ركبا من المنافقين مروا على رسول الله صلعم في غزوة تبوك فقالوا انظروا الى هذا الرجل يريد ان يفتح قصور الشام وحصونه هيهات هيهات فاطلع الله نبيه على ذلك فدعاهم واخبرهم فقالوا والله ما كنا في شئ من امرك وامر اصحابك ولكن كنا في شئ مما يخوض فيه الركب ليقصر بعضنا على بعض السفر

“Eğer kendilerine sorarsan, “Biz sırf lafa dalmış şakalaşıyorduk.” derler. De ki: “Allah ile, âyetleri ile ve peygamberi ile mi alay ediyorsunuz?”²⁵⁰

“Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber, Tebuk seferine çıkarken münafıklardan bir süvari bölüğüne rastladılar. (Kendi aralarında şöyle konuşuyorlardı:): “Şu adama bakın, Şam kalelerini ve köşklerini fethetmek istiyor, heyhât heyhât!” Allahü Teala Resülünü bundan haberdar etti. Bunun üzerine Resülüllah onları yanına çağırıp durumunu anlattı. Onlar da, “Hayır, Allah’a yemin olsun ki, biz ne senin ne de eshabının hakkında (kötü) bir şey yapmadık/söylemedik, sadece yol yorgunluğunu unutturmak ve kısaltmak için aramızda yolculukla ilgili şakalar yapıp eğleniyorduk,” diye (yeminle inkar edip) cevap verdiler.”²⁵¹

ولا على الذين اذا ما اتوك لتحملهم قلت لا اجد ما احملكم عليه تولوا واعينهم تفيض من الدمع حزنا الا يجدوا ما ينفقون : عطف على الضعفاء وهم سبعة نفر من الانصار معقل بن يسار وصخر بن خنساء و عبدالله بن كعب وسالم بن عمير وثعلبة بن غنمة وعبدالله بن مغفل وعليه ابن زيد اتوا رسول الله (صلعم) وقالوا نذرنا الخروج فاحملنا على الخفاف المرقوعة والنعال المخصوفة نغز معك فقال رسول الله (عم) لا اجد فتولوا وهم ييكون من فرط اشتياقهم .

²⁵⁰ Tevbe 9/65.

²⁵¹ Elmalılı, a.g.e., IV, s.378; Çerkesî, a.g.e., v.163b.

“Binek vermen için sana geldiklerinde. “Size binek bulamıyorum” dediğin zaman, sarfedecek bir şey bulamadıkları için üzüntüden gözyaşı dökerek geri dönenlere de sorumluluk yoktur.”²⁵²

Çerkesî Tevbe sûresi 92. âyetle alakalı şu beyanlarda bulunmuştur: “Bir önceki âyette geçen “zayıflara” atıf vardır. Onlar Ensardan yedi kişiydiler: Ma’kil b. Yesâr, Sahr b. Hansa, Abdullah b. Ka’b, Salim b. Umeyr, Sa’lebe b. Ğaneme, Abdullah b. Muğaffel ve Aliyye b. Zeyd. Bu zatlar, Resûlullah (s.a.v.)’e gelip. “(Ya Resûlallah), biz (seninle birlikte) sefere çıkmaya yemin ettik. Haydi sen, bizi eskimiş bez parçalarına, tasmalı nalınlara bindir de seninle gazaya çıkalım,” dediler. Resûlallah’ın onlara: “Size (binek) bulamıyorum” demesi üzerine, (cihad) aşkından dolayı, (üzüntülerinden) ağlaya ağlaya geri döndüler.”²⁵³

1.1.7.10. Huneyn Seferine İştirak Etmeyen Münafık Gruplar

سيقول لك المخلفون من الاعراب : وجهينة ومزينة وغفار واشجع استنفرهم رسول الله (صلعم) عام الحديبية فتخلفوا واعتلوا بالاعذار الكاذبة

“Yakında Araplardan geri bırakılanlar sana diyecekler ki...”²⁵⁴

“(Rivâyete göre) Hudeybiye senesinde Resûlullah, Cüheyne, Müzeyne, Ğıfar ve Eşca’ kabilelerinin (beraber hareket etmelerini istemişti ancak) bunlar geri kalıp

²⁵² Tevbe 9/92.

²⁵³ Çerkesî, a.g.e., v.167b.

²⁵⁴ Fetih 48/11.

(çeşitli bahanelerle) kaçmak istediler. Bunun için yalan özürler beyan edip geri kaldılar.²⁵⁵

1.1.7.11. Hayber Gazvesi

سيقول المخلفون إذا انطلقتم إلي مغامم : روى أنه (عم) رجع من الحديبية في ذي الحجة من سنة ست واقام بالمدينة بقيتها واولئ المحرم ثم امر بخروج غزوة خير بمن شهد الحديبية ففتحها وغنم أموالا كثيرة فخصها بهم فقال المخلفون ما قالوا

“O geri kalanlar (yani o adı geçen bedeviler) siz ganimetleri almaya gittiğinizde diyecekler....”²⁵⁶

Resülüllah (s.a.v.) hicretin altıncı yılı –zilhicce ayında- Hudeybiye’den döndükten sonra muharrem ayının başlarına kadar bir müddet Medine’de kaldı. Sonra Hudeybiye’ye iştirak edenlerle Hayber gazvesine çıkması emredildi. Orası fethe-dilip, ganimet açısından bir çok mal elde edildi. Resülüllah bu malları onların ara-sında taksim edince savaştan geri bırakılan Araplar (münafık kabileler) bahis ko-nusu o sözleri söylediler.²⁵⁷

²⁵⁵ Fetih 11; v.424b

²⁵⁶ Fetih 48/15.

²⁵⁷ Çerkesî, **a.g.e.**, v.424b. Siyer ve Megâzî ile ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.18b, 35a, 39b, 50b, 53a, 56b 69a-b, 71a, 74a, 94a, 102b 106a, 126b, 143b, 144b, 148b, 151a, 153a, 154a, 158b, 160b, 163a-b, 165a, 171b, 233b, 239b, 275a, 283a,284a, 353b, 354b, 424b, 425b, 426a, 434a,436a-b, 451a, 464b, 453a, 490b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEFSİRİNİN DİRÂYET VE ULÛMU'L-KUR'ÂN YÖNÜNDEN ÖZELLİĞİ

1.1. Tefsirinin Dirâyet Yönünden Özelliği

Re'y ve ma'kul tefsir olarak da adlandırılan Dirâyet Tefsiri rivâyetlere münhasır kalmayıp, dil, edebiyat, din ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirler olarak tanımlanmaktadır. Dirâyet tefsirinin ortaya çıkışına yönelik olarak Cerrahoğlu şunları ifade etmektedir:

Burada bahsettiğimiz re'yden maksat içtihattır. Bu tefsir nev'i bir zarurete, bir maslahata mebnî olarak zuhur etmiştir. Bidâyette Araplar Arap yarımadasında iken dillerinin güzel söz söyleme ve yazma yeteneğine hakimdiler. Zamanla hudutlar genişleyip, yabancı milletler ve onların kültürleriyle karışınca, lisan melekeleri zaafa uğradı. Arap lisanını korumak için kaidelere ihtiyaç duyuluyordu. Hele Arap olmayanların bu lisânı öğrenmesi, Arapçanın gramerinin bilinmesine vakıf olmakla gerçekleştirebiliyordu. Kur'ân da Arapça nazil olduğundan, onun anlaşılması da bazı fenlere ihtiyaç göstermekte idi. Artık bu anlardan itibaren dirâyet tefsirinin ortaya çıktığını görmekteyiz.²⁵⁸

Dirâyet tefsirinin caiz olup olmadığına yönelik olarak, birçok tartışmalar olmuş, bazı alimler buna cevaz verirken bazıları ise cevaz vermemişlerdir.²⁵⁹ Zerküşî (ö.794 /) Burhan'ında Kur'ân'ı tefsir etmek isteyeninin istifade edeceği pek çok kaynak olduğunu beyan ettikten sonra dirâyet tefsirinin de makul bir tefsir türü olduğuna yönelik şu açıklamayı yapmış ve tefsirin dört ana kaynağından söz etmiştir:

²⁵⁸ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 230.

²⁵⁹ Muhammed Huseyn ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Beyrut: Dâru'l-Yusuf 2000, I s.256.

İlk kaynak, Resûlullah'ın sünnetidir. Resûlullah'dan nakil, herkesçe bilinen makbul tefsirdir. Fakat, sünnete karışmış çok sayıdaki zayıf veya mevzû hadislerden sakınmak gerekir. **İkinci kaynak**, Sahabe'nin sözüdür. Hakim **Müstedrek**'inde zikrettiği gibi, Sahabe kavli, merfu hadis hükmündedir. **Üçüncü kaynak**; mutlak olarak Arap diline dayanmaktır. Çünkü Kur'an bu dille nazil olmuştur. Beyhâkî, İmam Malik'in şöyle dediğini rivâyet eder: Arapçayı bilmeden Kur'anı tefsir eden bir kimse yanıma geldiğinde, kendisini şiddetle azarladım. **Dördüncü kaynak**; âyetin manasına bağlı kalmak sûretiyle dini bilgilerden faydalanılarak yapılan tefsirdir.²⁶⁰

Hiç şüphesiz, Kur'an'ın bitmek tükenmek bilmeyen ilahi bir hazine ve mucizevi kaynak olması, onun dirâyet yönüyle tefsirini de gerekli kılmış, bu konuya dair her müfessir kendi kapasitesince onu anlamaya ve anlatmaya çalışan eserler vücudunda getirmiştir.

Müfessirimiz Çerkesî de tefsirinde başta dil, belâgat, fıkıh, kelam gibi ilimlere eserinde genişçe yer vermiştir.

1.1.1.Kelam İlmindeki Yeri

*Kelimenin çoğulu olan kelâm sözlükte yaralamak, etkilemek anlamındaki kelm kökünden türemiş bir isim olup bir fikri tam olarak anlatan söz anlamında kullanılmaktadır.*²⁶¹Genel olarak “Allah'ı ve âyetlerini/

delillerini (ispat), kulları ve yaradılanlar üzerindeki tasarrufunu bilmek”²⁶²şeklinde tarifi yapılan kelam ilmi daha kapsayıcı olacak şekillerde de tarif edilmiştir:

Kelâm, Allah Teâlâ'nın zâtından ve sıfatlarından, mebde' ve me'âd (başlangıç ve sonuç, yaratılış ve ahiret) itibariyle yaratıkların (mümkinatın) hallerinden İslam kanununa göre bahseden bir ilimdir.²⁶³

²⁶⁰ Rivayet için ayrıca bkz.: Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, **el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an**, Ebû'l-Fazl ed-Dimyâdî (Thk.), Kahire: Dâru'l- Hadîs, 2006, ss. 421-424; es-Suyûtî, **el-İtkân**, IV, ss.460-462; ez-Zerkânî, **a.g.e.**, II, ss.48-49.

²⁶¹ İbn Manzûr, **a.g.e.**, V, s.3921.

²⁶² ez-Zerkânî, **a.g.e.**, I, s.17.

Kelâm ilmi, Allah Teâlâ Hazretlerinin zât ve sıfatlarından, nübüvvet ve risalete ait meselelerden, mebdî' ve me'âd itibarıyla mükevvenâtın (yaratıkların) hallerinden İslam kanunu üzere bahseden bir ilimdir.”²⁶⁴

Kelâm ilminin konusuna gelince; Allah'ın zâtı ve sıfatları, mevcûd/mutlak varlık, ma'lûm/ İslam akaidini isbata yarayan her ma'lûm kelam ilminin konusudur.²⁶⁵

Kelâm'ın konusuna göre tarifi göz önünde bulundurulduğu takdirde İslam dinini inanç esaslarının yanı sıra Hz.Peygamber'in dinin hükmü diye tebliğ ettiği kesin olarak bilinen her şeyin bu ilmin muhtevasına girdiği ortaya çıkar. Kur'ân-ı Kerim'de ulûhiyet, nübüvvet ve ahiretle ilgili olmak üzere yer alan birçok âyetten başka geçmiş peygamberlerin tebliğleri, insanlık tarihi boyunca süregelen hak-batıl mücadelesi, hatta ibadet ve ahlakla ilgili ilahî beyanların dindeki statüsünü konu edinen âyetler genel konumları açısından akâid ve kelam alanı içinde mütalaa edilir.²⁶⁶

Müellif Çerkesî'nin tefsiri büyük hacimli bir eser olmamasına karşın, kelâm konularının hacmiyle orantılı olarak eserinde yer tuttuğunu ifade edebiliriz. Müfessir, kelam ile ilgili âyetleri tefsir ederken ele aldığı konuya dair ayrıntılı sayılabilecek bilgilere yer vermiş, Allah'ın varlığı ve birliği, küllî irâde, A'râf'ın mahiyeti, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı, cennet cehennem ebediliği, kader, ru'yetullah gibi birçok kelâmî konuyu Ehli Sünnet çerçevesinde izah etmiştir. Bu meseleler hakkında görüş açıklayan tarafların düşüncelerine de zaman zaman yer vermiş, kelâmın başlıca mes'eleleri ile alakalı, ehl-i sünnetin genel kabûllerine uygun açıklamalarda bulunarak, yeri geldikçe Mu'tezile'ye karşı deliller sunmuştur. Müellifin kelamla ilgili düşüncelerini birkaç örnekle izah etmeye çalışalım.

²⁶³ Curcânî, Seyyid Şerif, **Ta'rîfât**, İstanbul, 1265, s.78.

²⁶⁴ Bilmen, Ömer Nasûhî, **Muvazzah İlm-i Kelâm**, İstanbul, 1972, s.5.

²⁶⁵ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, **a.g.e.**, s.6, Bekir Topaloğlu, **Kelâm İlmi Giriş**, Damla Yayınevi, t.y., s.50.

²⁶⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, **DİA**, c.25, s. 201.

Örnek 1:

ومما رزقنا هم ينفقون الرزق في اللغة الحظ و في العرف ما ينتفع الحيوان به ويمكن منه من الحلال والحرام و منها يختص بالحلال لقريظة المدح والمعتزلة إستدلوا بهذه الآية علي إختصاص الرزق بالحلال لإسناده إلي الله مع بناء علي أصلهم الفاسد وفي إسناده الى الله به تعظيما له و تحريضا علي إنفاقه و ادخل من للتبعيض كفاعل لإسراف والتبذير

“Kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar”²⁶⁷. Rızık lugatte pay/nasip; örfte ise canlıların faydalandıkları şeylerdir ki bunlar helal de haram da olabilirler. Helal olarak görülen/kabul edilenler övgüye layıktır. Mutezile ise (haram’ı) elde ediliş biçiminde bozukluk olduğundan (rızık olarak kabul etmemiş), bunun Allah’a isnadında hem Allah’ı ta’zîm, hem de rızkın infakını göz önünde bulundurup bu âyeti, rızkın Allah’a isnadı açısından helal olan rızık olarak kabul etmişlerdir. من + ما şeklinde âyette geçen من edatına ba’ziyyet özelliği katılması dolayısıyla harcamada israf ve saçıp savuranların da olduğu göz önünde bulundurulur, kastedilenlerin bunlar değil, infak edenler olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁸

Örnek 2:

والذين يؤمنون بما أنزل إليك وما أنزل من قبلك واحتجت المعتزلة علي حدوث القرآن به والجواب أنه يدل علي حدوث اللفظ وهو غير المتبارع فيه والقرآن كلام نفسي لا ينفصل ولا جهة فيه ولعل نزول الكتب الإلهية علي الرسل أن يتلقفه الملك من الله تلقفا روحانيا أو يحفظه من اللوح المحفوظ ويتنزل به فيلقيه علي الرسل

²⁶⁷ Bakara 2/3.

²⁶⁸ Çerkesî, a.g.e., v.4b.

“Yine onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler...”²⁶⁹ Mutezile bu âyeti Kur’an’ın muhdes oluşuna delil olarak getirmiştir. Cevap (vermek gerekirse) bu âyet (ancak) lafzın hudûsuna delil olarak getirilebilir. Bu ise akla ilk gelen şey değildir. Kur’an ise bölünme ve cihet (bir yönden gelme) kabul etmeyen kelâm-u nefsi yani bizzat Allah’ın kelimasıdır. İlâhi kitapların peygamberlere indirilişi ya meleğin Allah’tan ruhânî bir şekilde bu vahyi alıp rasullerine ulaştırması ya da Levh-i Mahfuzda korunup peyderpey indirilip Resullere ulaştırması şeklinde olabilir.²⁷⁰

Örnek 3:

ولو اننا نزلنا اليهم الملائكة وكلمهم الموتى وحشرنا عليهم كل شي قبلا ما كانوا ليؤمنوا إلا أن يشاء الله ولكن اكثرهم يجهلون " ما كانوا ليؤمنوا: لأنه تعالى لم يرد إيمانهم إلا أن يشاء الله والاية حجة على المعتزلة حيث قالوا لا يتعلق الارادة بكفر الكافر

“Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölümler de kendileriyle konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılıklarına getirseydik, Allah’ın diledikleri hariç yine de inanacak değillerdi, fakat çocukları bunu bilmezler”²⁷¹

“Yine de inanacak değillerdi”. Çünkü Mevlâ onların iman etmelerini murâd etmemiştir. “Allah’ın diledikleri hariç” Çerkesî, “kafirin küfrünün Allah’ın iradesiyle bir ilişkisi yoktur” diyen Mutezileye karşı bu âyetin delil olduğunu söylemektedir.²⁷²

²⁶⁹ Bakara 2/4.

²⁷⁰ Çerkesî, a.g.e., v.4b.

²⁷¹ En’âm 6/111.

²⁷² Çerkesî, a.g.e., v.120a.

Örnek 4:

وبينهما حجاب و على الاعراف رجال وعلى الاعراف رجال يعرفون كلا بسيماهم ونادوا اصحاب الجنة أن سلام عليكم لم يدخلوها وهم يطمعون طائفة من المؤمنين و هي آخرهم دخلوا في الجنة روى عن النبي (صلم) أنه يسأل عن أصحاب الاعراف فقال هم قوم قتلوا في سبيل الله في معصية آبائهم وقيل هم قوم قد إستوت حسناهم وسيأثم كذا قال ابن عباس(رضى الله عنه وروى أنه أيضا أولاد الزنى وقيل هم من مات علي فترت من الرسل ولم يبدلوا دينهم أو قوم رضى الله عنهم أصابوهم أو هم أطفال المشركين وقيل هم الملائكة على صورة الرجال أو خيار المؤمنين ينظرون ما يقتضى بين الناس فيطلعون على الفرقتين يعرفون كلا من الفرقتين إذا مروا بهم بسيماهم بعلامتهم أعلمهم الله بما بطريق إلهام وتعليم الملائكة.

“Cennetliklerle cehennemlikler arasında bir perde vardır. A’raf üzerinde de her iki taraftakileri simalarından tanıyan kişiler vardır. Bunlar cennetliklere “selam olsun sizlere” diye seslenirler. Bunlar henüz cennete girmemiş, fakat girmeyi arzu eden kimselerdir.”²⁷³

Çerkesî A’raf ehli için şu açıklamalarda bulunmuştur: “Ertelenmiş olan taifedir ki, cennete en son girecek olanlar bunlardır. Resulullah (s.a.v)’e A’râf ehli sorulduğu vakit bunların Allah yolunda öldürülen fakat babalarına asi olmaları sebebiyle (cennete girmeleri ertelenen) kimseler olduğunu belirtmiştir. Yine denilmiştir ki: Onlar iyilikleri ile kötülükleri birbirine müsâvî olanlardır. İbn Abbâs, Resülüllah’ın, bunların gayr-i meşru (zina eseri) doğan çocuklar olduklarını söylediğini rivâyet etmiştir. Yine onların fetret döneminde yaşayıp dinlerini değiştirmeden ölen kimseler olduğu söylenmiştir. Yahut onlar, Allah’ın kendilerinden razı olduğu ancak ilahi musibete uğratılan kavimdir. Yahut onlar müşriklerin ço-

²⁷³ A’râf 7/46.

cuklarıdır. Onların insan şeklinde melekler olduğu veya onların insanlar arasında cennet ve cehennem ehlini tanımak ve birbirinden ayırmak üzere seçtiği mü'minlerin hayırlılarıdır ki onların önünden geçenlerin simalarından alametlerini (cennetlik mi cehennemlik mi olduklarını) Allah'ın onlara ilham yoluyla veya meleklerin öğretmesi ile bilirler.²⁷⁴

Örnek 5:

فكيف إذا جمعناهم ليوم لا ريب فيه ووفيت كل نفس ما كسبت وهم لا يظلمون : جزاء ما كسبت من خير
وشر توفية جزاء حسنات بعض عصاة المؤمنين ممن يدخل النار بعد خروجهم من النار ولا قبله لدلالة
النصوص على أن من يدخل الجنة لا يخرج أبدا وأن من يدخل النار من عصاة المؤمنين يلبثون فيها مقدار
عصيانهم ثم يخرجون فيدخلون الجنة بفضل الله تعالى

“O geleceğinde hiç şüphe olmayan günde kendilerini bir araya topladığımız ve hiç kimseye haksızlık edilmeden herkese ne kazandıysa tamamen ödendiği vakit hal-leri nasıl olacaktır?”²⁷⁵ Hayır ve şer hususunda kazandıkları itibariyle zulmedil-meksizin yaptıklarının karşılığı tam olarak verilecektir. Cehenneme giren bazı günahkar mü'minlerin yaptıkları iyiliklerin karşılığının tam olarak verilmesi, ce-henneme girmeden önce değil sonradır. Nasların ışığında, cennete giren (kişi) oradan ebediyen çıkmayacaktır. Mü'minlerden isyankâr/günahkâr olanlar ise ora-da isyanları/günahları miktarınca kalıp, Yüce Allah'ın fazl-ı keremi sayesinde oradan çıkıp cennete gireceklerdir.²⁷⁶

²⁷⁴ Aramalarımıza rağmen hadis kaynaklarında bulunamamıştır. Rivayet için bkz. Taberi, **a.g.e.**, V, ss. 3517-3528; . Zemahşerî, **a.g.e.**, II, s. 103; Kurtubi, **a.g.e.**, VI, ss. 185-187;bn Kesir, **a.g.e.**, III, ss. 301-303; Çerkesî, **a.g.e.**, v.128a.

²⁷⁵ Âl-i İmrân 3/25.

²⁷⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.58a.

Örnek 6:

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَإِطَعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا : عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ (رَضِيَ) قَالَتْ فِي بَيْتِي أَنْزَلَتْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ قَالَتْ فَأَرْسَلَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَعَم) إِلَى فَاطِمَةَ وَعَلَى وَالْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ فَقَالَ هَؤُلَاءِ أَهْلُ بَيْتِي فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَمَا أَنَا مِنْ أَهْلِ الْبَيْتِ بَلْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى

“Evlerinizde oturun, eski cahiliye adetinde olduğu gibi, açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Resûlüne itaat edin. Ey Ehl-i Beyt! Allah sizden, sadece günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.”²⁷⁷ Çerkesî ehl-i beyt’in kapsamı hakkında şu hadisi delil getirerek ezvâc-ı tâhirât’ın da Ehl-i beytten olduğu sonucunu çıkarıyor: “Ümmü Seleme (r.anha): “Ey Ehl-i Beyt! Allah sizden, sadece günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor” âyeti benim evimde inmiştir.” dedikten sonra Resûlullah (s.a.v.)’in Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin efendilerimizi çağırarak “Bunlar benim Ehl-i Beyt’imdir.” deyince, ben de “Ya ben ey Allah’ın Resûlü?” diye sordum. Bunun üzerine “İnşaaallah sen de!” diye cevap verdi.”²⁷⁸

Örnek 7:

إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ : إِيَّا خَلَقْنَا كُلَّ شَيْءٍ مِقْدَارًا مَرْتَبًا مَكْتُوبًا فِي اللُّوحِ قَبْلَ وَقْعِهِ عَنْ طَاوُسٍ قَالَ سَمِعْتُ ابْنَ عُمَرَ يَقُولُ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (عَم) كُلَّ شَيْءٍ بِقَدَرٍ حَتَّى الْعَجْزُ وَالْكَيْسُ

²⁷⁷ Ahzab 33/33.

²⁷⁸ Rivâyet için bkz. Hakim en-Neysâbü’rî, el-Müstedrek, III, s.159. Çerkesî, a.g.e., v.355b.

“Biz, her şeyi bir ölçüye göre yarattık.”²⁷⁹ Yani biz hikmetimiz gereği her şeyi Levh-i Mahfuz’da belirlenmiş, yazılmış bir ölçüde veya meydana gelmeden önce Levh-i Mahfuz’da bir ölçüyle yazdık. Tâvus, İbn Ömer’in şöyle söylediğini rivâyet etmiştir: “Resûlullah (s.a.v.): “Yaşlılık ve zekâ dahil her şey bir kade-re/ilahi belirlemeye göredir” buyurdu.”²⁸⁰

Örnek 8:

وجوه يومئذ ناضرة الي ربها ناظرة: وجوه يومئذ ناضرة: بهية مضيئة الي ربها ناظرة: تراه مستغرقة في تجلياته بحيث يفعل عما سواه

“Yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parlayacaktır. Rablerine bakacaklardır.”²⁸¹ “Yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parlayacaktır.”: Muhteşem bir parlaklıkla (parlayıp), “Rablerine bakıp duracaklardır.”: Rablerinin tecellîsi karşısında başka hiçbir iş yapma-dan kendinden geçmiş bir şekilde O’na bakacaklardır.”²⁸²

1.1.2.Fıkıh İlmindeki Yeri

Fıkıhî tefsir, Kur’an’ı Kerim’in amelî yani ibadet ve muamelat yönleri ile meşgul olan, bu konu ile ilgili âyetleri açıklayan ve onlardan hükümler çıkarmaya çalışan

²⁷⁹ Kamer 54/49.

²⁸⁰ Rivâyet için bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XIV, s.17; Malik b. Enes, **Muvatta**, II, s.899. Çerkesî, **a.g.e.**, v.439a

²⁸¹ Kıyâme 75/22.

²⁸² Çerkesî, **a.g.e.**, v.469a. Kelamla ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.4a-b, 8a-b, 9a, 18a, 22b, 23a, 25b, 26a-b, 29a, 48a, 57a, 58a-b, 59a, 60a, 63a, 67b, 74b, 75b, 86a, 90b, 110a, 119a, 120a, 121b, 128a-b, 131b, 135b, 136b, 140a-b, 141a, 147b, 156b, 166a, 217b, 235b, 264b, 265b, 280b, 286b, 287a, 292a, 293b, 303b, 310a, 311a, 323a, 344b, 355b, 358a, 376a, 377a, 391b, 394b, 395a, 396a, 400a, 406a, 408b, 409a, 410a, 411b, 412a-b, 413b, 415a, 421a, 422b, 430a, 432a, 439a, 442b, 450b, 454a, 457b, 458a, 464b, 469a, 470a, 481b, 487a.

tefsir çeşidi olarak tanımlanmaktadır.²⁸³ Tefsir ilminin tedvininden itibaren günümüze kadar te'lif edilmiş olan eserlerde ahkam âyetlerinin tefsirine de yer verilmiş, bu âyetlerin ihtiva ettiği hükümlere ve fakihlerin bunlardan çıkardığı farklı neticelere işaret edilmiştir. Bunun yanı sıra, Hicrî III. asırdan itibaren özel ihtisas alanlarına yönelik tefsirlerin kaleme alınmaya başlamasından sonra, İslam hukukçuları da özellikle kendi ihtisas alanlarını ilgilendiren ahkam âyetlerinin tefsiri ile meşgul olmuş ve bu sahada müstakil eserler meydana getirmişlerdir.²⁸⁴

Müellif Çerkesî âyetlerden hüküm çıkarırken özellikle tartışmalı konularda fukahânın ve mezhep imamlarının görüşlerine yer vermiş, kıraat farklılıklarının âyetlerden çıkarılabilecek hükümlere tesirini belirtmiş ancak mezhep olarak Hanefî mezhebinin görüşlerini tercih etmiştir. Burada zikredeceğimiz örnekler özellikle tartışmalı olabilecek fıkhi meselelerle ilişkili âyetlerden seçilmiştir. Şüphesiz Çerkesî zikredeceğimiz bu örneklerin dışında birçok konuda âyetlerdeki fikhî hükme işaret ederek açıklamalarda bulunmuştur.²⁸⁵

Örnek 1:

انما حرم عليكم الميتة والدم ولحم الخنزير وما اهل لغير الله به أكلها ولا يجوز بيع جلود الميتة قبل أن تدبغ
لقوله عليه السلام لا ينتفعون من الميتة بأهاب ولا بأس ببيع عظامها وعصيها وجوفها وقرنها وشعرها

²⁸³ Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, II, s.40.

²⁸⁴ Bedreddin Çetiner, "Ahkamü'l -Kur'ân", **DİA**, c.1, s.551.

²⁸⁵ Fıkıhla ilgili örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.1a, 13a, 22a, 31a, 32a, 34a-b, 35b, 36a, 37b, 40a, 41b, 42a, 43b, 44a, 45b, 46a, 52a, 53a-b, 66a-b, 78a-b, 81a-b, 82a-b, 83b, 85b, 90b, 91b, 92a-b, 98a-b, 101a, 104a-b, 105a, 107a, 120b, 122b, 142b, 147b, 149a, 157a, 159a, 172a, 203a, 214a, 219b, 230b, 236b, 242b, 249a, 272b, 277b, 280b, 282b, 283b, 287a-b, 294b, 295a-b, 297a-b, 298a, 306a, 323a, 340b, 341b, 343a, 346a, 351b, 354b, 355a, 357a-b, 358b, 369a, 403a, 419a, 420b, 421a, 425a-b, 435a-b, 435a, 445a-b, 448a, 449a, 451a, 455a-b, 456a-b.

ودبرها والانتفاع بها لأنها طاهرة والميتة هي التي ماتت من غير زكوة وما ابين من الحي ففي حكمها
والسمك والجراد مستثنى عنها

“Şüphesiz O size ancak ölüyü, kanı, domuz etini, Allah’tan başkası adına kesilen-
leri haram kıldı.”²⁸⁶

Allah, meytenin yenilmesini (haram kıldı). Resülüllah (s.a.v.)’in “Leşten hiçbir
sûrette faydalanılamaz” hadisinden dolayı meytenin tabaklanmamış derisini sat-
mak caiz değildir. Kemiklerinin, ayak kemiklerinin, cevfinin (bağırsak/işkembe),
boynuzlarının, kıllarının ve kuyruğunun satışında ve onlardan faydalanmakta -ki
onlar temizdir- bir beis/sakınca yoktur. Meyte ise kesilmeden ölen hayvana denir.
Canlı olup da (şer’i hükümlere) uyulmadan kesilen de aynıdır. Balık ve çekirge
ise bunlardan istisna edilmiştir.²⁸⁷

Örnek 2:

واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا لعلكم ترحمون نزلت في الصلوة كان المسلمون يتكلمون فيها
فامروا باستماع القرآن عند قراءة الامام والانصات له ثم صار الاستماع له سنة في غير الصلوة وظاهر
الاية يقتضي وجوبها مطلق وعامة العلماء على استحبابها خارج الصلوة

“Kur’an okunduğu zaman, hemen onu dinleyin ve susun. Umulur ki merhamete
nail olursunuz.”²⁸⁸ Müslümanların (namazın farz olduğu ilk günlerde), namazda
iken konuşmaları üzerine bu âyet nazil oldu. Böylece onlara, namazda imam
okurken konuşmamaları ve onu dinlemeleri emrolundu. Sonra namazın dışında

²⁸⁶ Bakara 2/ 173.

²⁸⁷ Çerkesî, a.g.e., v.31a.

²⁸⁸ A’raf 7/204.

Kur'an'ı dinlemek sünnet sayıldı. Fakat âyetin zahiri mutlak vucubiyeti gerektiriyor. Genel olarak alimlerin görüşü namaz dışında (Kur'an dinlemenin) müstehap olduğu yönündedir.²⁸⁹

Örnek 3:

ولكل جعلنا موالى مما ترك الوالدان والاقربون والذين عقدت ايمانكم فآتوهم نصيبهم: كان الرجل يعاقد الرجل فيقول دمي وهدمي هدمك وثأرى ثأرك وحربى حربك وسلمى سلمك وترثنى وأرثك وتطلب بى وأطلب بك وتعقل عنى وأعقل عنك فيكون للحليف السدس من ميراث الحليف **ففسخ** بقوله تعالى وأولوا الارحام بعضهم أولى ببعض في كتاب الله **فآتوهم نصيبهم**: وقال أبو حنيفة لو أسلم رجل على يد رجل ويتعاقد على ان يتعاقلا ويتوارث صح عنده وورث بحق الموالاة خلافا للشافعي

“Anne, baba ve akrabaların bıraktıkları her şey için bir mirasçı tayin ettik. Yemin akdiyle mirasçı kıldıklarınızın paylarını da verin...”²⁹⁰

Cahiliyye döneminde insanlar, birbirlerinin ellerini tutup (biat eder gibi) “Kanım senin kanın, yıkımım senin yıkımıdır. Öcüm senin öcün, savaşım senin savaşın, barışım senin barışındır. Sen benim mirascımsın, ben de senin. Sen benden sorumlusun ben de senden sorumluyum. Sen benim için kan bedeli ver ben de senin için kan bedeli veririm,” şeklinde yemin edip ahitleşiyorlardı. Böylece ahitleşmiş biri öldüğünde diğeri onun servetinin altıda birini alırdı. Sonra bu kaide “Hısımlar, Allah’ın kitabınca birbirlerine daha yakındırlar.”²⁹¹ âyetiyle neshedildi. “Onlara kendi paylarını verin”: Ebu Hanifeye göre –İmam Şafii’nin aksine- “Bir kimse bir adamın elinde Müslüman olup, aralarında akile olma hususunda akitleşseler;

²⁸⁹ Çerkesî, a.g.e., v.142b.

²⁹⁰ Nisâ 4/33.

²⁹¹ Enfal 8/ 75.

“Müvâlat/Mevlalık” hakkı gereğince bu kimselerin birbirlerine varis olmaları sahihtir.”²⁹²

Örnek 4:

يا أيها الذين آمنوا لاتقربوا الصلوة وانتم سكارى حتى تعلموا ما تقولون ولاجنبا الا عابري سبيل حتى تغتسلوا استثناء من اعم الاحوال فلمستثناء منه في السفر ولم يجد الماء فيتييمم ويجوز أن يكون الا بمعنى غير ويكون صفة لجنب ومن فسر الصلوة بالمسجد فسر عابري سبيل بالمتجازين فيما اذا كان فيه الطريق أو الماء واليه ذهب ابي حنيفة (رحمه) قيل ان رجلا من الانصار كانت ابواهم في المسجد فتصيبهم الجنابة ولايجدون ممرا الا في المسجد فرخص لهم وجوز الشافعي فهي للجنب عبور المسجد مطلقا عملا بالظاهر وبه قال مالك وجوز احمد المكث فيه من العابر

“Ey iman edenler, sarhoş iken, ne dediğinizi bilinceye kadar ve cünüp iken de – yolculukta olmanız hariç- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın.”²⁹³

“Yolcu olanlar müstesna,”: Bu husus daha önceki umumi hallerden ayrılıp istisna edildi. İstisna edilen ise sefer halidir. Bir kimse su bulamazsa teyemmüm eder. Bunun “غير” manasında olması caizdir. Bu durumda جنبا kelimesine sıfat olur. الصلوة kelimesini mescit ile tefsir edenler عابري سبيلی terkiibini yolları veya suları için oradan geçenler olarak tefsir etmişlerdir. Ebu Hanife’nin görüşü budur. Denildi ki evlerinin geçiş yolu/ kapısı mescitten geçmekten başka yolları da yoktu. Onlara (geçmek için) izin verildi. İmam Şafii cünüp olan kimsenin –rivâyetin zahiriyle amel ederek- mescitten geçmesine mutlak olarak cevaz verdi. İmam Ma-

²⁹² Çerkesî, a.g.e., v.83b.

²⁹³ Nisa 4/43.

lik'te aynısını söylemiştir. Ahmed b. Hanbel ise; mescitte kalanların (cünüp olmaları durumunda) oradan geçmelerine (çıkmalarına) cevaz vermiştir.²⁹⁴

Örnek 5:

يا ايها الذين آمنوا إذا قمتم الى الصلوة فاغسلوا وجوهكم..... وأرجلكم الى الكعبين :بالنصب على عطفاً علي وجوهكم و عليه السنة وإجماع الصحابة ومن جره فعلى الجوار وفائدته أن يقتصد في غسلها غسل قريب من المسح وقرئ وأرجلكم بالرفع على وأرجلكم مغسولة

“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi yıkayın;...topuklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın)”²⁹⁵

Müellif Çerkesî kırattan yola çıkarak hüküm çıkarma hususunda şöyle bir örnek vermiştir: (Nafi', İbnü Amir, Hafs ve Kisâî bu kelimeyi) lâ'm'ın fethasıyla وجوهكم kelimesi üzerine atfederek okumuşlardır. Bu (ayakların yıkanmasının farz olduğu hususunda) sünnetle ve sahabenin icmasıyla sabittir. Onu lâ'm'ın esrasıyla en yakınına (yani harfî cerli okuyuş olan برؤوسكم cümlesine atfederek) okuyanlar da (İbnü Kesir, Ebû Amr, Hamza ve Ebubekir) olmuştur. Ayakları yıkamanın kastedilmesi, yıkamanın meshten daha yakın (anlamda) olmasıdır. وأرجلكم şeklinde “ayaklarınız yıkanmış olduğu halde” anlamına gelecek şekilde ötreli olarak da okunmuştur.²⁹⁶ Dolayısıyla müellif ayakların yıkanmasının farz olduğunu, ayrıca bunun, sünnetle ve sahabe icmasıyla sabit olduğunu belirterek bu görüşü benimsediğini ortaya koymuştur.

²⁹⁴ Çerkesî, a.g.e., v.85b.

²⁹⁵ Maide 5/6.

²⁹⁶ Çerkesî, a.g.e., v.98b.

Örnek 6:

والخيل والبغال والحمير لتركبوها وزينة...: والاية حجة ابوا حنيفة ومالك علي حرمة لحوم الخيل بخلاف الشافعي وأحمد علي أن المراد بالاية تعداد النعم لا بيان التحليل والتحريم

“Atları, katırları ve eşekleri binmeniz ve (gözlere) ziyafet olsun diye (yarattı.)”²⁹⁷

Ebu Hanife ve (İmam) Malik bu âyeti (İmam) Şafii ve (İmam) Ahmed’in aksine atın etinin haramlığına delil getirmişlerdir. Şu kadar var ki âyetin maksadı nimetleri saymaktır, helallik ya da haramlık beyan etmek için değildir.²⁹⁸

Örnek 7:

الم غلبت الروم في ادني الارض وهم من بعد غلبهم يسغلبون في بضع سنين : واستدل به ابوا حنيفة على جواز العقود الفاسدة كالربوا في دارالحرب بين المسلمين والكافرين لان مال الكافرين في المسلمين فلا يجرم بالعقد الفاسد والآية من دلائل النبوة لانها اخبار عن الغيب

“Elif. Lâ. Mîm. Rumlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Halbuki onlar, bu yenilgiden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir”²⁹⁹ Bu âyetle Ebu Hanife daru’l -harbde müslümanlarla kafirler arasında faiz gibi fasid akitlerin yapılabileceğine hükmetmiştir. Çünkü kafirlerin malları Müslümanlar için ganimet hükmündedir, fasid akitle de olsa haram değildir. Ayrıca bu âyet nübüvvetin delillerindendir, çünkü gaybla ilgili haber verilmiştir.

²⁹⁷ Nahl 16/8.

²⁹⁸ Çerkesî, a.g.e., v.230b.

²⁹⁹ Rum 30/1-3.

1.1.3.Kıraat İlmine Bakışı ve Farklı Kıraatları Aktarmadaki Metodu

Semâî bir masdar olan *kıraat* (القراءة) kelimesi sözlükte *okumak ve tilavet etmek* anlamına gelmektedir.³⁰⁰ Terim itibariyle ise *kıraat imamlarının her birinin, rivâyet ve tariklar ittîfak etmek sûretiyle, diğerlerinden farklı okuyuşu* olarak tanımlanmaktadır.³⁰¹ Diğer bir ifade ile Kıraat ilmi Kur'ân kelimelerinin okunuş ve eda ediliş biçimini, ittîfak ve ihtilaf yönleriyle rivâyet edilen her vechi, nakledenin kendisine dayandırarak inceler. Ana teması bu olmakla birlikte, kıraatin çeşitleri, kıraat ilminin tarihi ekolleri de bu ilmin konusu içerisine girmektedir.³⁰²

Tariflerden anlaşılacağı üzere; mütevatir kıraatları temsil eden imamların, Kur'ân'ın kelimelerini okuyuşlarında, her kelime olmamakla beraber bazı farklar bulunmaktadır. İşte bu farklar, her bir imamın özelliklerini ve okuyuş karakterlerini oluşturmaktadır.³⁰³ Suyûtî İtkân adlı eserinde farklı kıraatler hakkındaki kanaatini şu şekilde dile getirmektedir:

Sahabeden gelen rivâyetlerin önemli yönlerinden biri, kıraate göre yaptıkları tefsiri bilmektir. Bir âyet hakkında Sahabeden farklı iki tefsir mevcut olduğunda, bunun ihtilaf olduğu sanılır. Halbuki bu aslında ihtilaf değil, kıraate göre yapılan tefsirdir. Selef uleması bu nevi tefsire çok önem vermiştir. Daha önce *أولامستم* âyetinin tefsiri hakkında, İbn Abbas ve diğer sahabenin, farklı tefsir etmelerini nakletmiş, bu kelimelerin cima mı yoksa elle dokunma manasına mı geldiğini açıklamış, birinci mananın *لامستم* kıratına, ikinci mananın *لمستم* kıratına göre verildiğini söylemiştir. Görüldüğü gibi, sahabeden gelen bu rivâyetlerde, temelde bir farklılık mevcut değildir.³⁰⁴

³⁰⁰ İbn Manzûr, **a.g.e.**, V, s.3563.

³⁰¹ Ebî Amr Osman b. Said ed-Danî, **Kitabü't-Teysîr fi'l-Kıraati's-Seb'**, Kahire: Darü'l Ğaddi'l-Cedîd, 2006, s.5.

³⁰² Mehmet Ünal, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü**, Ankara: Fecr Yay., 2005, s.15; İbnü'l-Cezerî, **Takrîbü'n-Neşr fi'l-Kırââtî'l-'Aşr**, İbrahim Utve İvaz (Thk.), Kahire: Darü'l-Hadis 2004, s.20-26.

³⁰³ İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi**, İstanbul: İfav, 1996, s.73.

³⁰⁴ es-Suyûtî **el-İtkân**, III, s.472.

Kıraat ihtilafları bazen نغفرلكم يغفرلكم gibi misallerde görüldüğü üzere, Kur'ân hattına tahkikan uygundur. Arab yazısında nokta ve hareketlerin konulması veya kaldırılması, Sahabe'nin hece ilmindeki üstünlüğü, ve buna bağlı diğer ilimlerin tahkikindeki keskin anlayışa delalet eder.³⁰⁵

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere söz konusu anlayışa uygun olarak müellif Çerkesî de bu kıraat farklılıklarını imamların isimlerini vererek belirtmiştir. Belki de Cem'ul Meâlî tefsirinin en güçlü yönlerinden biri de bu kıratları belirtmede gösterdiği titizlik ve yoğunluktur. Çesitli kıraatlere göre âyetin manasında meydana gelen mana farklarını izah etmiştir. Değişik kıraatleri naklederken bunların kimlere ait olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca, Çerkesî'nin farklı kıraatleri verdikten sonra kendi tercihini belirttiği gibi, belirtmeyip yorumsuz bıraktığı da olmuştur. Ayrıca on kıraat imamı olarak meşhur olmuş imamların okuyuşlarını vermiş, bu okuyuşlardan tercih ettiklerini belirtmiş, tercih etmediği görüşleri ise ³⁰⁶ والباقون ³⁰⁷ قرئ ve ³⁰⁸ lafzı ile belirtmiştir. Bir okuyuştaki meşhur kıraatı vermiş,³⁰⁸ ³⁰⁹ وهما لغتان ifadesi ile de orada iki farklı okuyuşun bulunduğu işaret etmiştir. Kıraat imamlarını adlarını vermeden Kufeli, Basralı ya da Hicaz ehli imamlarını

³⁰⁵ es-Suyûtî, **el-İtkân**, I, ss.231-232.

³⁰⁶ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, v.13b, 16b, 18a-b, 21a, 22b,24a, 30b, 34a,44a,45a,48a, 49b, 50a, 50b, 51a-b, 52b, 53a, 53b, 75a-b, 102b, 112b, 115a, 147a, 151b, 152a, 153a, 154a, 157a, 159b, 160b, 162a-b, 163b, 168a, 169a-b, 170b, 171a-b, 174a, 176a, 177a, 178 a-b, 179a, 180a, 184b, 185a, 186a, 231a, 279b, 290a, 380a, 387b, 389a, 392b, 393a, 394a-b, 395a, 398 a-b, 403b, 404b, 405b, 407 a-b, 409a, 410b, 412b, 415a, 418b, 420a, 245a, 435a-b, 442a, 445a, 448a,452a, 457a,459a, 464b,475a, 480a, 489a.

³⁰⁷ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, v.2b, 5b, 9a, 12a, 18a, 19a, 20a, 21b, 26a, 28a, 33b, 38a, 42b, 43a, 44a, 46b, 49b, 50a, 51b, 52a, 53b, 54a, 57b, 60a-b, 61a-b, 63a, 64a-b, 65b, 70b, 71b, 72b, 73a, 73b, 74a, 74b, 77a, 79a-b, 84a, 85a, 86a-b, 87b, 89a, 90b, 94b, 96a, 98b, 101b, 102a, 103a, 105a, 106a-b, 107b, 112a-b, 114a-b, 115a, 116a-b, 118a-b, 119a-b, 120a-b, 121a, 122a-b, 123a, 124a-b, 125a, 126a-b, 127b, 128b, 129a, 130b, 131a, 132b, 133a-b, 134a, 136 a-b, 137b, 138a, 41b, 142a, 145a-b, 146a, 149a-b, 150a-b, 152a, 159a, 160b, 161a-b, 162a-b, 163a-b, 165b, 167a, 169a, 170b, 171b, 172a-b,174a-b, 175a, 179a-b, 180b, 181a, 182b, 183a-b, 184a, 203b, 303b, 380a, 383a, 385a, 392b, 396b, 401b, 415a, 422a, 423b, 435a, 452a, 489a.

³⁰⁸ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, 102a, 153a, 157b, 170a, 310a, 383b, 417a, 423a, 445a, 451a.

³⁰⁹ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, 34a, 45a, 46b, 50a-b, 70b, 80b, 169a, 179a, 408b, 412b, 415a, 426b, 440a, 446b, 457a, 464b, 465b, 467a, 468b, 473b, 492b, 492b.

kastederek “³¹⁰قراء الكوفيون/عند الكوفيين” ya da “³¹¹قراء اهل حجاز” ifa-
delerini kullanmıştır.

Kıraat İhtilafında Zikretmiş Olduğu Kıraat İmamları:

1)Nafi (70/689-169/785): Nafi’ b. Abdurrahman b. Ebî Nuaym el-Leysî el-Medenî: Künyesi, Ebû Ruveyym veya Ebu’l Hasen yahutta Ebu Abdurrahman el-Leysî’dir. Kıraattaki sıraya göre, on imamın birincisi ve Medine’nin imamıdır. Kıraatı Medineli tabîlerden almıştır. Kıraattaki senedi, mütevatir olarak Hz. Peygamber’e dayanmaktadır. Remzi (î) dir.³¹³

2)İbnü Kesîr³¹⁴ (45/665-120/737): Abdullah b. Kesîr. Künyesi, Ebû Said veya Ebû Muhammed veya Ebûbekir, Ebu’s-Salt ed-Dârî’dir. Aslen İranlı olan İbnu Kesîr, Mekke’de doğmuş ve Mekkelilerin kıratıta imamlarıdır. İbnu Kesîr tabiinden olup sahabeden Abdullah b. Zübeyr, Ebû Eyyüb el-Ensârî, Enes b. Malik, Mücahid ve

³¹⁰ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, 24b, 48a, 55b, 58a, 94a, 104b, 115a, 174a, 291a, 344b, 347b, 348a, 350a, 392a, 394b, 395a, 397a, 398a, 399a, 409b, 411b, 412a, 414a, 419a, 427a, 432a, 441a, 457a, 458b, 466a-b, 471a, 472b, 473a-b, 475a, 476a, 482b.

³¹¹ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, 46b, 52b, 123b, 344b, 402a, 422b, 432a, 452a, 452a, 453b, 486b.

³¹² Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, 24b, 58a, 347b, 402a, 427a, 457b, v464b.

³¹³ ed-Danî, **a.g.e.**, s.33; İbnü’l-Cezerî, **a.g.e.**, s.72; İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur’ân Tefsîrindeki Yeri**, s.106; Örnek ayetler için bkz.;Çerkesî, **a.g.e.**, 15a, 17a, 18b, 23a, 39a, 48a, 49a, 49b, 53a, 102b, 112b, 133a, 138a-b, 139b, 141a, 142a-b, 145a, 146b, 147a, 150a, 157b, 163a, 169a, 177a, 178b, 179b, 346a, 377b, 380b, 382b, 386b, 387a, 390a, 392a, 394a, 396b, 397a, 399b, 402a, 403b, 404a, 407 a-b, 409a, 413a, 414a-b, 415b, 418b, 422b, 424b, 431b, 432a, 435a, 438a, 439b, 441b, 442a, 443b, 444a, 446b, 450a, 453b, 454b, 456b, 457a, 460a, 461a-b, 462b, 464b, 465a, 467b, 468a-b, 469b, 470a-b, 471a, 475a, 479b, 480a, 481b, 484b, 488b.

³¹⁴ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, v.13b, 15a, 17a, 18a, 19a, 21a, 36b, 44a, 46b, 51b, 53a, 58b, 75a, 76a-b, 79b, 133a, 138b, 145a, 146b, 150a, 157b, 168a-b, 173a, 174a, 175a, 176b, 177b, 181a, 184b, 185a, 245b, 246a, 290b, 345b, 380b, 386b, 390a, 392a, 399a, 402b, 409a, 410a-b, 412a, 415a, 419b, 422a, 424b, 426b, 429b, 431b, 435a, 437a, 438a, 440a, 443a-b, 448b, 450a, 452a, 455a, 457a, 458b, 462b, 463b, 464b, 466b, 469a, 470a-b, 472a, 475a-b, 476a, 477b, 480a, 481a-b, 486a, 492b.

Derbâs'a yetişmiştir. Kıraatı Abdullah b. es-Saib'den O'da Übeyy b. Ka'b, Ömer b. el-Hattab'dan okumuştur. Senedi Ashâb'ın kurrâsı sayılan Zeyd b. Sabit, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Abbas gibi zevat vasıtasıyla Peygamberimize ulaşır. Remzi (٣) harfidir.³¹⁵

3)Ebû Amr³¹⁶ (ö.154/770): Ebû Amr b. Alâ el-Mâzinî el-Basrî. Aslen Kâzerun'lu olan Ebû Amr, Basra'da, Kûfe'de, Mekke'de ve Medine'de kıraati öğrenmiştir. Basralıların kıraatte imamıdır. Remzi (ح) harfidir.³¹⁷

4)İbnü Âmir³¹⁸ (21/641-118/736): Abdullah b. Amir el-Yahsubî. Künyesi konusunda ihtilaf edilmişse de en meşhuru Ebû İmran'dır. İbnu Âmir, tabiindendir. Kıraati ashab'tan ve bir çok tabiinden almıştır. Şam'da Emevî camiinde uzun yıllar imamlık ve kadılık yapmıştır. Beşinci asrın sonuna kadar, Şam'da onun kıraati devam etmiştir. Şamlıların kıratte imamıdır. Remzi (ك) harfidir.³¹⁹

³¹⁵ ed-Danî, **a.g.e.**, s.33; İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.72; İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsîrindeki Yeri**, s.107.

³¹⁶ Örnek ayetler için bkz.;Çerkesî, **a.g.e.**, v.13b, 15a, 19a, 21a, 24a, 28b, 44a, 50a, 51b, 52b, 53a, 75a, 76a, 133a, 138b, 140a, 141a, 145a, 146b, 150a, 153a-b, 155a, 157b, 168a, 173b, 174a, 175a, 177a-b, 180a, 184b, 185a, 186a, 245b, 262a, 290b, 328a, 347a, 386b, 388b, 390a, 392b, 397a, 398a, 399b, 403b, 404b, 408a: 409b, 410a, 411b, 412b, 413a, 419b, 423a, 433b, 434b, 439b, 440a, 443a, 444a, 447b, 448b, 450a, 452a, 453b, 457a, 458b, 460a, 461b, 464b, 466a, 469a-b, 470a-b, 471a, 476a, 477b, 480a-b, 481a-b, 482b, 483b, 484b, 487b.

³¹⁷ ed-Danî, **a.g.e.**,s.33; İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.73; İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsîrindeki Yeri** s.108.

³¹⁸ Örnek ayetler için bkz.;Çerkesî, **a.g.e.**, v.15a, 21a, 22b, 23b, 26b, 28a, 30a-b, 48a, 51a-b, 53a, 58b, 76b, 79b, 102b, 127b, 133a, 138a-b, 139b, 141a, 142a, 146b, 147a, 150a, 151b, 152a, 155a, 157a, 169b, 170b, 173b, 174b, 176a, 177b, 179a, 181a, 184b, 377b, 380b, 392a, 394a, 395a, 402b, 405b, 407a-b, 409a-b, 410b, 413a, 415a-b, 418b, 419b, 424b, 426b, 434b, 345b, 346a, 438a-b, 439b, 441b, 443a-b, 444a, 445a, 446b, 454b, 455a, 456b, 457a, 459a-b, 462b, 463b, 464b, 466a, 468a, 469a, 470a-b, 472a, 473a, 482b, 484b, 489b, 490a, 491a.

³¹⁹ ed-Danî, **a.g.e.**,s.34; İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.73; İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsîrindeki Yeri**, s.110.

5)Âsım³²⁰ (ö.128/745 veya 127/744): Ebûbekir Âsım b. Ebi'n-Necûd. Künyesi Ebûbekir olup, tabiindendir. Kûfe'de Abdurrahman es-Sülemî'den sonra kıraatta reislik kendisine intikal etmiştir. Hadis sahasında da sika bir ravî olarak bilinir. Âsım kıratı Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den, Zirr b. Hubeyş'den ve Ebû Amr eş-Şeybânî'den almıştır. Bunların her üçü de Abdullah b. Mesud'dan kıraat okumuşlardır. Ayrıca es-Sülemî ve Zirr, Osman b. Affan'dan, Ali b. Ebî Tâlip'den okumuştur. Es-Sülemî, Ubeyy b. Ka'b'dan ve Zeyd b. Sâbit'ten okumuştur. İbn Mesud, Osman, Ali, Ubeyy ve Zeyd b. Sâbit de Hz. Peygamber'den okumuşlardır. Remzi (ح) harfidir.³²¹

6)Hamze³²² (80/699-156/772): Ebû Ammâra Hamze b. Habîb b. Ammâra el-Kûfî ez-Zeyyât. Künyesi Ebû Ammâra'dır. İmam Âsım ve el-A'meş'den sonra Kûfe'de, kıraat imamı olmuştur. Yalnız kıraatte değil hem hadis hem de ferâiz ilminde otorite kabul edilmiştir. Kıraati, Ebû Muhammed b. Süleyman b. Mihrân el-A'meş, Alkâme, İbn Mesud yoluyla Hz. Peygamber'e dayanır. Remzi (ه) harfidir.³²³

³²⁰ Örnek ayetler için bkz.;Çerkesî, **a.g.e.**, v.15a, 18b, 51a, 52b, 53b, 133a, 141a, 142a, 145a, 146b, 150a, 157a, 163b, 173b, 389b, 405a, 410b, 412a, 413a, 419b, 435b, 442a, 443a, 445a, 446b, 450a, 465b, 474b, 492b

³²¹ ed-Danî, **a.g.e.**,s.34; İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.73; İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri**, s.111.

³²² Örnek ayetler için bkz.;Çerkesî, **a.g.e.**, v.12b, 15a, 16b, 18a, 26b, 35a, 41b, 43a, 45a, 49a, 50a, 51b, 53a, 75a, 80b, 112b, v127b, 133a, 136a, 138b,140b, 141a, 142a, 146b, 150a, 152a, 154a, 157b, 162a, 163a, 169a, 170b, 171a-b, 172b, 173b, 175b, 177a-b, 179a, 180a, 183b, 185a, 186a, 246a, 261b, 279b, 303b, 309b, 342b, 360b, 377b, 378b, 380a-b, 381b, 388a-b, 389b, 392b, 393a, 394a, 397a, 398b, 407a-b, 408b, 409a-b, 410b, 411a, 412a-b, 413a, 416a, 417b, 418a, 419a-b, 423a, 425a, 427b, 432a, 433a-b, 435b, 436a-b, 437b, 348a, 439b, 440a,441a-b, 442a, 445a, 446a, 450a, 451b, 452a, 458a, 459b, 462a, 464b, 465b, 469b, 470a-b, 471a-b, 472b, 473a-b, 475b, 476b, 477b, 479b, 481b, 483b, 484b, 487b, 490a, 493a.

³²³ ed-Danî, **a.g.e.**, s.35; İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.74; İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri**, s.112.

7) Kisâî ³²⁴(ö.189/805): Ebu'l Hasen Ali b. Hamza b. Abdullah b. Behmen b. Firûz el-Kisâî el-Kûfî. Künyesi Ebu'l-Hasen'dir. İmam Hamza'dan sonra, Kûfe'de "Reis-i Kurrâ'lık" kendisinde son buldu. Yalnız kıraatte değil aynı zamanda Arap filolojisinde de büyük bir alim idi. Kisâî kıraati Hamza'dan aldığı için isnadı Hamza'nın ki ile aynıdır. Hamza'nın ricali zikredilirken onun da senedi zikredilmiş olur. Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn gibi birçok kimse kendisinden kıraat okumuştur. Remzi (ج) harfidir. ³²⁵

8) Ebû Cafer ³²⁶(ö.130/747): Yezîd b. el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî. Künyesi Ebû Cafer'dir. Tabîî'nin meşhurlarındandır. İsminin Cünd b. Firûz veya yalnızca Firûz olduğu rivayet edilir. Kıraatta Medine ehlinin imamıdır. Ebû Cafer kıratı Abdullah b. Ayyaş'dan; o, Abdullah b. Abbâs'dan; o da Ebû Hureyre'den öğrenmiştir. Remzi (جع) harfleridir. ³²⁷

³²⁴ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, v.15a, 18a-b, 22b, 26b, 29b, 30b, 35a, 41b, 45a, 49a, 51b, 53a, 75a, 80b, 112b, 136a, 138b, 140b, 141a, 145a, 146b, 150a, 157a, 157b, 160b, 162a, 169a, 171a, 173b, 1755b, 176b, 177a-b, 179a, 180a, 183b, 185a, 186a, 261b, 279b, 303b, 309b, 342b, 377b, 378b, 380b, 381b, 388a-b, 389a, 390a, 392b, 393a, 394a, 395a, 397a, 398b, 403b, 404a, 407a-b, 408b, 409a-b, 410b, 411a, 412b, 416a, 418a, 419a-b, 423a, 425a, 427b, 433a-b, 435a, 436a-b, 437b, 438a, 439b, 440a-b, 441a, 442a, 445a, 450a, 451b, 452a, 453b, 457a, 458a-b, 459a, 461b, 462a, 463a, 464b, 469b, 470a-b, 471a-b, 473a-b, 475b, 476b, 479b, 480a-b, 481b, 482b, 483b, 484b, 487b, 488a, 489b, 490a, 493a.

³²⁵ ed-Danî, **a.g.e.**, s.35; İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.74; İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsîrindeki Yeri**, s.114.

³²⁶ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, v.153a, 174a, 179a, 290b, 465b, 477a, 483a, v.491a.

³²⁷ ed-Danî, **a.g.e.**, s.35; İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.74; İsmail Karaçam, **Kurân-ı Kerim'in Faziletleri**, s.158.

9)Yakub³²⁸ (ö.205/820): Ebû Muhammed Yakub b. İshak el-Hadramî. Kıraatta Basra kıratını temsil eden iki imamdan ikincisidir. Ebû Amr'dan sonra Basra'da kıraat rivayeti kendisinde son bulmuştur. Remzi (يع) harfleridir.³²⁹

10)Halef³³⁰ (ö.150/767): Halef b. Hişam el-Bezzâr. Künyesi Ebû Muhammed'dir. Kendisi aynı zamanda Hamza'nın birinci ravisidir. Kıraatı Hamza'dan isnad ile rivayet etmiştir. Remzi (ض) harfidir.³³¹

Örnek 1:

سورة الفاتحة: مالك يوم الدين: وقرئ مَلِكٌ والمالك هو المتصرف في الاعيان المملوكة من الملك بكسر الميم والمالك هو المتصرف بالامر والنهي في المؤمنين من أَلَمَلِك بضم الميم فكل ملك مالك بدون العكس وقرئ مَلِكٌ بسكون اللام ومالكا بالنصب ومالك بالرفع مُتَوَوَّنًا ومضافا ومَلَكٌ بالنصب والرفع مضافا ومَلَكٌ بلفظ الماضي

“Ceza gününün Mâlikidir.”³³²(Nafi', İbnu Kesîr, Ebû Amr, İbnu Âmir ve Hamza tarafından) مَلِكٌ ve مالك şeklinde, idaresi altındakiler üzerinde tam bir yetki sahibi olan manasında “mîm”in kesrasıyla okunmuştur . Mîm'in ötresi ile المَلِكُ şeklinde emri altındakilere emir verme ve yasak koyma hususunda tam bir yetki sahibi olan kimsedir. Çünkü her melik aynı zamanda maliktir, ama her malik melik değildir.

³²⁸ Örnek ayetler için bkz.; Çerkesî, **a.g.e.**, v.17a, 18a, 19a, 23a, 24a, 29b, 30a, 43a, 44a, 50a, 52b, 133a, 136a, 138a, 139b, 157b, 160b, 162b, 167a, 172b, 174b, 176b, 181a, 184b, 203b, 231a, 310b, 377b, 381b, 387b, 390a, 398b, 401a, 409b, 410b, 411a-b, 415a, 417b, 418b, 419a-b, 422b, 423a, 436b, 348a, 440a, 443a-b, 446a, 455a, 459b, 462b, 463b, 465a, 466a, 467a-b, 471b, 472a, 474a, 476b, 481b, 482b, 493a.

³²⁹ İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.75; İsmail Karaçam, **Kurân-ı Kerîm'in Faziletleri**, s.159;

³³⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.183b, v.270b, v.271a, v436b.

³³¹ İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, s.75; İsmail Karaçam, **Kurân-ı Kerîm'in Faziletleri**, s.157.

³³² Fatiha 1/4.

Yine “lâm”ın sükûnu ile مَلِك , nasb ile مالكا ötreli, tenvinli ve mudâf olarak مَالِكُ şeklinde, fethalı ve ötreli mudâf bir halde مَلِكُ şeklinde ve مَلِكْ şeklinde mazi sığısıyla okunmuştur.³³³

Örnek 2:

وما الله بغافل عما تعملون: قرا ابن كثير ونافع ويعقوب وابوبكر بالياء والباقون بالتاء

“Allah yapmakta olduklarınızdan gafil değildir.”³³⁴ Çerkesî bu âyetteki تعملون ke-
limesini “İbnü Kesîr, Nafi’, Yakub ve Ebu Bekir “yâ” ile (يعملون),diğer imamılar
ise (تعملون) şeklinde okudular” şeklinde belirtmiştir.³³⁵

Örnek 3:

أو كالذي مر علي قرية وهي خاوية علي عروشها.....وانظر الي العظام كيف ننشزها : نرفع بعضها
علي بعض وكيف مفعول مطلق وقراً الكوفيون وإبن عامر ننشزها بالراء المعجمة من النشز وهو الارتفاع
في مكان أى نرفعها من الارض ونردها الى أماكنها من الجذ ونركب بعضها علي بعض وقرا حرميان
وابوعمر و يعقوب ننشزها بالراء من النشور بمعنى الإحياء وقريئ نُشِّرُها من نُشِّرَ بمعنى أنشر

“Yahut görmedin mi o kimseyi ki, evlerinin duvarları çatıları üzerine çökmüş (alt üst olmuş) bir kasabaya uğradı...Şimdi sen kemiklere bak, onları nasıl düzenliyoruz....”³³⁶ Çerkesî bu âyetle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: Biz onları birbiri üzerine kaldırırız. كيف mef’ûlü mutlaktır. Kûfeliler ve İbnü Amir noktalı keskin zâ ile النشوز kelimesinden ننشزها şeklinde okudular. Yani bir yerden yükseğe kaldı-

³³³ Çerkesî, a.g.e., v.2a

³³⁴ Bakara 2/74.

³³⁵ Çerkesî, a.g.e., v.17a.

³³⁶ Bakara 2/ 259.

rılıp aynı eski yerlerine/hallerine yeniden döndürürüz, birbiri üzerine yeniden oluştururuz anlamındadır.

Haremeyn’(den iki imam -herhalde Nafi’ ve ibnü Kesîr’i kastediyor. Çünkü bu okuyuşu tercih eden ve ismini zikretmediği diğer iki imam Nafi’ ve İbnü Kesîr’dir.) Ebû Amr ve Yakub “râ” harfî ile نشر نَشْرُهَا şeklinde kelimesinden ihya anlamında, نَشْرُهَا (أنشَر) kelimesinden öldükten sonra diriltmek manasında نَشْرُهَا (أنشَر) şeklinde de okunmuştur.³³⁷

Örnek 4:

: قل للذين كفروا ستغلبون وتحشرون الى جهنم : وقرئ بالياء على حكاية كلام الامر بلفظه

“(Resûlüm) İnkâr edenlere de ki; yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz.”³³⁸

Âyet-i Kerime aynı lafızların ğâib sığasıyla سيغلبون ويحشرون şeklinde de okunmuştur.³³⁹

Örnek 5:

وما يفعلوا من خير فلن يكفروه : وما تفعلوا من خير فلن تكفروه وقرا حفص وحمة والكسائي فلن يكفروه والباقون بالتاء

“Onların yaptıkları hiçbir hayır karşılıksız bırakılmayacaktır.”³⁴⁰

³³⁷ Çerkesî, a.g.e., v.50a.

³³⁸ Âl-i İmrân 3/ 12.

³³⁹ Çerkesî, a.g.e., v.56b.

³⁴⁰ Âl-i İmrân 3/115.

Âl-i İmrân 115. âyetinde geçen ما يفعلوا ve فلن يكفروه kelimeleri için Çerkesî şu açıklamaları yapmıştır. (Hafs), Hamza ve Kisâî'nin her iki kelimeyi de “yâ” harfî ile ما يفعلوا ve فلن يكفروه şeklinde ğâib sığasıyla okuduğunu, diğerlerinin ise “tâ” harfî ile muhatap sığasıyla okuduklarını belirtmiş, kendiside diğer imamların okuyuşunu tercih etmiş, yani “tâ” harfî ve muhatap sığasıyla وما يفعلوا ve فلن تكفروه şeklinde okumuştur.³⁴¹

Örnek 6:

ومن يعصى الله ورسوله ويتعد حدوده يدخله نارا خالدا فيها : قرئ يدخله بالياء والنون وإفراد الضمير في يدخله

“Kim Allah’a ve Peygamberine karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar...”³⁴²

Çerkesî, Nîsâ sûresi 14. âyeti ile ilgili olarak kendisi “yâ” harfî ile يدخله şeklinde, if’al babından müfred, müzekker ğâib sığasıyla okumuş, (Nafi’ ve İbnü Amir gibi) diğer imamların, “nûn” harfî ile ملخـن şeklinde if’âl babından cem’i mütekellim sığasıyla da okunduğunu belirtmiştir. يدخله kelimesindeki zamir ise müfred olarak okunmuştur.³⁴³

Örnek 7:

وإن كنتم مرضى أو على سفر أو جاء أحد منكم من الغائط أو لمستم النساء : وقرئ أو لمستم النساء هنا وفي المائدة

³⁴¹ Çerkesî, a.g.e., v.68a.

³⁴² Nisa 4/14.

³⁴³ Çerkesî, a.g.e., v.80a.

“...Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız, yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse, yahut kadınlara dokunup da...”

Nîsâ sûresi 43. âyetle ilgili olarak şu tercihte bulunmuştur: Çerkesî “lâm”dan sonra “elif ile, müfâ’ale babından لامستم şeklinde okumuştur. Bu kelimenin hem burada hem de Mâide sûresine atıfat bulunarak (aynı ifadelerle), (Hamza ve Kisâî tarafından) elifsiz olarak, sülâsîden, لمستم şeklinde okunduğunu belirtmiştir.”³⁴⁴

Örnek 8:

ولا تقولوا لمن القى اليكم السلام لست مؤمنا : وقرئ السلم بغير الف وفسر بالاستسلام والانقياد

“Size selam verene “Sen mü’min değilsin” demeyin.”³⁴⁵

Müellif Çerkesî, Nîsâ sûresi 94. âyetle ilgili olarak, bu âyette geçen السلام kelimesini lam’dan sonra elifle “Selam verene ‘sen mü’min değilsin’ demeyin” anlamına gelecek şekilde السلام kelimesini tercih etmiş, “teslim olma/boyun eğme” anlamına gelen ملسلا kelimesini tercih edip elifsiz okuyanlar (Nafi’, İbnü Amir ve Hamza) olduğunu da isim vermeden belirtmiştir.”³⁴⁶

Örnek 9:

أذن للذين يقاتلون بأنهم ظلموا : وقرأ نافع وابو عمرو وعاصم أذن بضم الهمزة أنه بني الفعل على ما لم يسمى فاعله حذف الفاعل وهو الله تعالى لشهرته وعظمته وأتى به على منهاج إنعظام والباقون بفتح الهمزة

³⁴⁴ Çerkesî, a.g.e., v.85b.

³⁴⁵ Nisa 4/94.

³⁴⁶ Çerkesî, a.g.e., v.90b.

والظمير المرفوع المستتر راجع الى اسم الله تعالى **لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ** : وقرأ نافع وابن عامر وحفص يقاتلون بفتح التاء أى الذين يقاتلهم المشركون والباقون بكسرها والمعني يريدون قتال المشركين

“Kendileriyle savaşılanlara (mü’minlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi.”³⁴⁷

Müellif Hac sûresi 39. âyetle ilgili olarak şu yorumunu yapmıştır: “Nafi’, Ebû Amr ve Asım hemzenin ötresiyle (أذن) şeklinde okudu. Çünkü bu kelime fiili mazî, meçhul sığasıyla fail zikredilmeden gelmiştir. Onun hazfedilen faili Allah (c.c) lafzıdır. (Yani kim izin verdi sorusunun cevabı Allah’dan başkası olamayacağından) Mevlâ’nın bilinmesi ve yüceliğinden dolayı burada böyle yüce bir metod uygulanmıştır. Diğerleri ise “hemze”nin fethası gizli merfu’ zamir ile lafzatullaha raci olarak okumuşlardır.”

Nafi’, İbnü Amir ve Hafs “tâ”nın fethasıyla يُقَاتِلُونَ şeklinde okumuşlardır. Yani (mana o zaman) “müşriklerin kendileriyle savaştıkları (müslüman) kimseler” şeklinde olur. Diğerleri ise يَقَاتِلُونَ şeklinde “tâ”nın esrası ile okumuşlardır. O zaman mana “müşriklerle savaşmayı arzu eden mü’minler” şeklinde olur.³⁴⁸

Örnek 10:

إِن فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِلْعَالَمِينَ : وقراء حفص بكسر اللام لان نفع الدلائل إنما هو للعلماء والباقون بفتح اللام نعيما للعالمين

³⁴⁷ Hac 22/39.

³⁴⁸ Çerkesî, a.g.e., v.284b.

“Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır.”³⁴⁹

Rûm sûresi 22. âyetle ilgili olarak Çerkesî şu yorumlarda bulunmuştur: “(Asımdan) Hafs bu kelimeyi (ل) ‘ın esrasıyla, (العالم kelimesinin çoğulu olarak للعالمين şeklinde) okumuştur. Çünkü delillerin (alimlerin ibret gözüyle bakmasından dolayı) faydası olduğu için (böyle okunmuştur.). Bu fayda alimler içindir. Diğer imamların tümü akıllılar için bir nimet anlamına gelecek şekilde (ل)’ın fethası ile okumuşlardır.”³⁵⁰

Örnek 11:

وجاء فرعون ومن قبله والمؤتفكات بالخطاة : وقراء ابو عمرو والكسائي بكسر القاف وفتح الباء اراد من عنده من تباعه وبعضها قراءة ومن معه ومن تلقاه والباقون بفتح القاف وسكون الباء

“Firavun, ondan öncekiler ve altı üstüne getirilen beldeler halkı (Lut kavmi) hep o günahı (şirki) işlediler.”³⁵¹

Ebû Amr ve Kisâî bu kelimeyi “ق” in esrası ve “ب” nın fethası ile okudular. Bu okumayla firavun ve ona tabii olan ve onun tarafında olup onu destekleyenler kastedilmiştir. (Bu) kıraati (Übeyy b. Ka’b’den tevatür derecesine ulaşmayan bir rivâyet yoluyla gelen) ومن معه kıraati desteklemektedir. Diğer imamlar ise (ق) ın fethası ve (ب) nın sükûnu ile okudular.³⁵²

³⁴⁹ Rum 30/22.

³⁵⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.342a.

³⁵¹ Hâkka 69/9.

³⁵² Çerkesî, **a.g.e.**, v.461b.

1.1.4.Tefsirin Belağat İlmi Bakımından Özelliği

Belâğat sözlükte sözün açık ve fasih olması, *sözdeki fesahat, kişinin kalbinde olanı (gizlediğini) dil ibareleriyle en fasih bir şekilde ortaya koyması* anlamlarına gelmektedir.³⁵³ İlim olarak ise düzgün ve yerinde söz söyleme usûl ve kaidelerini inceleyen belâğat ilmi, meânî, beyân ve bedi’ olmak üzere üç kısımda incelenmektedir. Belâğat, arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimler içinde bağımsızlığına en geç kavuşanıdır. Kur’ân-ı Kerim’in nüzûlünden yaklaşık IV. (X.) yüzyıl sonlarına kadar devam eden bu dönemdeki belâğat çalışmaları dil ve edebiyat, tefsir, edebî tenkit ve kelam ilimleriyle karışık bir şekilde ele alınmış, fakat esas hedef Kur’ân-ı Kerim’i layıkıyla anlamak olmuştur. Bu çalışmaların sonuçları ancak V. (XI.) yüzyıldan sonra ortaya konan eserlerde elde edilmeye başlanmış ve böylece belâğat bağımsız bir ilim dalı haline gelmiştir. Dolayısıyla bu devirde yazılan tefsirler belâğata dair ilk bilgiler için vazgeçilmez birer kaynak durumundadır. Öte yandan bazı âlimler Kur’ân-ı Kerim’deki kelimelerle bu kelimelerin delâlet ettiği eşya, vasıf ve hareketler üzerinde düşünerek bunlardan bir kısmının son derece açık (muhkem), bir kısmının ise müphem (müteşabih) olduğunu gördüler ve daha ilk asırlardan “Beyânü’l-Kur’ân”, “Me’âni’l-Kur’ân”, “İ’câzü’l-Kur’ân”, “Mecâzü’l-Kur’ân”, “Müşkilü’l-Kur’ân”, “İ’râbü’l-Kur’ân”, vb. adlarla anılan eserler yazdılar.³⁵⁴

“De ki: Andolsun, bu Kur’ân’ın bir benzerini ortaya koymak üzere insü cin bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, O’nun benzerini ortaya getiremez-

³⁵³ İbn Manzûr, **a.g.e.**, I, s.346.

³⁵⁴ Hulûsî Kılıç, “Belâğat”, **DİA**, c.5, ss.380-383.

ler.³⁵⁵ Gerçekten de, değil Kur'ânın benzerini getirmek, Kur'ân hakkında yazılan hiçbir söz\ hiçbir kitap ne yeterlidir, ne de yazılacaklar O'ndaki eşsiz güzellikleri, edebî incelikleri anlatmaya, açıklamaya yetecektir. Kıyamete kadar da bu böyle sürüp gidecektir. Çünkü bizâtihi Kur'ân'ın uslûbu sadece ilk defa okuyanı değil defalarca da okusa her seferinde farklı yönlerine dikkat çekebilecek velûd bir özelliğe sahiptir. Müellif Çerkesî başta isti'âre ve çeşitleri olmak üzere, teşbih ve nevîleri, kinaye, mecâz vb. konularda örnekler serdetmiş ve çeşitli belâgat sanatlarını kullanarak Kur'ân'ın bu özelliğini ortaya koymaya çalışmıştır

1.1.4.1.Kinaye

Lügat anlamı *gizlemek* olan kinaye, *bir sözü hakiki anlamında kastedilmiş olması mümkün olmakla birlikte, hakiki anlamı dışında kullanılması* olarak tarif edilmekte, bir başka tanıma göre ise *kişinin konuşurken kullandığı (anlamı) değil de onun dışında bir anlamı kastetmesi* olarak tasvir edilmektedir.³⁵⁶ Yani kinayeli söz bir açıdan hakikat, bir açıdan mecazdır. Mecazdan farkı şudur: Mecazda –kinayenin aksine- sözün gerçek anlamı ile anlaşılmasının aklen mümkün olmadığını gösteren bir ipucu (karîne-i mani'a) vardır, kinayede ise böyle bir unsur bulunmaz. Kinaye sarâhat, yani açıklığın adıdır. Kinaye isti'âre'nin de bir cüz'üdür.³⁵⁷ Sarf edilen ibarenin gerçek ve mecazî olmak üzere iki anlamı vardır. Her iki anlamda an-

³⁵⁵ İsrâ 17/88.

³⁵⁶ İbn Manzûr, **a.g.e.**, V/3944; Ahmet el-Haşimî, **Cevâhiru'l-Belâgat**, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984, s.347.

³⁵⁷ M.A.Yekta Saraç, **Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat**, Genişletilmiş II. Baskı, İstanbul: Bilimevi Basın Yay., 2001, s.131

lamak, ifade açısından uygun olabilir. Ancak ibareye kinaye sanatı hükmü verebilmek için gerçek anlamının kastedilmemesi gerekir.³⁵⁸

Müellif Çerkesî de aşağıda verdiğimiz örnekler de de görüleceği üzere kinaye san'atının geçtiği âyetleri fazla teferruata girmeden كني به lafızlarıyla belitmiştir.

Örnek 1:

احل لكم ليلة الصيام الرفث الى نسائكم : والرفث الفحش كنى به عن الجماع لتقبيح ما ارتكبهون
وعدى بالتضمنة معنى الافضاء

“Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı.”³⁵⁹ الرفث kelimesi fu-huş manasına da gelir. Yapılan işin çirkinliğinden dolayı cinsî temastan kinayedir. الحرفي harfî ile “birbiriyle hemhal olmak” manası taşıdığı için geçişli kılınmıştır.³⁶⁰

Örnek 2:

ومن يعمل من الصالحات من ذكر أو أنثى وهو مؤمن فأولئك يدخلون الجنة ولا يظلمون نقيرا : والنقير وهو
القشر في النوات كناية عن عدم الظلم فاذا لم يظلم المطيع بنقص شئ حقير من ثوابهم فأولى أن لا يظلم
العاصي بزيادة شئ حقير من العقاب على معاصيهم فان المجازى ارحم الراحمين أو وهو من قبيل الاكتفاء

³⁵⁸ Cüneyt Eren-M.Vecih Uzunoğlu; **Belâgat Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar**, İzmir: Sütun Yayınları, 2006, s.169.

³⁵⁹ Bakara 2/187.

³⁶⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v. 34a.

“Erkek olsun kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığı uğratılmazlar.”³⁶¹ نقيير aslında hurma çekirdeğinin üstündeki kabuktur ki zulmedilmeme manasına kinayedir. İtaatkar olan kulun sevabından ufak bir noksanlık yapma hususunda zulmedilmezken, günahkar bir kulun günahlarından dolayı ise fazlalaştırarak en ufak bir şekilde cezasını çekerken ona zulmedilmez. Çünkü onların karşılığını veren “Merhametlilerin en merhametlisi (olan Allah’dır.), veya O bu konularda (cezanın yeterli olup olmadığı hususunda) yeterli/ yetkili olandır.”³⁶²

Örnek 3:

يا ايها الذين آمنوا اذا نكحتم المؤمنات ثم طلقتموهن من قبل ان تمسوهن : تجامعوهن وقرأ حمزة والكسائي بالالف وضم التاء من المماسمة بمعنى المس وهو كناية عن الجماع

“Ey iman edenler! Mü’min kadınları nikahlayıp da, henüz zifafa girmeden onları boşarsanız,...”³⁶³ Onlarla cinsel ilişkiden (önce). Hamza ve Kisâî elif ve tâ harfinin dammesi ile “dokunma” manasında okumuşlardır. Burada cinsel ilişkiden kinâye yapılmıştır.³⁶⁴

Örnek 4:

و ظل ممدود: منبسط لا يتقلص وهذا كناية عن الاستراحة

³⁶¹ Nisâ 4/124.

³⁶² Çerkesî, **a.g.e.**, v.93b.

³⁶³ Ahzab 33/49.

³⁶⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.357a.

“Uzamış gölgeler”³⁶⁵ Yayılmış, kısalmayan/küçülme (gölgeler.) Burada istirahat etmekten kinaye yapılmıştır.³⁶⁶

1.1.4.2. Teşbih

Teşbih, شبه filinden masdar olup sözlük anlamı itibariyle bir şeyi bir şeye benzetmektir.³⁶⁷ Terim olarak ise teşbih; birbirine benzeyen iki veya daha fazla şeyin, sıfat açısından ortak özelliklerinin bulunması sebebiyle (biri ile diğerinin) kastedilmesi veya mütekellimin/konuşanın kastettiği maksat için bir edat ile yaptığı (benzetme) olarak tanımlanmaktadır.³⁶⁸ Teşbih aralarında bir veya birden fazla vasıfta benzerlik bulunan iki şeyin birini diğerine benzetmektir. Teşbihin tarafları olarak adlandırılan bu iki unsurdan biri müşebbeh (benzeyen), diğeri müşebbeün bih (kendisine benzetilen)dir. Bu iki unsurun müşterek oldukları vasıf(lar)a vech-i şebah (benzeyiş yönü) denir. Bazı durumlarda bu benzetme teşbih edatı kullanılarak yapılır. O halde teşbihte; Müşebbeh/ benzeyen, Müşebbehün bih/ kendisine benzetilen, Vech-i şebah/ benzetme yönü ve Teşbih edatı/benzetme edatı olmak üzere dört unsur bulunur. Mecazların en önemlisi olan istiâre teşbihe dayandığı için teşbihi anlamadan istiâreyi kavramak mümkün değildir.³⁶⁹

³⁶⁵ Vakı’a 56/30.

³⁶⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.441a. Kinaye ile ilgili diğer örnekler için bz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.11a, 27b, 34a-b, 44b, 64a, 93b, 141b, 213b, 252b, 284a, 304b, 338a, 341b, 351b, 357a, 385b, 394a, 396b, 434b, 441a, 459b, 477b, 484a.

³⁶⁷ İbn Manzûr, **a.g.e.**, IV/2189

³⁶⁸ Ahmet el-Haşimî, **a.g.e.**, s.247.

³⁶⁹ M.A.Yekta Saraç, **a.g.e.**, s.119

Örnek 1:

ايود احدكم أن تكون له جنة من نخيل واعناب تجري من تحتها الانهار له فيها من كل الثمرات واصابه
الكبر وله ذرية ضعفاء فاصابها اعصار فيه نار فاحترقت : عطف علي أصابه داخل تحت الحال والاعصار
ريح عاصفة تنعكس من الارض الي السماء مستديرة كعمود والمراد تمثيل حال من يفعل حسنة في الدنيا
ويخلطها ما يحبطها في الحسرة والاسف يوم القيامة واشتد الحالة اليها محطة بحال من هذا شأنه وكذا كل
خير في وقت مخصوص يفوت عن ذلك الوقت

“Sizden biriniz arzu eder mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, alt yanlarından sular akan bir bahçesi olsun da,... içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin!...”³⁷⁰ Çerkesî bu âyette yapılmış olan teşbih sanatını temsil olarak isimlendiriyor ve şu yorumu yapıyor:(Temsîlî teşbihler: Benzetme yönü, değişik birkaç unsurdan meydana gelen itibârî bir şekil ise buna “temsîlî teşbih” denir.)³⁷¹ Bu durum içeriğiyle birlikte (daha önce geçen) أصابه cümlesine atfedilmiştir. الاعصار kelimesi yerden gökyüzüne doğru bir sütun gibi yükselen yıkıcı bir rüzgardır (hortumdur.) Bundan kasıt dünyada iyilik yapıp ahiret günü o iyiliği boşa çıkacak, sonuçta ona ihtiyaç duyduğu vakit esef ve hüsrân içerisinde ondan yoksun kalacak kimsenin haline benzetmedir. Her hayır için belli bir vakit vardır ki (bu vakitte yapılmazsa) ecir kaçabilir.³⁷²

³⁷⁰ Bakara 2/266.

³⁷¹ Nusreddin Bolelli, **Belâgat Beyân-Me’ânî –Bedî’ İlimleri Arap Edebiyatı**, İFAV, İstanbul, 2001, s.53

³⁷² Çerkesî, **a.g.e.**, v.51a

Örnek 2:

كمثل ريح فيها صر أصابت حرث قوم ظلموا أنفسهم : فأهلكتهم عقوبة لهم وانما أدخل حرف التشبيه علي الريح دون الحرث لانه تشبيه مركب يشبه حال من شابه بحال أولئك او يقدر كمثل مهلك ريح

“...Kendilerine zulmetmiş olan bir kavmin ekinlerini vurup da mahveden kavuru-cu bir rüzgarın durumu gibidir.”³⁷³ “Onların cezası olarak onları helak etti.” Çünkü bu teşbih, Teşbih harfi الحرث kelimesi ile değil الريح kelimesi ile kullanıldı. Onların halini onun haline benzeten mürekkep bir teşbihtir: (Mürekkebi mürekkebe yani, bileşiği bileşiğe benzetmek demektir. Teşbihin her iki tarafı mürekkep olursa, benzetme yönü de mürekkep olur.)³⁷⁴, veya “yok edici bir rüzgar gibi” şeklinde takdir edilerek benzetilen mürekkep bir teşbihtir.³⁷⁵

Örnek 3:

يوم نطوي السماء كطي السجل للكتب كما بدأنا اول خلق نعيده: والمراد من التشبيه بيان صحة الاعداء بالقياس الي الابداء بجملة مشتركة بينهما وهو الامكان الذاتي وشمول القدرة التامة للصانع عليها

“Düşün o günü ki, yazılı kağıtların tomarını dürer gibi göğü toplayıp düreriz. Tıpkı ilk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar o hale getiririz.”³⁷⁶ Teşbihten maksat; aralarındaki ortak bir nokta olması hasebiyle tekrar yaratmanın olabilirliği- ni/geçerliliğini ilk yaratmaya kıyas ederek ortaya koymaktır. (O ikisi arasındaki ortak nokta ise) onu gerçekleştirecek olan İmkânü’z-Zâtî/Zatıyla İmkan sahibi

³⁷³ Âl-i İmrân 3/117.

³⁷⁴ Cüneyt Eren-M. Vecih Uzunoğlu; a.g.e., s.145

³⁷⁵ Çerkesî, a.g.e., v.68b.

³⁷⁶ Enbiya 21/104.

olan ve bunu yapmaya kudreti (yetecek şekilde) bu işleri kapsayan Yüce Yaratıcı (Allah) dır.³⁷⁷

Çerkesî bazen yapmış olduğu yorumlarda teşbîh-i mürsel ya da mufassal (teşbih edatı zikredilen/teşbih yönü zikredilen teşbih çeşidi)³⁷⁸ şeklinde bir ayrıntıya girmeden kısaca teşbih şeklinde ifade etmiştir.

Örnek 4:

ويطوف عليهم ولدان مخلدون اذا رأيتهم حسبتهم لؤلؤا منثورا : شبهوا في صفاء ألوانهم وانبثاتهم في مجالسهم وانعكاس شعاع بعضهم الي بعض

“Etraflarında birbiriyle yaşıt/gençleştirilmiş hizmetçiler dolaşır, onları görünce saçılmış inciler zennedersin”³⁷⁹ Onların renklerindeki berraklığa, onların meclislerindeki ferahlığına ve ışıklarının birbirine yansımaya teşbih yapılmıştır.³⁸⁰

Örnek 5:

وجعلنا الليل لباسا : غطاء شبه باللباس لانها تستر بظلامها ما شنع كشفه

“Geceyi bir örtü yaptık.”³⁸¹ Örtü elbiseye benzetilmiş/teşbih yapılmıştır. Çünkü onun karanlığı ortaya çıkabilecek çirkinlikleri örter.³⁸²

³⁷⁷ Çerkesî, **a.g.e.**, v.279b

³⁷⁸ Nusreddin Bolelli, **a.g.e.**, s.42

³⁷⁹ İnsan 76/19.

³⁸⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.470b.

³⁸¹ Nebe’ 78/10.

³⁸² Çerkesî, **a.g.e.**, v.472a. Teşbihle ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.34b, 45a, 51a, 68b, 140a, 186b, 191b, 231a, 244a, 274b, 279b, 300a, 452a-b, 458a, 472a.

1.1.4.3.İstiare

Lugat anlamı, “birinden bir şeyi ödünç isteyip almak” olan istiâre, “bir lafza aralarındaki benzerlikten dolayı lugat/temel anlamının dışında yeni bir anlam vermek” şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla istiâre, alakası teşbih olan/ benzerlik olan mecâz-ı luğavîdir. İstiâre’nin temeli teşbihtir.³⁸³ Ancak istiâre bir teşbih değil ondan daha kapsamlı bir anlatım şeklidir.³⁸⁴ Müellif Çerkesî istiârenin çeşitlerinden olan istiâre-i tebeiyye, mekniyye, asliye ve temsiliyye şeklindeki istiâre şekillerini aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere bu şekilde kullanmıştır.

Örnek 1:

فعميت عليهم الانباء يومئذ فهم لا يتساءلون: ففي عميت إستعارة تبعية في الانبياء مكنية وفي الجملة تخيلية
يفيد ان العذر يومئذ يلحق صاحبه علي اي وجه كان اذ لا ظلم في ذلك اليوم الا أنه لا عذر فيه فلا يرى
وانما العذر في الدنيا فيرى فيها

“İşte o gün onlara bütün haberler körleşmiştir. (Delilleri tükenmiş, söyleyecek sözleri kalmamıştır.); onlar birbirlerine de soramayacaklardır.”³⁸⁵ Çerkesî bu âyetle ilgili olarak bir nevî isti’ârenin nevîlerini zikretmiştir: **عميت** kelimesinde isti’âre-i tebe’iyye, **الانباء** kelimesinde ise (isti’âre-i) mekniyye vardır. Cümlede ise isti’âre-i tahayyûliyye vardır. Sözü edilen âyette geçen cümlede inkarcıların ahiret günü sahibine herhangi bir şekilde fayda verecek bir özürden yoksun olacakları haber verilmektedir. Çünkü o günde asla haksızlık yoktur. Ancak inkarcı kişi için

³⁸³ M.A.Yekta Saraç, **a.g.e.**, s.109

³⁸⁴ Ahmet el-Haşimî, **a.g.e.**, s.303

³⁸⁵ Kasas 28/66.

o gün onu haklı kılacak bir mazereti olmayacaktır. Onun faydası da görülemeyecektir. Ne var ki gerçek ve faydası görülebilecek özür sadece dünyadadır.³⁸⁶

Örnek 2:

يقدم قومه يوم القيامة فاوردهم النار وبئس الورد المورد : المورد الذي يردونه النار هي المخصوص بالذم والورد في الاصل الوراد وهم الذين يردون الماء وههنا بمعنى المورد شبه فرعون بالفراط الذي يتقدم الوراد الي الماء وشبه اتباعه بالوراد علي الإستعارة التبعية ثم قيل بئس الورد المورد أي بئس المورد الذي يردونه لتسكين العطش وتبريد الاكباد النار علي الإستعارة الاصلية

“Fıravun, kıyamet gününde kavminin önüne düşecek ve onları (çekip) ateşe götürecektir. Varacakları o yer ne kötü yerdir!”³⁸⁷ Yani o yerilen, varmak istedikleri ateş ne kötüdür. الورد kelimesi aslında الوراد “varanlar” demektir. Onlar da suya varan kimselerdir. Burada المورد “varılan yer” manasındadır. Fıravun burada suyun kaynağına giden kimselerin önüne geçmeye çalışan kimseye benzetilmiştir. Burada isti’âre-i tebe’iyye yapılmıştır. Sonra بئس الورد المورد denilmiştir; yani susuzluklarını gidermek ve yanan ciğerlerini soğutmak için varacakları yer ne kötüdür.³⁸⁸ şeklinde istiâre-i asliye vardır.

Örnek 3:

الذي أحلنا دار المقامة من فضله لا يمسنا فيها نصب ولا يمسنا فيها لغوب: وفي لا يمسنا إستعارة تبعية فإنه في الاصل المس باليد

³⁸⁶ Çerkesî, a.g.e., v.333b.

³⁸⁷ Hud 11/98.

³⁸⁸ Çerkesî, a.g.e., v.191b.

“O Rab ki lütfuyla bizi asıl oturulacak yurda (cennete) yerleştirdi. Artık orada bize ne bir yorgunluk dokunacak ne de orada bize bir usanç gelecektir.”³⁸⁹ لايمسنا kelimesinde isti'âre-i tebe'îyye yapılmıştır. Çünkü bu kelimenin asıl manası “el ile dokunmak”tır.³⁹⁰

ولو شئنا لرفعنا ه بهافمثله كمثل الكلب : استعارة أصلية للمثل الي الصفة لما فيها من الغرابة وان شاء فتكون تشبيها لصفته في الجنسية الي صفة الكلب في احسن اوصاف

“Dileseydik elbette onu bu âyetler sayesinde yükseltirdik....Onun durumu köpeğin durumuna benzer...”³⁹¹ Sahip olduğu garip sığata örnek teşkil etmesi bakımından isti'âre-i asliye yapılmıştır. Eğer isteseydi köpekte bulunan en güzel sığata teşbih yapabilirdi.³⁹²

Örnek 4:

لو خرجوا فيكم ما زادوكم الا خبالا : فسادا او شرا والإستثناء متصل مفرغ وفيه استعارة أصلية لانه مصدر

“Eğer içinizde (onlarda savaşa) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmazdı...”³⁹³ (Size katkıları ancak) bozgunculuk ve kötülük olurdu. Bu ayetteki istisna muttasıl/müferrağ nitelikli bir istisnâ olup burada isti'âre-i asliye vardır.³⁹⁴

³⁸⁹ Fatır 35/35.

³⁹⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.369a.

³⁹¹ A'raf 7/176.

³⁹² Çerkesî, **a.g.e.**, v.140a

³⁹³ Tevbe 9/47.

³⁹⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.161b.

Örnek 5:

وهو الذي مرج البحرين هذا عذب فرات وهذا ملح أجاج : وفي قوله ملح إستعارة تبعية وفي البحرين إستعارة بالكناية وفي وجعل بينهما برزخا مجازا عن إرادته إستعارة تبعية

“Birinin suyu tatlı ve susuzluğu giderici, diğerininki tuzlu ve acı iki denizi salıveren ve aralarına bir engel, aşılmaz bir sınır koyan O’dur.”³⁹⁵ “ملح” ifadesinde isti’âre-i tebe’iyye, البحرين kelimesinde ise kinâye ile birlikte isti’âre vardır. بينهما derken Allah’ın ilâhî iradesinden mecaz olarak isti’âre-i tebe’iyye vardır. برزخ derken ise (isti’âre-i) asliye vardır.³⁹⁶

Örnek 6:

ان الله اشترى من المؤمنين انفسهم واموالهم بان هم الجنة : وفيه استعارة تمثيلية شبه بذلهم انفسهم واموالهم في سبيله بالمبيع والجزاء هم بالجنة والضمن فيه بان بذل المؤمنين اموالهم وانفسهم في سبيله مطلوب منهم

“Allah mü’minlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır.”³⁹⁷ Bu âyette isti’âre-i temsiliyye vardır. Onların nefislerini ve mallarını Allah yolunda harcamalarının karşılığı cennet olan alış-verişe benzetilmiştir. Ki bunun bedeli de onlardan/ mü’minlerden mallarının ve canlarının Allah yolunda harcanmasının istenmiş olmasıdır.³⁹⁸

إني توكلت علي الله ربي وربكم ما من دابة الا هو آخذ بناصيتها : برهان عليه والاخذ بالنواصي تمثيل لكمال تصويره عليها

³⁹⁵ Furkan 25/53.

³⁹⁶ Çerkesî, a.g.e., v.307b.

³⁹⁷ Tevbe 9/111.

³⁹⁸ Çerkesî, a.g.e., v.17ob

“Ben, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah’a dayandım. Çünkü yürüyen hiçbir varlık yoktur ki, O, onu perçeminden tutmuş olmasın...”³⁹⁹ Onlara karşı bir delildir. “Perçeminden yakalamak” onlar üzerindeki tasarrufunun kendine (onlara dilediğini yapabilme gücüne) kesin delildir.⁴⁰⁰ Çerkesi sözkonusu bu örnekte istiâre-i temsîliyye için sadece temsil ifadesini kullanmıştır.

Örnek 7:

الذي انقض ظهره : وفيه إستعارة تمثيلية هو لنقيض صوت الحل عند الانتقاض من ثقل الحمل اى اثقاله حتى جعله نقضا اى مهزولا او اثقله حتى سمع نقيضه

“O senin sırtını ezen yükü”⁴⁰¹ Bu âyette isti’âre-i temsîliyye vardır. İşte o da yü-kün ağırlığından dolayı hayvanın çökmesi esnasında sırtından çıkan kemik çatırdısına benzetilme durumudur. Yani ona ağır geldi ta ki onu zayıf/cılız kıldı. Yahut gıcırtı sesi duyulacak şekilde yükünü ağırlaştırdı.⁴⁰²

1.1.4.4.Mecâz

Mecâz, *lafzın tahsis edildiği luğat manası yani temel anlamı dışında kullanılması* olarak tarif edilmektedir. Mecâzda lafız ile o lafzın gösterdiği anlam arasındaki ilişki hakikatin dışındadır. Bir kelimenin hakiki anlamı değil de mecâzî anlamının kastedilmesi için bu iki anlam arasında bir münasebet bulunması lazımdır.

³⁹⁹ Hud 11/56.

⁴⁰⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.188a.

⁴⁰¹ İnşirah 94/3.

⁴⁰² Çerkesî, **a.g.e.**, v.486a. İstiâre ile ilgili örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.5a, 7a, 11a, 13a, 15b, 32b, 41b, 49a, 53b, 55b, 67a, 99b, 140a, 142a, 145b, 150b, 161b, 170b, 185a, 187a, 189a, 190b, 191b, 213b, 223a, 231b, 237a, 244a, 257b, 265b, 266a, 269a, 274a, 276b, 281b, 300b, 301a, 305a, 307b, 316b, 333b, 346b, 354a, 369a, 372b, 385b, 398a, 415b, 417a, 446b, 447a, 447b, 453b, 454b, 460b, 464a, 465a, 466a-b, 467b, 476a, 477b, 484a, 485a, 486a, 488b.

Mecâzın hükmü kastedilen anlamın anlaşılmasıdır. Hukuk dilinde bir sözün hakiki anlamının anlaşılmasına engel bulunmadıkça mecaza gidilmez. Ancak hakiki anlam kullanılmadan düşmüşse veya maksadın o olduğu şeklinde düşünce problem doğuruyorsa o zaman mecaza gidilir. Aynı anda bir lafızdan hem hakikat hem de mecaz manası anlaşılmaz.

Mecâz iki kısımda incelenmektedir:

Mecâz-ı aklî: Bir fiili asıl failinden başkasına isnad etmektir. Aklî mecâz da unsurlar gerçek anlamlarında kullanılır. Luğavî mecâz: (Mecâz-ı luğavî) Lafızların bir münasebet dolayısıyla luğat anlamlarından başka anlamları göstermesi mecâz-ı luğavîdir.⁴⁰³

Bu genellemenin dışında mecâzı farklı bölümlere ayıranlar da vardır.⁴⁰⁴ Ancak genel olarak mecâz denildiğinde ilk akla gelen bu tür mecazlardır. Müellif Çerkesî de hem mecâz-ı aklî hem de mecâz-ı luğavînin hem de mecâz-ı mürselin kullanımı ile ilgili örnekler vermiştir. Bazen ise türünü belirtmeden sadece “mecâz” ifadesini kullanmıştır.

Örnek 1: Mecâz-ı aklî

مثل الذين ينفقون أموالهم في سبيل الله كمثل حبة أنبتت سبع سنابل في كل سنبلة مائة حبة... أي مثل نفقتهم كمثل حبة أو مثله كمثل باذر حبة حذفت المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه لقصد المبالغة أنبتت سبع سنابل في كل سنبلة مائة حبة اسناد الإنبات الى الحبة مجاز عقلي وسنابل جمع كثرة وقع موقع القلة للمبالغة

⁴⁰³ M.A.Yekta Saraç, a.g.e., s.101

⁴⁰⁴ Ahmet el-Haşimî, a.g.e., s.291

“Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır....”⁴⁰⁵ Onların harcamalarını dane örneği veya tohumu ekenin misali gibidir. Muzaf hazfedilip yerine mübalağa kasdıyla muzâfun ileyh getirilmiştir. “Yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır.” Bitkilerin tohumu isnad edilmesi mecâz-ı aklî’dir. سنابل kelimesi kırık çoğul /cem’u kesret bir kelime olup mübalağa için kırık çoğul yerine kullanılmıştır.⁴⁰⁶

Örnek 2:Mecâz

فتقبلها ربها بقبول حسن وأنتها نباتا حسنا: مجاز عن تربيتها على أحسن الحال

“Rabbi Meryem’e hüsnü kabul gösterdi; onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi.”⁴⁰⁷ Rabbi Meryem’e hüsnü kabul gösterdi; bu onun en güzel bir şekilde yetiştirilmesi manasını hedef alan mecâz bir kullanımdır.⁴⁰⁸

Örnek 3:Mecâz-ı lügavî

وأرسلنا السماء عليهم: أى المطر أو سحاب أو المظلمة على الجاز اللغوى المفيد معنى المبالغة

“Gökten üzerlerine yağmurlar indirip...”⁴⁰⁹ Yani, yağmur, bulut ya da karanlık (indirdik) şeklinde mübalağa anlamı vermek için mecâz-ı luğavî sözkonusudur.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Bakara 2/261.

⁴⁰⁶ Çerkesî, a.g.e., v.50b.

⁴⁰⁷ Âl-i İmrân 3/37.

⁴⁰⁸ Çerkesî, a.g.e., v.60a.

⁴⁰⁹ En’âm 6/6.

⁴¹⁰ Çerkesî, a.g.e., v.109a.

Örnek 4: Mecâz-ı mürsel

انا خلقنا الانسان من نطفة امشاج نبتليه : مبتلين له مريدین اختياريه أو ناقلين له من حال الى حال لان
النقل سبب الاختيار فمجاز مرسل

“Doğrusu biz insanı, imtihan etmek için karışık bir nutfeden (erkek kadın sularından) yarattık...”⁴¹¹ Onu imtihan ederek, tercihini ortaya koyarak veya onu bir halden başka bir hale aktararak imtihan ederiz. Çünkü aktarmak sınama sebebidir. Mecâz-ı mürsel vardır.⁴¹²

1.2.Ulûmu’l-Kur’ân Yönünden Özelliği

Kur’ân’a hizmet eden veya Kur’ân’a dayanan ilimlere Kurân İlimleri (Ulûmu’l-Kur’ân) denmektedir ki, tefsir ilmi bunlardan meydana gelir. Kıraat ilmi, İ’câzü’l-Kur’ân, Esbâbu’n-Nüzûl, Nasih Mensuh, İ’râbu’l-Kur’ân, Garîbu’l-Kur’ân vb. ilimler bunlar arasında sayılabilir.⁴¹³ Kur’ân’ın bir hidâyet ve i’câz kitabı olduğu göz önünde bulundurulacak olursa onun bu özellikleriyle ilgili her ilmi Kur’ân ilimlerinden saymak mümkündür. Bir ilmi terim olarak Ulûmu’l-Kur’ân şu şekilde tanımlanmaktadır:

İnişi, tertip edilişi, toplanışı, yazılışı, okunuşu, tefsir edilişi, i’câzı, nasih ve mensûhu ve hakkındaki şüphelerin giderilmesi yönünden Kur’ân’la ilgili konuların tamamını ihtiva eden ilimdir.⁴¹⁴

⁴¹¹ İnsan 76/2.

⁴¹² Çerkesî, **a.g.e.**, v.469b. Mecâzla ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.17a, 30a, 50b, 109a, 186b, 237a, 244b, 257b, 261b, 273b, 298b, 300b, 305a-b, 311a, 325b, 328a, 333b,363b, 366b 368b, 378b, 398a, 408b, 435b, 442b, 443a,453b, 458a,463a, 469b, 470a, 481a, 486b, 487b, 488b.

⁴¹³ ez-Zerkânî, **a.g.e.**, I, s.27.

⁴¹⁴ Ali Turgut, **a.g.e.**, s.2.

Müfessirimiz Çerkesî de sayılan bu ilimlere yönelik tefsirinde önemli açıklamalar yapmış ve hemen hemen Kur'an ilimlerinin hepsinin verilerini yeri geldiğinde kullanmıştır. Bunları ana başlıklar halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

1.2.1.Nüzûl Sebeplerini/Esbâbu'n-Nüzûl'ü Değerlendirme Usûlü

Nüzûl sebepleri anlamına gelen bu tabir, Hz. Peygamber'in risalet döneminde vuku bulan⁴¹⁵ ve Kur'ân'ın bir veya birkaç âyetinin yahut bir sûresinin inmesine yol açan olayı, bir durumu ya da bir soruyu ifade etmek üzere kullanılır.⁴¹⁶ Hemen hemen bu konuda bütün alimler Kur'ân'ın âyetlerinin nüzûlünün ya bir sebebe dayalı olarak ya da bir sebebe bağlanmadan doğrudan doğruya indirildiğini belirtmişlerdir.⁴¹⁷ Esbâbü'n-nüzûl terim olarak *Tefsir ilminin âyet veya sûrelerinin iniş sebeplerini araştıran dalı* olarak tanımlanabilir.⁴¹⁸ Bazıları konunun, tarihi seyir içinde cereyan etmesinden dolayı bu ilmin faydasız olduğuna inanırlar. Şüphesiz nüzûl sebepleri Tefsir ilmi açısından son derece öneme sahiptir. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

- 1- Hükümün teşriine götüren sebepler bilinir.⁴¹⁹ Bu ilim sayesinde Kur'ân-ı Kerim'de emredilen şeylerin hikmetini anlayabiliriz.⁴²⁰

⁴¹⁵ ez-Zerkânî, **a.g.e.**, I, s.105.

⁴¹⁶ El-Kâdî Abdülfettah, **Esbâb-ı Nüzûl Sahabe ve Muhaddislere Göre**, s.13, Salih Akdemir (Çev.), Ankara: Fecr Yay., 1996,

⁴¹⁷ ez-Zerkânî, **a.g.e.**, I, s.105; es- Suyûtî, **el-İtkân**, I, s.108.

⁴¹⁸ Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", **DİA**, c.19, s.360.

⁴¹⁹ ez-Zerkânî, **a.g.e.**, I, s.105; es-Suyûtî, **el-İtkân**, I, s.108.

⁴²⁰ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s.117.

- 2- Hüküm çıkarmada sebebin hususiliğini göz önünde tutanlara göre, kendisi ile hüküm tahsis olunur. Bu şekilde âyetin ihtiva ettiği hükmü tahsis eder.⁴²¹
- 3- Hasr tevehhümü berteraf edilir. Kur'an'da âyetin zahiri hasr ifade edebilir. Fakat sebep-i nüzûl bilinince bu hususta yapılması muhtemel hatalar önlenmiş olur.⁴²²

Saydığımız bu maddelerin dışında nüzûl sebeplerini bilmenin önemi ile ilgili pek çok şey söylenebilir. Sanırız el-Vâhidî'nin nüzûl sebeplerini bilmenin önemi ile ilgili anekdotu konunun önemini en güzel şekilde açıklamaktadır:

Bir âyetin iniş sebebini bilmeden ve âyetin bahsettiği konuya vukûfiyet kesbetmeden o âyetin maksadını ve tefsirini bilmek mümkün değildir. Kur'an'ın peyderpey indirilmesine şahit olan, iniş sebeplerine vakıf olan, nüzûl sebeplerinin ilmini araştıran ve onu taleb etmede çok uğraşan kimselerden rivâyet edip işitme olmaksızın, Kitab'ın iniş sebepleri hakkında söz söylemek doğru olmaz. Bu ilim sahasında sürç-i lisan sahibi olan cahil kişiye cehennem ateşi ile tehdit eden şer'î nass, gerçekten variddir.⁴²³

Çerkesî yapmış olduğu yorumlarda nüzûl sebeplerini çok geniş bir yelpazede ele almış, bu konuda da yapmış olduğu nakilleri genelde “نزلت، فنزلت” ifadeleri ile nakletmiş, umum ya da husus olma durumuna da yeri geldikçe işaret etmiştir. Kullandığı rivâyetleri genelde yorumsuz bir şekilde aktarma yoluna giderek onlar hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

⁴²¹ es-Suyûtî, **el-İtkân**, I, s.108.

⁴²² ez-Zerkânî, **a.g.e.**, I, ss.105-112.

⁴²³ Vahidî, **a.g.e.**, s.8.

Örnek 1:

و اذا لقوا الذين امنوا قالوا امنا

روى ان عبد الله ابن ابي واصحابه استقبلهم نفر من الصحابة فقال لقومه انظروا كيف ارد هؤلاء السفهاء عنكم فاخذ بيد ابي بكر (رض) وقال مرحبا بالصدیق سيد بني تميم وشيخ الاسلام وثاني رسول الله في الغار الباذل نفسه وماله لرسول الله صلعم ثم اخذ بيد عمر (رض) وقال مرحبا بسيد بني عدي الفاروق والقوي في دينه الباذل نفسه وماله لرسول الله (صلعم) ثم اخذ بيد علي (رض) فقال مرحبا بابن عم رسول الله سيد بني هاشم ما خلا رسول الله صلعم فتزلت.

“Onlar iman edenlerle karşılaştınca “bizler iman ettik” derler”⁴²⁴. Rivâyete göre Abdullah ibn Übey ve arkadaşları (bir gün dışarı çıkmışlardı) Allah’ın Rasûlü’nün ashabından bir grup da karşıdan geliyordu. Abdullah ibn Übey: “Bakın, şu beyinsizleri sizden nasıl çevireceğim.” dedi. Gelip Hz. Ebu Bekr’in elini tuttu ve: “Merhaba ey Sıddîk, Temîm oğullarının efendisi ve İslam’ın şeyhi, Allah’ın Rasûlü ile mağaradaki ikinin ikincisi, malını ve canını Rasûlü yolunda cömertce harcayan! dedi. Sonra Hz. Ömer’in elini tutup: “ Merhaba ey Adiyy ibn Ka’b oğullarının efendisi, Allah’ın dinini korumada en güçlü Faruk (hak ile bâtılı en iyi ayırt edici), Allah’ın Rasûlü yolunda malını ve canını cömertce harcayan! dedi. Sonra Hz. Ali’nin elini yakalayıp: “Merhaba ey Allah Rasûlü’nün amcası oğlu, Rasûlüllah’ın damadı, Allah Rasûlü dışında bütün Haşim oğullarının efendisi!” dedi (ve ayrıldılar). Bunun üzerine bu âyet nazil oldu.⁴²⁵

⁴²⁴ Bakara 2/14.

⁴²⁵ Vahidî, a.g.e., s.11; Suyûtî, **Esbabü’n- Nüzûl** s11; Beydâvî, a.g.e.,I, s.86; Çerkesî, a.g.e., v.6b.

Örnek 2:

ما كان لبشر ان يؤتيه الله الكتاب والحكم والنبوة ثم يقول للناس كونوا عبادا لي من دون الله.

نزلت في نصارى نجران يقولون ان عيسى عليه السلام ان يتخذوه ربا وقيل ان رافع القرظي والسيد النجراني قالا يا محمد اتريد ان نعبدك ونتخذك ربا فقال (صلعم) معاذ الله ان نأخذ غير الله ربا وان تأمر بغير عبادة الله فما بذلك بعثني ولا بذلك امرني فترلت وقيل جاء رجل من المسلمين وقال: يا رسول الله نسلم عليك كما يسلم بعضنا على بعض فلا نسجد لك قال لا ينبغي ان يسجد لاحد من دون الله ولكن اكرموا نبيكم واعرفوا الحق لاهله

“Hiçbir insanın, Allah, kendisine kitabı, hükmü ve peygamberliği verdikten sonra diğer insanlara "Allah'dan başka bana da kul olun" demesi yakışık almaz.”⁴²⁶ Bu âyet Necran Hristiyanlarının "İsa, (Allah'ın oğludur) onu rab edinin" dedikleri için nazil olmuştur. Rivayete göre, Ebû Râfî' el-Kurazî ve hristiyanlardan da Necran heyetinin reisi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Sana ibâdet etmemizi ve seni bir rab edinmemizi mi istiyorsun?" demişler, bunun üzerine de Hz. Peygamber (s.a.s), "Allah'tan başkasına tapmaktan veya Allah'tan başkasına ibâdet etmeyi emretmekten Allah'a sığınırız. Allah Teâlâ, beni böyle bir iş için göndermedi ve bana böyle bir şeyi de emretmedi" demiş ve bu âyet nazil olmuştur.

Yine bu âyet müslümanlardan biri hakkında nazil olmuştur da denilmiştir. Bir adam Hz. Peygamber'e şöyle demişti: "Ey Allah'ın Resulü, biz sana birbirimize selam verdiğimiz gibi selam veriyoruz. Sana secde etmiyoruz (sana secde ederek selam verelim) mi?" Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), "Hiç bir kimsenin, Allah'tan başka bir varlığa secde etmesi doğru değildir. Fakat siz Peygamberinize

⁴²⁶ Al-i İmran 3/ 79.

izzet-ü ikramda bulunun ve onun ehlinin hukukuna riâyet edin" buyurmuştur.⁴²⁷

Örnek 3:

ليس بامانيكم ولا امانى اهل الكتاب من يعمل سوء يجز به

روى ان المسلمين واهل الكتاب تنافروا فقال اهل الكتاب نبينا قبل نبىكم وكتابنا قبل كتابكم ونحن اولى بالله منكم وقال المسلمون نحن اولى منكم نبينا خاتم النبيين و كتابنا يقتضي على الكتب المتقدمة فزلت وعن مجاهد الخطاب مع المشركين وامانيهم وهو قولهم لا جنة ولا نار وان كانا لنكونن خيرا منهم واماني اهل الكتاب وهو قولهم لن يدخل الجنة الا من كان هودا او نصارى ولن تمسنا النار الا اياما معدودة.

“Allah’ın vaadi ne sizin kendi kuruntularınıza tabiidir, ne de kitap ehlinin kuruntularına. Kim bir kötülük işlerse onun cezasını görür..”⁴²⁸ Rivâyet edildiğine göre müslümanlar ile ehl-i kitap birbirlerine karşı övündüler. Ehl-i Kitap dedi ki: "Bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden; bizim kitabımız sizin kitabınızdan öncedir ve biz Allah'a sizden daha yakınız"; müslümanlar da, "Bizim peygamberimiz, hatemü'l-enbiya (peygamberlerin sonuncusu), kitabımız da geçmiş kitapların nasihi"⁴²⁹ dediler. Bunun üzerine bu âyeti indi.

Mücahid'den gelen bir rivâyette ise; bu, putperestlere ve onların "cennet de cehennem de yoktur. Eğer o ikisi olsaydı biz onlardan daha hayırlı olurduk (daha önce kabul ederdik)" şeklindeki kuruntularına cevaptır.. Ehl-i kitabın kuruntuları

⁴²⁷ Söz konusu rivâyet hadis kaynaklarının hiçbirinde geçmemekte sadece Tefsir eserlerinde rivâyet olarak nakledilmektedir. Bkz. Taberi, **a.g.e.**, III. s.1845; Zemahşeri, **a.g.e.**, I, s.370; Kurtubi, **a.g.e.**, II, s.49; Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, **ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr**, Beyrut/Lübnan, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004, II, s82; Çerkesî, **a.g.e.**, v.64b.

⁴²⁸ Nisa 4/123.

⁴²⁹ Rivâyet için bkz.: Taberi , **a.g.e.**, IV, s.2552; Zemahşeri, **a.g.e.**, I, s.555; Kurtubî, **a.g.e.**, V, s.345; İbn Kesîr, **a.g.e.**, II, s.306-307.

ise, "Yahudi veya Hristiyan olanlardan başkası asla cennete girmeyecek", "Sayılı günlerin dışında, bize kat'iiyen cehennem dokunmayacak" demeleridir.⁴³⁰

Örnek 4:

قل إن كنتم تحبون الله فاتبعوني يحببكم الله ويغفر لكم ذنوبكم والله غفور رحيم : روي أنها نزلت لما قالت اليهود والنصارى نحن أبناء الله وأحباؤه وقيل نزلت في وفد نجران لما قالوا إنا نعبد المسيح حبا لله وقيل نزلت في كفار قريش حين قالوا إنما نعبد أمنا منا حبا لله ليقرّبونا إلى الله زلفى وقيل في أقوام زعموا علي عهد رسول الله (ص) أنهم يحبون الله فأمرُوا أن يجعلوا لقوهم تصديقا من العمل قيل لما نزلت هذه الآية قال عبد الله بن أبي لأصحابه أن محمدا يجعل طاعته كطاعة الله تعالى ويأمرنا أن نعبه كما أحبت النصارى عيسى بن مريم فترل قوله تعالى.

“(Resülüm!) De ki; eğer Allah’ı (c.c.) seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlaması ve merhameti sınırsız sonsuz olandır.”⁴³¹ Rivâyete göre yahudiler ve hristiyanların “Biz Allah’ın oğulları ve sevgilileriyiz” demeleri üzerine bu âyet inmiştir.⁴³² Bir başka rivâyete göre Necranlı bir grup (hristiyan): “Biz Mesih’e (Meryem oğlu İsa’ya) Allah’a olan sevgimizden dolayı bu âyet indi. Yine bir başka rivâyete göre Kureyşli bir grup müşrikin: “Biz bizden olana iman ettik ve Allah’a olan sevgiden dolayı, onlar bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye ibadet etmekteyiz” demeleri üzerine bu âyet indi. Yine sözü edilen ayetin Resülüllah zamanında Allah’ı sevdiğini iddia eden gruplar hakkında indiği de ifade edilmiştir. Söylediklerini amel açısından da isbat etmekle emrolundular. Başka bir rivâyete göre denilir ki, bu ayet nâzil olduğunda Abdul-

⁴³⁰ . Rivâyet için Bkz.: Said b. Mansûr, **Sünen**, Riyad: Dâru’l-Useyimî, 1414, IV, s.1; Çerkesî, **a.g.e.**, v.93b.

⁴³¹ Al-i İmran 3/31.

⁴³² Rivâyet için Bkz.: İbn Hacer, **Fethu’l-Bârî**, X, s.558.

lah b. Übeyy arkadaşlarına hitaben: “Muhammed (s.a.v.) kendine itaati Allah’a itaat gibi görüyor ve tıpkı hristiyanların Meryem oğlu İsa (a.s.)’ı sevdikleri gibi O’nu sevmemizi bize emrediyor” demiş ve bunun üzerine bu ayet inmiştir.”⁴³³

Örnek 5:

ومن أحسن قولاً ممن دعى إلى الله وعمل صالحاً وقال إنني من المسلمين: تفاخروا به واتخاذا للإسلام ديناً ومذهباً من قوهم: هذا قول فلان لمذهبه والآية عامة لمن استجمع تلك الصفات وقيل نزلت في النبي (عم) وقيل في أصحابه وقيل في المؤذنين.

“(İnsanları) Allah’a çağıran, iyi iş yapan ve “Ben müslümanlardanım” diyenden kimin sözü daha güzeldir.”⁴³⁴ İşte bu ifade onların İslamı din ve gidilecek yol olarak benimsemekten onur duyanların ve bununla iftihar edenlerin sözlerindendir. Bu kişinin gittiği yol için söylediği sözdür ki âyet bu vasıfları üstünde toplamak isteyen her (davetçiyi) kapsayan bir umumiyet ifade eder. Nebi (a.s.) hakkında indiği söylenmiştir. (Yine) Ashabı hakkında (ya da) müezzinler hakkında nazil olduğu söylenmiştir.⁴³⁵

⁴³³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.59a.

⁴³⁴ Fussilet 41/33.

⁴³⁵ Çerkesî, **a.g.e.**, v.402b. Nüzül sebebi ile ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v. 6b, 13b, 17a, 19b. 22a-b, 31a-b, 37a-b, 42a-b, 56a-b, 63a-b, 77a-b, 81a-b, 87a-b, 90a-b, 93a-b, 96a-b, 102a-b, 110a-b, 147a-b, 153a-b, 161a-b, 165a-b, 168a-b, 171a-b, 183a, 221a-b, 237a-b, 246a-b, 284a-b, 300a-b, 318a-b, 335a-b, 355a-b, 406a-b, 407a-b, 410a-b, 428a-b, 451a-b, 480a-b, 489a-b, 490a, 491a-b, 492a, 493a.

1.2.2.Nasih Mensuh Konusundaki Tutumu

Nesh kelimesi lugatte, *izale etmek, gidermek, yok etmek, değiştirmek, tebdil, tahvil ve nakletmek* anlamlarında kullanılmaktadır.⁴³⁶ Istılahta ise, *bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nass ile kaldırmak*, başka bir deyimle, *şer’i bir hükmün başka bir şer’i delille kaldırılması*⁴³⁷ veya *mukaddem tarihli bir nassın hükmünü muahhar tarihli bir nas ile değiştirmek* veyahut, *mukaddes bir metnin ilgası* anlamında kullanılır.⁴³⁸ Neshin söz konusu olduğu durumlarda önceki hüküm *mensûh*, onu yürürlükten kaldıran yeni hüküm veya delil *nasih* diye anılır.⁴³⁹

Kur’ânı Kerîm’de neshin var olup, olmaması hususunda iki görüş vardır. İslam alimlerinin ekserisi neshin Kur’ânda mevcut olduğunu kabul etmişlerdir. Bunlar Kur’ân’ın kendinden evvelki kitapları neshine ilaveten, yeni kurulmaya başlayan İslam nizamının inkişaf ve tekâmülü için nesh keyfiyetini tabii bir şey olarak karıştırmışlardır. Bu görüşe göre neshin asıl hedefi hükümdür, akide esaslarına tesir etmez.⁴⁴⁰ Diğer bir kısmı ise, neshin aklen caiz eski kitaplarda mevcudiyetini kabul edip, Kur’ân’ın kendi bünyesi içinde ise neshin olmadığını iddia etmişlerdir.⁴⁴¹ Özellikle IV.(X.) yüzyılın ilk çeyreğinde vefat eden Mu’tezile alimi Ebû Müslim el-İsfahanî’nin buna karşı çıkmasıyla konu iyice tartışılır hale gelmiştir.⁴⁴² Çeşitli eserlerde neshin üç kısımda incelendiği görülmektedir:

⁴³⁶ İbn Manzûr, **a.g.e.**, VI, s.4407; Ebi’l-Kâsım el-Hüseyin b. Ahmed er-Râğıb el-İsfahânî, **el-Müfredat fî Ğarîbi’l-Kur’ân**, Kahire: Mektebetü’t-Tevfikiyye, t.y., s.492.

⁴³⁷ ez-Zerkânî, **a.g.e.**, II, s.161.

⁴³⁸ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s.122

⁴³⁹ Abdurrahman Çetin, “Nasih”, **DİA**, c.32, s.579.

⁴⁴⁰ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 124.

⁴⁴¹ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 125.

⁴⁴² Çetin, **a.g.md.**, s.580.

Birincisi, hükmü mensûh metni bakî kalan âyetler, İkincisi metni mensûh hükmü carî kalan âyetler, üçüncüsü ise hem metni, hem de hükmü mensûh âyetlerdir. Birinciye misal, kıblenin tahvili, ikinciye, recm âyeti, üçüncüye de, adem oğlunun iki vadi malı olsa üçüncüyü istemedeki hırsı gösterilir.⁴⁴³

Diğer taraftan bu mensûh kabul edilen âyetlerin sayısı üzerinde bir ittifak söz konusu olmadığını belirtmemiz gerekir. 300 civarına kadar yaklaşan bu sayı⁴⁴⁴ en son es-Suyûtî ile 21'e inmiş,⁴⁴⁵ Şah Veliyullah ed-Dihlevî tarafından 5 olarak ifade edilmiştir.⁴⁴⁶ Çerkesî neshle ilgili âyetlerde görüşlerini neshin kabulü yönünde belirtmiştir. Nitekim konuyla ilgili ve neshin delillerinden biri olarak kabul edilen *Biz, bir âyeti yürürlükten kaldırır veya onu untturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir.*⁴⁴⁷ âyetinin tefsirinde Çerkesî şu açıklamalarda bulunmuştur:

ما ننسخ من آية أو ننسها نأت بخير منها أو مثلها ألم تعلم أن الله على كل شيء قدير

ما ننسخ من آية أو ننسها: والنسخ في اللغة النقل والدفع ونسخ الآية بيان انتهاء التعبد بقرائتها أو الحكم المستفاد منها أو بجماعها جميعا وانساؤها اذها بما عن القلوب.....والآية كالدليل عليه فيجوز النسخ بلا بدل أو ببديل أثقل أو بالسنة ويعلم منه جواز تغير الكلام بالنسبة الى العباد لا بالنسبة الى نفسه

Rivâyete göre yahudilerin veya müşriklerin “Muhakkak Muhammed (s.a.v.) arkadaşlarına önce bir şeyi emredip, sonra yasaklıyor daha sonra da onun (tam) aksini emrediyor. O'nun uydurup durduğu şeyler (haşa) ancak kendi kendine uydurduğu şeylerdir.” demeleri üzerine bu âyet nazil olmuştur. Nesh luğatte “ nakletme, ve

⁴⁴³ Cerrahoğlu, **a.g.md.**, s.127.

⁴⁴⁴ Çetin, **a.g.md.**, s.579

⁴⁴⁵ es-Suyûtî, **el-İtkân**, III, ss.58-60.

⁴⁴⁶ Veliyyullâh Ahmed b. Abdürrahim ed-Dihlevî, **el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûlü't-Tefsîr**, Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1983, s. 60.

⁴⁴⁷ Bakara 2/ 106.

kaldırma manalarına gelir. Âyetin neshedilmesi ise; okunmak sûretiyle kendisiyle taabbudda bulunmanın artık sona erdiğinin beyanı, veya ondan istifade edilen hükmün kaldırılması, yahut da her ikisinin (okunanın ve hükmünün) kaldırılmış olması demektir. Âyetin unutturulması ise kalplerden silinmesi demektir.” Bu âyet, neshi kabul etmeyen aleyhinde bir delil gibidir. Buna göre neshin, bedelsiz yani nâsih hükmün/âyetin ortaya konulmaması şeklinde olması veya bedelli yani daha önemli bir nassla yahut sünnetle gerçekleşmesi caizdir. Neshten anlaşılması gereken, sözlerdeki değişebilirlik/değişiklik kullara göredir, yoksa Allah’a nisbetle herhangi bir değişiklik söz konusu değildir.⁴⁴⁸

Çerkesî’nin bu ifadelerinden de açıkça anlaşılacağı üzere, o, neshi kabul edenler arasında yer almakta, söz konusu âyeti de neshi kabul etmeyenlere yönelik kat’i bir delil gibi zikretmektedir. Çerkesî bu görüşüne paralel olarak neshe delil olarak getirilen diğer âyetlerde de benzer açıklamaları yapmıştır.

يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أَمُّ الْكِتَابِ :

يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ بِالنَّسْخِ وَيُثَبِّتُ: مَا يَقْتَضِيهِ حُكْمُهُ وَهَذَا كَلَامٌ شَامِلٌ لِكُلِّ الْخَوِّ وَالْإِثْبَاتِ ظَاهِرًا وَ مَعْنَى
وَ عِنْدَهُ أَمُّ الْكِتَابِ: أَصْلُ الْكِتَابِ وَهُوَ اللَّوْحُ الْخَفِيُّ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ وَهُوَ كِتَابُ يَمْحُوا مِنْهُ مَا يَشَاءُ
وَيُثَبِّتُ مَا يَشَاءُ أَمُّ الْكِتَابِ الَّذِي لَا يَغْيِرُ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِ غَيْرُهُ تَعَالَى وَتَقْدُسُ

“Allah dilediğini siler (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı O’nun yanındadır.”⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.21a.

⁴⁴⁹ Ra’d 13/39.

Çerkesî, Kur'an'da neshin varlığına işaret etmesi açısından Ra'd sûresi 39. âyeti iki kısma ayırarak İbn Abbas'dan gelen şu rivâyetle tefsir etmiştir: “Allah dilediğini siler ve (dilediğini) sabit kılar. Ana kitap/ Kitabın Kaynağı ise sadece O'nun katındadır. Allah'ın dilediği (hükmü) silmesinden (maksat) neshdir. (Dilediğini) sabit kılar (dan maksat ise): Hikmeti ne gerektiriyorsa o olur. Bu her tür yok etme veya sabit kılmayı, açıkça (metnin kendisini) veya manasını nesh/isbat etmesini kapsayıcı bir sözdür. Kur'an'ın orijinal nüshası (kaynağı) O'nun (Allah'ın) yanındadır. O ise Levh-i Mahfuz'dur. İbn Abbas'dan rivâyet edildiğine göre (bu âyetle ilgili şunları söylemiştir) : “Kitaptan maksat Allah'ın ondan istediğini silip istediğini bıraktığı kitaptır ki o da Kur'ân'dır. Kitabın kaynağı ifadesinden kasıt ise kendisinde bir şey değişmeyen ve o'na Allah'tan başkasının bakamadığı (Kur'an'ın kaynağı olan) Levh-i Mahfuzdur.”⁴⁵⁰

واذا بدلنا آية مكان آية والله اعلم بما يتزل قالوا انما انت مفتر بل اكثرهم لا يعلمون

واذا بدلنا آية مكان آية اي انسخنا آية مكان آية لفظا وحكما او لفظا او حكما او وصف الحكم والنسخ علي اربعة اقسام نسخ الكتاب بالكتاب والسنة بالسنة او الكتاب بالسنة او العكس لا القياس و الاجماع اي لا نسخ بعد زمان النبي صلي الله عليه وسلم وفي زمانه (عم) يكون من باب السنة

“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman- ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir.-“Sen ancak iftiracısın” dediler. Hayır, onların çoğu bilmezler.”⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Taberî, **Cami'ul-Beyân**, VI, s.4755; Çerkesî, **a.g.e.**, v.222b.

⁴⁵¹ Nahl 16/101.

Çerkesî, Nahl sûresi 101. âyet ile alakalı açıklamalarında neshin nevilerini şu şekilde belirtmiştir: “Biz bir âyeti diğer bir âyetin yerine getirdiğimiz vakit demek; yani biz bir âyetin yerine hem lafız hem de hüküm, veya sadece lafız veya hüküm, veya hükmün vasfını neshettik/ neshederiz demektir. Nesh ise dört kısımdır: a) Kitab’ın kitapla neshi; b) Sünnetin sünnetle neshi; c) Kitabın sünnetle neshi; d) Veya bunun aksi (sünnetin kitapla neshi).

Nesh, kıyas ve icma ile olmaz. (Bundan dolayıdır ki) Hz. Peygamber zamanından sonra nesh yoktur. O’nun zamanında olan ise sünnet kapsamında olan kısma girer.”⁴⁵² Ancak tam bu noktada, sayının 300’e çıkması/çıkarılması nasıl izah edilecektir? Ya da 300’e çıkaran veya 5’e indiren bunu hangi yetki ile yapıyor, acaba bunu yaparken kıyas hatta ictihad bile kullanılmış mıdır diye bir soruyu sormak gerekir diye düşünmekteyiz.

Örnek 1:

أياما معدودات مؤقتات بعدد معلوم والمراد بما رمضان أو ما وجب صومه قبل وجوبه في إبتداء الاسلام
صوم ثلاثة أيام من كل شهر وصوم يوم عاشوراء فصاموا كذلك سبعة عشر شهرا ثم نسخ بصوم شهر
رمضان

“Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı)”:⁴⁵³ Belirli sayılarla vakitli kılınmış. Bundan maksat Ramazan (orucudur). Yahut daha önce (bu âyetle) farz

⁴⁵² Çerkesî, **a.g.e.**, v.237b.

⁴⁵³ Bakara 2/184

kılınmadan önce İslamın ilk dönemlerinde her aydan üç gün ve Aşûra günü orucu ki on yedi ay bu şekilde oruç tutuldu. Sonra Ramazan ayı orucu ile neshedildi.⁴⁵⁴

Örnek 2:

يسئلونك عن الشهر الحرام قتال فيه قل قتال فيه كبير: أي إثم كبير وأكثر الاقاويل علي انه منسوخ بقوله فافقتلوا المشركين حيث وجدتموهم

“Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki (o aylarda savaşmak) büyük (günah)tır.”⁴⁵⁵ Yani “büyük günahtır.” Genel kanaate göre bu ayetin, “Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün”⁴⁵⁶ âyeti ile neshedildiği yönündedir.” Çerkesî bu âyetin Tevbe sûresi 5. âyeti ile neshedildiğini söylüyor. Halbuki “genel kanaat” bu âyetin Tevbe 5 ile değil Tevbe 36. âyeti ile neshedildiği yönündedir.⁴⁵⁷

Örnek 3:

والذين عقدت أيمانكم فآتوهم نصيبهم: فيكون للحليف السدس من ميراث الحليف **فمنسوخ** بقوله تعالى وأولوا الارحام بعضهم أولى ببعض

“Yemin akdiyle mirasçı kıldıklarınızın paylarını da verin...”⁴⁵⁸ Böylece ahitleşmiş biri öldüğünde diğeri onun servetinin altıda birini alırdı. Sonra bu kaide “Hısımlar, Allah’ın kitabınca birbirlerine daha yakındırlar.”⁴⁵⁹ âyetiyle neshedildi.

⁴⁵⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.33a.

⁴⁵⁵ Bakara 2/287

⁴⁵⁶ Tevbe 9/5

⁴⁵⁷ Çerkesî, **a.g.e.**, v.40a

⁴⁵⁸ Nisâ 4/33

⁴⁵⁹ Enfal 8/ 75.

Örnek 4:

يا ايها النبي حرض المؤمنين علي القتال إن يكن منكم عشرون صابرون يغلبوا مائتين الان خفف الله عنكم
وعلم أن فيكم ضعفا فإن يكن منكم مائة صابرة يغلبوا مائتين وإن يكن منكم الف يغلبوا الفين ياذن الله
قيل الاية ناسخ لما قبله وقيل كان فيهم قلة في الابتداء ثم اما كثروا اخفف

“Ey Peygamber! Mü'minleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulursan, iki yüze (kafire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kafir olanlardan bin kişiye galip gelirler.Şimdi Allah yükünüzü hafifletti; sizde zayıflık olduğunu bildi.”⁴⁶⁰ Âyetin kendinden önceki âyeti neshettiği söylenmiştir. Yine onların/müslümanların başlangıçta sayı ve kuvvet açısından azınlık oldukları daha sonrasında ise hem sayı hem de kuvvet açısından çoğalınca (haklarındaki bu hükmün) hafifletildiği söylendi.⁴⁶¹

Örnek 5:

الزاني لا ينكح الا زانية أو مشركة :.....والحكم مخصوص بالسبب الذي ورد فيه أو منسوخ بقوله تعالى:
وأنكحوا الايامي منكم

“Zina eden erkek zina eden kadından başkasıyla evlenemez”⁴⁶² Âyetin hükmü sebeb-i nüzûlü ile tahsîs edilmiştir. Yahut “Aranızdaki bekarları.....evlendirin.”⁴⁶³ âyeti ile neshedilmiştir.

⁴⁶⁰ Enfal 8/65-66

⁴⁶¹ Çerkesî, a.g.e., v.152b

⁴⁶² Nur 24/3

⁴⁶³ Nur 24/32

Örnek 6:

ولا تجادلوا اهل الكتاب الا بالتي هي احسن: وعن قتادة ومقاتل أنها منسوخة بقوله قاتلوا الذين لا يؤمنون بالله

“(İçlerinden zulmedenleri bir yana), ehl-i kitapla ancak en güzel yoldan mücadele edin...”⁴⁶⁴ Katâde ve Mukâtîl’den rivâyet edildiğine göre bu âyet “Allah’a inananlarla savaşın”⁴⁶⁵ âyeti ile neshedilmiştir.⁴⁶⁶

Örnek7:

إن ربك يعلم أنك تقوم أدنى من ثلثي الليل ونصفه وثلثه.....فاقرئوا ما تيسر منه وأقيموا الصلوة.....: فصلوا ما تيسر عليكم من صلوة الليل والاية ناسخ للاول ومنسوخة بالصلوات الخمس

“(Resûlüm!) Senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, (bazen) yarısını, (bazen de) üçte birini (yatmadan ibadetle geçirdiğini Rabbin elbette biliyor.)....Artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun. Namazı kılın”⁴⁶⁷: Gece namazından size kolay geleni kılın. (Sûrenin başındaki “Geceleyin kalk (namaz kıl); yalnız bira-zında (uyu)”) kısmını bu âyet neshetmiştir. Bu âyet de beş vakit namazla neshedilmiştir.⁴⁶⁸

Yukarıdaki açıklama ve örneklerin dışında Çerkesî neshle alakalı olarak yaklaşık 40 âyetle ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin; Bakara sûresi 180. âyetinin

⁴⁶⁴ Ankebut 29/46.

⁴⁶⁵ Tevbe 9/29.

⁴⁶⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.338b.

⁴⁶⁷ Müzzemmil 73/20.

⁴⁶⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.466b.

miras âyeti ve Hz. Peygamber'den gelen hadisle; ⁴⁶⁹ Bakara 240. âyetinin miras âyeti (Nisa 4/12) ve iddeti belirleyen âyet ile ⁴⁷⁰ (Bakara 2/234); Bakara 256. âyetinin seyf/kılıç âyeti ile (Tevbe 9/5) neshedildiğini belirtmiştir. ⁴⁷¹ Âl-i İmran 102. âyeti ile alakalı olarak nesheden ayeti vermiş ancak sehven “neshedilmiştir” kelimesi zikredilmemiştir. Zira cümlelerin siyakında Teğâbûn 16. âyeti zikredilmiş ve bu âyetle söz konusu neshe işaret edilmiştir. ⁴⁷²

Nisa 8. âyetin vasiyet âyeti gibi miras âyetiyle neshedildiğini ancak neshedilmediğini söyleyenlerin de bulunduğunu belirterek karşı görüşlere işaret etmiştir. ⁴⁷³

Nisa 15. âyetin Nur sûresi ikinci âyetiyle ⁴⁷⁴ 33. âyetin ise Enfâl 75. âyeti ile neshediliğini söylemiştir. ⁴⁷⁵

Mâide 106 ve 107. ayetleri ile ⁴⁷⁶ Tevbe 36. âyetinin ⁴⁷⁷ neshedildiğini belirtmiş, ancak nâsih ayetler hakkında herhangi bir bilgi vermiştir.

Mâide 42. âyetinin Maide 49 ile ⁴⁷⁸, Enfal 61. âyetin Tevbe 5. âyeti ile ⁴⁷⁹ neshedildiğini belirtmiştir. ⁴⁸⁰

⁴⁶⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.32b-33a.

⁴⁷⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.46a.

⁴⁷¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.49a.

⁴⁷² Çerkesî, **a.g.e.**, v.67a.

⁴⁷³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.78b.

⁴⁷⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.80a.

⁴⁷⁵ Çerkesî, **a.g.e.**, v.83b.

⁴⁷⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.106b, v107b.

⁴⁷⁷ Çerkesî, **a.g.e.**, v.160a.

⁴⁷⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.101b.

⁴⁷⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.152b.

Çerkesî ayrıca, Muhammed sûresinin 4. ayetinin mensuh olduğunu⁴⁸¹, Mücadele 12. âyetin kendinden sonraki âyetle mensuh olduğunu⁴⁸², Müzzemmil sûresinin 10. âyetinin Kıtâl âyeti ile neshedildiğini ifade etmiştir.⁴⁸³ İsrâ sûresi 55. Ve Mürselât 1-5. âyetlerin ise önceki tüm din ve kitapları neshettiğini de müfessirimiz eserinde ilgili âyetlerin izahında dile getirmiştir.⁴⁸⁴

1.2.3.Muhkem-Müteşabih Konusundaki Tutumu

Sözlükte; *ne lafız ne de mana açısından şüphe taşımayan*,⁴⁸⁵ *sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş*⁴⁸⁶ manalarına gelen Muhkem kelimesi, terim olarak *başka bir ihtimal taşımayan açık manalı âyet ve hadislerle fıkıh usûlünde açıklık bakımından en üst düzeydeki lafız anlamında kullanılmaktadır*.⁴⁸⁷ Kur’ân’daki, helal, haram, namaz, oruç, zekat, hâc gibi ahkama taalluk eden kısımlar muhkemdir. Diğer bir ifadeyle muhkem, manası kolaylıkla anlaşılan, haricî bir tefsire ihtiyaç göstermeyen ve tek manası olan âyetlerdir. Müteşâbih ise, bir çok manaya ihtimali olup, bu manalardan birini tayin edebilmek için haricî bir delile ihtiyacı olan âyetlerdir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁰ Nasih Mensuh konusu ile ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî **a.g.e.**, v.21a, v.32b,v.33a, v.40a, v.46a-b, v.49a, v.67a, v.78b, v.80a, v.83b, v.101b, v.97b, v.106b, v.107b, v.152b,v.154b, v.160a, v.161a, v.167b,v.222b, v.237b,v.244b, v.338b, v.417a-b, v.421a, v.446a-b, v.449a, v.466a, v.471a

⁴⁸¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.421a.,

⁴⁸² Çerkesî, **a.g.e.**, v.446b.

⁴⁸³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.466a.

⁴⁸⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.244b, 417a.

⁴⁸⁵ el-İsfahânî, **a.g.e.**, s.135.

⁴⁸⁶ İbn Manzûr, **a.g.e.**, II, s.953.

⁴⁸⁷ Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, **DİA**, c.31, s.42.

⁴⁸⁸ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 128.

Muhkem; ister tefsir, ister te'vil yoluyla olsun, âyetteki mananın kolayca anlaşılmasıdır. Müteşabih; kıyametin vukuu, Ye'cuc Me'cuc, sûre başlarındaki huruf-u mukatta'a gibi konularda gerçek manada sadece Allah'ın bilgisi dahilinde olan konulardır. Muhkem; manası açık olan âyetler; müteşabih ise, manası kapalı olan âyetlerdir. Muhkem; ancak bir yönüyle tefsir edilebilen âyetlerdir; müteşabih ise, çeşitli yönleriyle tefsir edilebilen âyetlerdir. Muhkem, manası açıkça bilinen âyetlerdir; müteşabih ise namaz vakitleri, orucun Şaban ayına değil de Ramazan ayına tahsis edilmesi gibi, manası akıl yoluyla bilinemeyen âyetlerdir. Bu tarif Mâverdi (Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverî: ö. 450 H./ 1058 M.)'nindir. Muhkem kendi başına anlaşılan âyetlerdir. Müteşabih ise doğrudan doğruya anlaşılamayıp başka bir âyetle tefsir edilen âyetlerdir. Muhkem, âyetin bizzat nazil olduğu şeklidir; müteşabih ise ancak te'vil edilerek anlaşılan âyetlerdir. Muhkem lafzı tekrar edilmeyen âyetlerdir. Müteşabih ise, lafzı tekrar edilen âyetlerdir. Muhkem, farzları, vaad ve va'îdi; müteşabih ise kıssa ve darb-ı meselleri ihtiva eden âyetlerdir.⁴⁸⁹ Neshedilenler müteşabih, neshedilmeyenler ise muhkemattandır, denilmiştir.⁴⁹⁰ Nitekim açıklık bakımından lafız ayırımında en üst sıraya yerleştirilen muhkem için "manaya delaleti açık ve kesin olan, te'vil, tahsis ve Hz. Peygamber'in hayatında dahi nesih ihtimali taşımayan lafız diye tarif edilmiştir."⁴⁹¹

Bilinip bilinmemesi açısından ise Râğîb el-İsfahânî (ö.502/1108) müteşabih âyetlerin vukuf yönünden üç kısımda incelenebileceğinin ifade eder: Birincisi bi-

⁴⁸⁹ es-Suyûtî, **I-İtkân**, III, s.5.

⁴⁹⁰ Cemâlüddîn Ebî'l- Ferc Abdurrahman b. Ali el-Ma'rûf bi İbnü'l-Cevzî, **Nevâsihu'l-Kur'ân**, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2002, s.17

⁴⁹¹ Tuncay Başoğlu, **a.g.md.**, s.43.

linmesi mümkün olmayan müteşabihlerdir ki, bunu ancak Allah bilir, kıyametin vakti gibi. İkincisi, insanoğlu sebeblere tevessül ederek onun manasını bilebilir. Mesela garip kelimeler, muğlak hükümler gibi. Üçüncüsü, yukarıda zikrettiğimiz iki madde arasında olanlardır ki bu da ilimde rusûh sahibi olan bazı zevata tahsis edilmiş, diğerlerinden ise gizlenmiştir.⁴⁹² Çerkesî de muhkem ve müteşabihle ilgili âyetleri bu doğrultuda yorumlamış ilgili âyetin tefsirinde muhkem ve müteşabihle ilgili teferruatlı bilgi vermeyi de ihmal etmemiştir:

هو الذي انزل عليك الكتاب منه آيات محكمات هن أم الكتاب واخر متشابهات فاما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تاويلهما يعلم تاويله الا الله والراسخون في العلم يقولون آمنا به كل من عند ربنا وما يذكر الا اولوا الالباب : احكمت عباراتها بأن حفظت عن الاحتمال هن أم الكتاب : اصله يرد اليها غيرها و في قوله أم الكتاب إشارة الي أن المحكمات بأسرها لجمعه ام لما عداها لأن كل واحد منهما أم لما عداها واخر متشابهات: محتملات لا ينكشف غطاؤها إلا بالنظر الصحيح ليبتلوي ويميز بين الثابت علي الحق وبين المتزلزل وليظهر فضل العلماء و يزداد حرصهم و يقينهم في إستخراج معانيها والتوقيف بينهما وبين المحكمات فينالوا بها أعلي الدرجات والراسخون في العلم: أي الذين ثبتوا فيه عن أنس (رضي) قال الراسخون في العلم العاملون بما علموا وقيل الراسخ في العلم العالم الذي يجتمع فيه الخصال الأربعة التقوى والتواضع والزهد ومجاهدة النفس ومن وقف علي إلا الله فسر المتشابهة بما إستأثر الله بعلمه كمدة بقاء الدنيا وقيام الساعة.

“Sana Kitabı indiren O’dur. O’nun (Kur’anın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar kitabın esasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşabih âyetlerin peşine düşerler. Halbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek payeye erişenler ise: O’na

⁴⁹² Ebi’l-Kâsım el-Hüseyin b. Ahmed er-Râğıb el-Isfahânî, el-Müfredat fî Ğarîbi’l-Kur’ân, Kahire: Mektebetü’t-Tevfikiyye, t.y., s.492.

inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır derler. (Bu inceliği) Ancak akı selim sahipleri düşünüp anlar.”⁴⁹³ Kur’ân açısından Müteşabih, lafızların veya mânaların birbirine benzemesi yönünden tefsiri daha zor olan,⁴⁹⁴ manaları birbirine benzeyen anlamında kullanılan bu kelime terim olarak ise “Mâna yönünden birden fazla ihtimal taşıdığı için anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya ifade”⁴⁹⁵ anlamındadır.

“Muhkemler ise, farklı manalara gelme ihtimallerinin olmaması açısından ibareleri muhkem/sağlam kılınmıştır. “Onlar kitabın esasıdır”: yani kitabın aslı temelidir. Diğer tüm (kitaplardaki bilgiler / müteşabihler) O’na racidir. “Kitabın esası” ifadesinde, muhkemlerin tamamının diğerlerinin aslı olduğuna işaret vardır. Çünkü muhkemlerden her biri O’nun dışındakilerin / muhkem olmayanların aslıdır. “Diğerleri de müteşabihtir”, ihtimalli manalar taşır. Ancak sağlam bir bakışla anlaşılabilir. (Bu da) Hak üzere sabit duranla, durmayanın imtihan edilip birbirinden ayırt edilmesi, alimlerin faziletinin ortaya çıkması, alimlerin âyetlerin manalarını ortaya çıkarıp, aralarındaki (anlam) birlikteliğini bulma hususundaki hırs ve bilgilerinin artması ve onları en yüksek derecelere ulaştırmak içindir. “İlimde yüksek payeye erişenler” yani ilimle uğraşanlardır.

Enes (r.a) :“İlimde rasih olanlar, bildikleriyle amel edenlerdir.” demiştir. Yine “İlimde rasih olmak demek (şudur): Alim kendisinde şu dört özellik toplanan kişidir: Takva, tevazu, zühd ve nefisle mücadele. Kim ayette geçen لا إله إلا الله ifadesi üzerine vakfedecek olursa bu durumda dünyanın devam etme süresi ve kıyametin

⁴⁹³ Âl-i İmran 3/7.

⁴⁹⁴ el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 257.

⁴⁹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, **DİA**, c.32, s.204.

kopma zamanı gibi müteşabihlerin tefsir ve te'vilinde bunlarla ilgili ilmin sadece Allah'a ait olduğu görüşünü benimser.⁴⁹⁶

Örnek 1:

إن ربكم الله الذي خلق السماوات والأرض في ستة أيام : أي في مقدار سنت أيام من أيام الدنيا أو من أيام الآخرة أو المراد من أيام الأوقات إستوى علي العرش : غلب أمره واستولى والآية من المتشابهة يعني أن له تعالى إستوى علي العرش لا كيف مثرها عن الإستقرار والتمكن والعرش ما الله أعلا وارتفع والسرير وقيل الملك.

“Şüphesiz ki Rabbiniz gökleri ve yeri altı günde yaratandır.....”⁴⁹⁷

“Yani, dünya ve ahiret günlerinden altı günde veya (bu altı günden) maksat vakitli günlerdir. “Arş’a istiva etti” O’nun hükmü galip geldi ve kapladı/ kuşattı. Söz konusu bu ifade Allah-ü Teala’nın arşa nasıl istiva ettiği, O’nu yer ve mekandan münezzeh tutarak keyfiyetini belirtmeden ortaya koyan müteşabih âyetlerdendir. Allah’ın Arş’a istivâsından kasıt, Allah’ın en üstte (bir mekanda) ve (herhangi bir mekana) yükselmiş olması demek değildir. (Arş için) döşektir, denildiği gibi mülk’de denilmiştir.”⁴⁹⁸

Örnek 2:

الله نزل أحسن الحديث كتابا متشابها مثاني : يعني القرآن روي أن الصحابة(رض) ملوا ملة فقالوا حدثنا فترلت وفي ذكر اسم الله تفخيم للمثل وترغيب لإستماعه ومبالغة في دفع الملالة وامتيازه عن سائر الكلام

⁴⁹⁶ Çerkesî, a.g.e., v.56a.

⁴⁹⁷ A'râf 7/54.

⁴⁹⁸ Çerkesî, a.g.e., v.12b-129a.

كتابا متشابهًا : بدل من أحسن أو حال منه بمعنى مكتوبا وتشابهه تشابه أبعاضه في الإعجاز وتجاوب النظم وصحة المعنى والدلائل

“Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi...”⁴⁹⁹

“ Yani Kur’an demektir. Rivâyet olunduğu üzere sahabe/ ashab çok usanmışlardı. “Ya Resûlallah bize bir şeyler anlat” dediler. Ve bunun üzerine bu âyet indi.⁵⁰⁰ Allah’ın isminin zikredilmesi inen (sözün) yüceltilmesi, onu dinlemeye teşvik, mübalağa ve usanmayı ortadan tamamen kaldırıp bu sözün/ Kur’an’ın diğerlerinden ayrılması içindir. Ayette geçen **كتابا متشابهًا** ifadesi yazılmış manasında ondan haldir. Onun müteşabih olması demek i’caz (konuları), nazmın uyumu, manaların doğruluğu ve deliller açısından (bir lafzın ait olduğu manalar açısından), bir kısımının müteşabih olması demektir.”⁵⁰¹

Örnek 3:

ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام : ويبقى وجه ربك ذاته ذو الجلال والإكرام ذو الإستغناء والفضل العام.

“Yüce ve iyilik sahibi Rabbinin yüzü/zâtı bakidir.”⁵⁰²

“Allah’ın yüzünün baki olmasından kasıt Zâtı’nın Bakî olmasıdır. Yüce ve iyilik sahibi demek ise hiçbirşeye ihtiyacının olmaması ve her şeyi kaplayan/kuşatan

⁴⁹⁹ Zümer 39/23.

⁵⁰⁰ Rivâyet için bkz.: Taberi, **a.g.e.**, IX, s.7066; Kurtubî, **a.g.e.**, XV, s.211.

⁵⁰¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.391b.

⁵⁰² Rahman 55/27.

üstünlüğüdür.”⁵⁰³ Burada müellifin bu ayeti müteşabihattan kabul edip-etmediği ile ilgili sarıh bir ifade olmamasına rağmen bu ayetle ilgili görüşünü ortaya koyması açısından burada zikretme gereği duyduk.

1.2.4. Müphemâtü'l-Kur'ân'a Değınmesi

Müphemâtü'l-Kur'an, Kur'an-ı Kerim'de müphem (belirsiz ve kapalı) bırakılan ism-i işaret, ism-i mevsul, zamir, cins isimler gibi bazı kelimeleri açıklayan bir ilimdir. Kur'ân'ı Kerîm'de sarıh olarak isimleri zikredilmeyip, ismi mevsuller veya zamirlerle zikredilen/işaret edilen erkek veya kadınlar olduğu gibi, melek veya cin veyahutta bir topluluk veya kabile de olabilir. Bu gibi ismi mevsullerin veya zamirlerin kime delalet ettiğini bilmek kolay bir şey değildir.⁵⁰⁴ Müphem âyetlerin husûsiyeti konusunda Suyûtî şu açıklamayı yaparak konunun önemine işaret etmektedir:

Müphem âyetlerin bilinmesi sadece nakle dayanır. Bu konuda re'ye yer verilmez. Bu mevzûda yazılan kitaplar ve bazı tefsirlerde müphem kelimeler zikredilmiş, bununla ilgili sağlam bir delil olmadan, itimad edilecek bir örf bulunmadan, mevcut ihtilaflara yer verilmiştir. Bu yüzden müphemler hakkındaki kitabımı yazdım. Burada rivâyetleri senetleriyle birlikte nakledenlerin kitaplarına dayanarak, senedi sahih veya zayıf olanları beyan ederek her rivâyeti, ait olduğu sahabeye veya tabiûn'a isnad ederek zikrettim. Bu yüzden kitabım, sahasında benzeri olmayan değerli bir kitab olma özelliğini taşır. Tertibini, Kur'ân'ın tertibine uyarak yaptım/düzenledim. Mühim olanlarını veciz bir ibare ile özetledim, çoğunlukla senedleri vermedim. Kısalttığım yerlerde istifade ettiğim kaynağı belirttim.⁵⁰⁵

Çerkesî de yeri geldikçe âyetlerde müphem bırakılan noktaları açıklayıcı bilgilere yer vermekte, bunlarla nelerin veya kimlerin kastedildiğini belirtmeye çalışmak-

⁵⁰³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.439b. Muhkem ve müteşabihle ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.90b, 128b, 156b, 391b, 395a, 396a, 408b, 413b, 421a, 422b, 439a, 442b.

⁵⁰⁴ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s.186.

⁵⁰⁵ es-Suyûtî, **el-İtkân**, IV, s.371.

tadır. O, Kur'an'daki müphemleri tayin ederken âyet, hadis ve sahabeden şahit getirmekte zaman zaman da diğer âyetlerden delil getirerek konuyu izah etmeye çalışmaktadır.

Örnek 1:

الذين ينفقون أموالهم بالليل والنهار سرا وعلانية : نزلت في أبي بكر الصديق تصدق بأربعين ألف دينار عشرة باليل وعشرة بالنهار وعشرة بالسر وعشرة بالعلانية وقيل في علي (رضي الله عنه) لم يملك إلا أربعة دراهم فتصدق بدرهم ليلا ودرهم نهارا ودرهم سرا ودرهم علانية.

”506 Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarfedenler var ya...”

Çerkesî âyetin hükmünü beyan, mübhemini tavzih sadedinde şu açıklamaları yapmıştır: “Bu âyet Ebu Bekir (r.a) hakkında inmiştir. O, onbini gece, onbini gündüz, onbini gizli ve onbini da açık olmak üzere kırk bin dinar sadaka dağıtmıştır. Ve yine bu âyetin Hz. Ali (r.a) hakkında olduğu rivâyet edilmiştir. Dört dirhemden başka hiçbir şeyi olmayan Hz. Ali birisini gece, birisini gündüz, birisini gizli birisini de aşikâr sadaka olarak dağıtmıştır.”507

Örnek 2:

والذين آتيناهم الكتاب يفرحون بما أنزل اليك و من الأحزاب من ينكر بعضه : يعنى من آمن من اليهود كأبن سلام وأصحابه ومن النصارى وهم ثمانون رجلا بنجران وثمانية باليمن وإثنان وثمانون بالحبشة فإنهم كانوا يفرحون بالقرآن لكونه مبشرا في كتبهم / ومن الأحزاب يعنى كفرهم الذين تحزبوا بالعداوة علي رسول الله تعالى ككعب بن الأشرف وأصحابه والسيد والعاقب وأشياعهما.

⁵⁰⁶ Bakara 2/ 274.

⁵⁰⁷ Çerkesî, a.g.e., v.52a.

“Bir de kendilerine kitap verdiklerimiz, sana indirilenle (vahiyle) sevinç duyuyorlar. Bununla beraber hizipleşenlerden, âyetlerin bir kısmını inkar edenler de vardır.”⁵⁰⁸ “Çerkesi Ra’d sûresi 36. âyetinde geçen “sevinenler” ve “inkar edenler”i şu şekilde açıklamaktadır: “Yani bununla kastedilen kimseler gerek (Abdullah) İbn Selâm ve arkadaşları gibi ve gerekse hristiyanlardan, (Kur’an’daki bilgilerin) kitaplarında müjdelenen / bildirilen kısma muvafık olunca mutlu olan kimselerdir ki, bunlar 80 kişi Necranlı, 8’i Yemenli, 30’u ise Habeşistanlı idi. “İnkılar edenlere” gelince, bunlar; Ka’bu’l-Eşref ve onun arkadaşları ile (çeşitli grupların) efendileri, önderleri ve onların taraftarlarıdır ki Hz. Peygamber’e karşı kin ve düşmanlıkta birleşip, birbirlerine muhalif hizipler meydana getiren kimselerdir.”⁵⁰⁹ Ancak burada yani Mekkî bir sürede müellifin Yahudilerden sözemesi de dikkati çeken bir noktadır.

Örnek 3:

هذان خصمان اختصموا في دينهم: في دينهم : قيل نزلت في الذين بارزوا يوم بدر على حمزة وعبيدة بن الحارث وشيبة بن ربيعة وعتبة بن ربيعة والوليد بن عتبة

“Şu iki grup Rableri (dinleri) hakkında mücadele eden iki hasımdır.”⁵¹⁰ Müellif Çerkesi Hac sûresi 19. âyeti ile ilgili olarak ravi zikretmeden şu açıklamaları yapmıştır: “Şu iki grup Rableri (dinleri) hakkında mücadele eden iki hasımdır.” âyeti; Bedir savaşı günü birbirleriyle savaşa tutuşan Hamza, Ali, Ubeyde b. Haris,

⁵⁰⁸ Ra’d 13/36.

⁵⁰⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.222a; ez-Zemahşerî, **a.g.e.**, II, s.512; Beydâvî, **a.g.e.**, III, s.147.

⁵¹⁰ Hac 22/19.

Rebia'nın (iki oğlu) Utbe ile Şeybe ve Velid b. Utbe hakkında indirildiği söylenmiştir. “ Aşağıda kaynağını verdiğimiz hadisin orijinali ise şöyledir:

عن قيس بن عباد قال سمعت يقسم قسماً أن (هذان خصمان اختصموا في ربهما ألما نزلت في الذين برزوا يوم بدر حمزة وعلي وعبيدة بن الحارث وعتبة وشيبة ابنا ربيعة والولدين بن عتبة

Kays b. Ubad'dan rivâyet edilmiştir: “(Ebu Zerr'i) şu iki grup, Rableri hakkında mücadele eden iki hasımdır.” (Hac.22/19) âyeti, Bedir savaşı günü, birbirleriyle savaşa tutuşan Hamza, Ali, Ubeyde b. Haris, Rebîa'nın iki oğlu Utbe ile Şeybe ve Velid b. Utbe hakkında inmiştir, diye yemin ederken işittim.”⁵¹¹

Örnek 4:

أولم يكن لهم آية أن يعلمه علماء بنى إسرائيل: بنعمته المذكور في كتبهم وكانوا خمسة عبد الله بن سلام وابن يامن وثعلبة وأسد وأسيد.

“Benî İsrail alimlerinin onu bilmesi onlar için önemli bir âyet olmamış mıdır?”⁵¹²

Bu âyet-i kerimeyi izah ederken ; “Onların kitaplarında O'nun (Hz. Peygamberin (s.a.v) zikredilen sıfat(ları)nı (bilenler): Abdullah b. Selâm, İbn Yamin, Sa'lebe b. Kays, Esed ve Üseyd isimlerinde beş kişiydiler” demektedir.”⁵¹³

⁵¹¹ Müslim, Tefsîr, 45/7 (III, s.2323); Beyhakî, Sünenü'l-Kübrâ, II, s.276, Çerkesî, a.g.e., v.282a.

⁵¹² Şuara 26/ 197.

⁵¹³ Taberî, Cami'ul-Beyân, VIII, s.6241; Zemahşerî, a.g.e., III, s.325Kurtûbî, a.g.e., XIII, s.128; İbn Kesîr, a.g.e., VI, s.59; Çerkesî, a.g.e., v.317b.

Örnek 5:

قل أرأيتم إن كان من عند الله وكفرتم به، وشهد شاهد من بني إسرائيل علي مثله فآمن: والشاهد هو عبد الله بن سلام وقيل موسى عليه السلام. علي مثله: مثل القرآن وهو ما في التوراة المطابق للقرآن المصدق له و في كونه من عند الله فآمن اي بالقرآن لما راه مطابقا للحق

“De ki; Gördünüz mü! Eğer o Allah tarafından olduysa, siz de onu inkar ettiyseyiniz, üstelik İsrail oğullarından bir şahit de bunun benzerini görüp inandığı halde.....”⁵¹⁴ (Bu) şahit Abdullah b. Selam’dır. Musa (a.s) olduğu da söylenmiştir. “O’nun benzerini”: Kur’ânın benzerini (görmüş), o da tevratta Kur’ân’a uygun onu tasdik edici bilgilerdir ki içeriği Allah katındandır. “Ve ona iman etti”: Yani Kur’ân’da olan gerçeğe uygunluğunu görünce (ona iman etti.).⁵¹⁵

1.2.5. Hurûf-u Mukattaa’yı Tefsir Etme Uslûbu

Kur’an’da bazı sûreler Arap alfabesindeki harflerle başlamaktadır. Bunlar hurûf-u mukataa/hece harfleri olarak adlandırılmıştır. Bu harflerin ne anlama geldiğiyle ilgili olarak farklı görüşler ortaya konulmuştur. Günümüzde de onlara farklı anlamlar verilmektedir. Kur’an’da toplam yirmidokuz sûre bu harflerle başlamaktadır. İbn Manzûr (Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed b. Manzûr el-Ensârî

⁵¹⁴ Ahkaf 46/10

⁵¹⁵ Taberî, **Cami’ul-Beyân**, IX, s.7399; ez-Zamahşerî, **a.g.e.**, IV, s.291; Kurtubi, **a.g.e.**, XV, s.483; Beydâvî, **a.g.e.**, V, s.114; İbn Kesir, **a.g.e.**, VII, s.213; Elmalî, **a.g.e.**, VII, s.99; Bilmen, **Kur’ânı Kerim’in Türkçe Meâlî Âlîsi ve Tefsiri** VII, s.3358; Çerkesî, **a.g.e.**, v.418b; Müphemâtu’l-Kur’ân ile ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.63b, 67b, 86a, 150a, 201a, 253b, 255a-b, 258a-b, 284a-b, 295a-b, 298b, 302a, 304a, 310b, 311a,317b, 328a, 330b, 339a, 344b, 349b, 353b, 355b, 374a, 382a, 396b, 399a, 401a, 417b, 418b, 431b, 432a, 452a, 467a, 486b, 491b.

el-İfrikî el-Mısırî el-Hazrecî Cemâlüddîn Ebu'l-Fadl: ö.711 H./ 1312 M.) “Hurûf-u Mukatta’a’yı tefsir babı”nda şu açıklamaları sunmaktadır:

İbn Abbas (r.a.)’dan ألم المص المر gibi Hurûf-u Mukatta’alarla ilgili genel olarak üç görüş olduğu rivâyet edilmiştir: Bu görüşlerden biri yemin anlamındadır: “الم bu harflerle yemin ederim ki Muhammed (s.a.v.)’e inen bu kitap Allah tarafından O’na indirilmiş ve kendisinde şüphe olmayan bir (Kitap’tır), manasında olup, “Elif Lâm Mîm, o Kitap (Kur’ân); O’nda asla şüphe yoktur” âyeti bu kavildendir.” Bir diğer görüş ise; bu harfler (الرحمن) Rahman’ın isimlerinden olup yazılışta parçalanmış manada ise birbirine bağlı olan (harflerdir.) Üçüncü görüş ise; (Mevlâ) Elif Lâm Mîm O Kitap (Kur’an) dedi(ği) zaman “Ben en iyi bilen ve gören Allah’ım” demektedir,⁵¹⁶

Hurûf-u Mukatta islamın başlangıcından itibaren alimleri meşgul ettiği gibi, bu harflerin anlaşılması noktasında da büyük gayret sarfetmişlerdir. Bütün alimler bu kesik harflerin müteşâbihattan olduğunda ittifak halindedirler. Kur’ân da 29 sûrenin başında bulunan bu harfler 14 tane olup Arap alfabesinin yarısı kadardır ve bunlar 14 şekil altında görünürler. Bunların bazıları tek harften, bazıları iki, bazıları üç, bazıları dört bazıları da beş harften meydana gelmiştir. Başlarında Huruf-u Mukatta’a bulunan sûrelerin 27’si Mekki, 2’si ise Medeni’dir.⁵¹⁷ Araplar, Kur’ân okunurken O’na kulak vermek istemezlerdi. Cenâb-ı Hak bu bedi’/eşsiz kelamı indirerek onların dikkatini çekmiş, dinlemelerini sağlamıştır. Tenbih ifadesi taşıyan bu kelamı dinlemeleri, müteakip âyetleri dinlemeye, kalplerinin inceliş yu- muşamasına sebep olmuştur. Bazı ulema bu harfleri müstakil birer kelam saymış- larsa da, gerçek bunun aksinedir. Doğru olan bu harflerin, sözün tamamı değil, bir parçası olduğudur. Çünkü tam bir mana ifade etmemektedirler. Bu harfler Kur’ân’ın ; ا ب ت ث gibi harflerden teşekkül ettiğini gösterir. Kur’an’da bu harfler- in bazıları kesik (mukatta’a), bazıları da bir arada kullanılmıştır. Bu durum,

⁵¹⁶ İbn Manzûr, **a.g.e.**, I, ss.134-135.

⁵¹⁷ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s.134.

Arapların, Kur'ân'ı bildikleri harflerden müteşekkil bir dil ile nazil olduğunu gösterir. Kur'ân'ın bu özelliği kendilerini zor durumda bırakmış, benzerini getirmedeki acizliklerini göstermiştir. Ne alay edebilmişler ne de inkar edebilmişler, bunu kavradıktan sonra Kur'ân'ın bildikleri harflerle indiğini, konuştukları dilin bu harflerden meydana geldiğini anlamışlardır.⁵¹⁸ Bu konudaki görüşlerin her birisini burada ele alıp tartışmak, tekrardan ibaret olacağı için bu konuda gerçeği en iyi bilen yalnız ve yalnız Allah olduğunu söylemek istiyoruz. Müellif Çerkesî'nin yukarıdaki anlamlara uygun olara yapmış olduğu yorumların örnekleri şunlardır:

Örnek 1:

آلم بل الف حرف و لام حرف وميم حرف على تقدير إسم حرف أو تسميته له بأسم مدلول وصدّرت كل منها بمسمياتها لتكون تأديتها بالمسمى اول ما يقرع السمع و استعيرت الهمزة مكان الالف لتعذر الابتداء بها وسكون أعجازها سكون وقف لاسكون بناء ولذا قيل ص و ق و جمعا بين الساكنين و اذا تليها العوامل أعربت كسائر الاسماء المعربة ولما كان نظم كلام الله به على ينتهى البلاغة بحيث يشمل على فوائد غير متناهية يعجز عنه البشر ولا تفهم منها الا بقدر قريعته تكلم المفسرون في القراع على حسبها ولكل وجهة ولعلها اسرار ورموز بين الله تعالى و رسوله لا يطلع عليها غيره مع الدلالة على العجزة بنطقها و الاشتمال على انواع انصاف الحروف المفردات وابنيته للمزيد وتركيبات اقسام الكلمة الاصلية والعارضية بوجوهها وأصول الابنية المستعملة للكلم مع التنبيه و الايقاظ لمن تحدي به.ومن لطائفها ابتداء بألم وجمع مخارج الثلاثة إشعارا لمراتب الاظهار المناسبة من الاسم الظاهر والاسم الباطن والاسم الجامع في الانسان والمنازلة على حسبها وتوقف عليها وقف التام وهي آية عند الكوفية في مواقعها وكذا ألمص وكهيعص وطه وطسم وحم ويس آية وجمعسق آيتان والبواقي ليست بآيات واما عند البصرية فليس شئ منها آية

⁵¹⁸ es-Suyûfî, *el-İtkân*, III, ss.27-28.

“Elif Lâm Mîm”⁵¹⁹ Her bir harfe bir isim takdir edilmek üzere elif lam mîm birer harftir. Bu harflere bu isimlerin verilmesi delalet ettikleri manaları sebebiyledir. Her bir harf kendi ismi ile okunmuştur. Bundan da maksat kulağa ilk çarpan lafızlar olduğu içindir. Burada kitabette hemzeyle başlamak bir özür sebebi olmasından dolayı elif yerine hemze şeklinde başlamıştır. Sonlarındaki sükûn durulduğu için ortaya çıkan sükûndur yoksa aslından değildir. ق ve ص da böyledir. Her ikisinin de sonları sakindir. Peşinden amilleri geldiğinde diğer arapça isimler gibi i’rab edilirler. Allah kelamının belağatın son sınırında/zirvesinde sonsuz faydaları içerdiğinden dolayı insanlar o harfleri anlamadaki acziyeti ve o anlamlardan nasibi kadarını anladığı ortaya çıkmış olur. Ancak kişinin o konudaki ilmi ehliyeti nisbetinde anlaşılabilir. Müfessirlerde kendi ilmi ehliyetleri nisbetinde bunların yorumu hakkında söz etmişlerdir. Herbirinin kendine göre kabul edilebilirlik yönü vardır. Onlar Allah’la Resülü arasında birtakım sırlar ve rûmuzlardır. Allah’ın dışında o harflerin manalarına hiç kimse muttali olamaz. Ve bu harfler kişinin onların yorumu ve kapsamı hakkında söz etmekten aciz olduklarına delalet eder.

Söz konusu harfler bazen tek başına bazen de birden fazla harfle bir araya gelerek oluşmaktadırlar. Ancak bu mürekkep olan harfler kendi başına aslî anlamı olan müstakil birer kelime grubu değildirler. Bu harflerle Allah (c.c.) (Kur’ân’ın vahiy mahsulü) olduğunu kabul etmeyen kullara meydan okumaktadır.

Söz konusu hurûf-u mukatta’anın edebî nükteleri pek çoktur. Allah bu hurûf-u mukatta’alardan ilki olan الم ile meydan okumaya başlamış ve bu terkibi الم

⁵¹⁹ Bakara 2/1.

cümlesini bir araya getirerek oluşturmuştur. Bu terkipte vurgulanmak istenen pek çok gerçekler vardır. (Tüm hurûf-u mukatta'aların) bu terkibe uygun düşen ism-i zahir, ism-i batın ve insanı kapsayan ismi câmi' gibi özellikleri vardır. Bakara sûresinin başındaki bu الم ifadesinde vakfedilir. Bu kıraat ilminde vakf-ı tam demektir. Kûfe ekolü nezdinde bu okuyuş müstakil bir âyettir. Aynı şekilde المص ve كهيص طه طسم حم müstakil birer âyettir. حم عسق ifadesi ise iki âyet demektir. Sözüünü ettiğimiz bu hurûf-u mukatta'ların dışındakiler ise müstakil birer âyet sayılmaz. Ancak Basra ekolü nezdinde onların âyet sayılmalarında sakınca yoktur.⁵²⁰

Örnek 2:

الم يحتمل ان يجعل اسما للسورة او القرآن فيكون مبتدأ خبره تنزيل الكتاب والمصدر بمعنى المفعول وان يجعل تعديد الحروف فتزيل خبر محذوف او مبتدأ خبره لا ريب فيه فيكون من رب العالمين حالا من المجرور فيه ولا يتعلق بتنزيل لان المصدر لا يعمل فيما بعد الخبر ويجوز ان يكون خبرا ثانيا او خبرا ولا ريب فيه حال من الكتاب و العامل فيه معنى الاضافة او المصدر او اعتراض و الضمير فيه لمضمون الجملة.

“Elif, Lâm, Mîm”⁵²¹

Bu sûrenin veya Kur'ân'ın ismi olması muhtemeldir. Bu durumda mübteda olup haberi de تنزيل الكتاب olur. Buradaki masdar ise mef'ul manasındadır. Eğer harfler ayrı ayrı kabul edilecek olursa تنزيل kelimesi haber-i mahzûf veya mübteda olur ki haberi de لا ريب olur. من رب العالمين mecrûrun fih'ten hal olur. لا cümlesindeki ise لا تنزيل kelimesine taalluk etmez. Çünkü masdar haberden sonra amel et-

⁵²⁰ Çerkesî, a.g.e., v.3a-3b.

⁵²¹ Secde 32/1.

mez. Haber ya da ikinci haber olması da caizdir. Ve لا ريب فيه cümlesi ise Kitaptan haldir. Ondaki amil ise izafet, masdar manasında veya cümle-i i'tirâzi olmasıdır. ⁵²² فيه'deki zamir ise cümlenin mazmunu içindir.

Örnek 3:

بسم الله الرحمن الرحيم

حم عن ابن عباس (رض) قال حم اسم الله الاعظم وعنه ال وحم و ن حروف الرحمن مقطعة وقيل الحاء افتتاح اسمائه حلیم حمید حی حکیم حنان والمیم افتتاح اسمائه ملك مجید منان وقيل معناه قضی ما هو كائن يعني اشیر الى ان معناه حُمّ اى نصرته لاوليائه وانعام من اعدائه كيوم البدر

“Hâ Mîm”⁵²³

İbn Abbas’dan rivâyet edildiğine göre; “Hâ Mîm” ism-i azamdır. Yine İbn Abbas’dan gelen bir rivâyete göre elif lâm râ, hâ –mîm ve nun harfleri Rahman kelimesinin müstakil haldeki harfleridir. Şöyle de denilmiştir: Ha harfî, Halîm, Hamîd, Hayy, Hakîm ve Hannân isimlerinin başlangıcıdır. Mim harfî, Melik, Mecîd, Mennân isimlerinin başlangıcıdır. Bunun manası “olacak olana hükmetti” yani حم manasına işaret ediyorum demektir. Bedir harbinde olduğu gibi O’na ve arkadaşlarına yardımda bulunup, düşmanlarına karşı intikamını almak sûretiyle ilâhî nusratı ve yardımı yaklaştı anlamındadır.⁵²⁴

⁵²² Çerkesî, a.g.e., v.348a.

⁵²³ Mü’min 40/1

⁵²⁴ Kurtubî, a.g.e., XV, s.246; Çerkesî, a.g.e., v.395a

Örnek 4:

الم قال ابن عباس معناه أنا الله اعلم وأرى تلك آيات الكتاب و الإشارة إلى آيات السورة أو آيات القرآن
ومحل الرفع علي الابتداء وخبره آيات الكتاب السورة أو القرآن والالف واللام في الكتاب يفيد
الاختصاص فيصرف الي الكمال

525 المر ⁵²⁵ İbn Abbas “Ben en iyi bilen ve en iyi gören Allah’ım. Bunlar Kitabın âyetleridir: Bundan kasıt sûrenin âyetleri veya Kur’an’ın âyetleridir. Başlangıç olduğu için ref mahallindedir. Haberi de Kitab’ın veya sûrenin veya Kur’an’ın âyetleridir. Kitab’ın başındaki elif ve lam “ihtisas” ifade eder. Yani mükemmellik vasfının yalnız Kitab’a (Kur’ân’a) ait olduğu anlamında kullanılır.”⁵²⁶

Örnek 5:

بسم الله الرحمن الرحيم

الرأنا الله الرقيب علي كل شيء

527 الر ⁵²⁸ “Ben her şeyi görüp gözeten Allah’ım”⁵²⁸

Örnek 6:

بسم الله الرحمن الرحيم

⁵²⁵ Ra’d 13/1.

⁵²⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.217b.

⁵²⁷ İbrahim 14/1.

⁵²⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.223a.

طس سبق الكلام في حروف الهجاء الاشارة الى اية السورة فانها بعيدة في الاعجاز و معانيها غير متناهية فمن نالها نالها بابعاد منزل بحيث يترك النوم و الوقوف في السير باهتمام وقوة وحسن دقيق وهداية وتوفيق وهمة عالية وقلب جالية ونفس خالية وروح واعية.

⁵²⁹ طس Bu konuda söylenenler daha önce hurûf-u'l-hecâ/hurûfu-mukatta'a konusunda geçti. Bunlar, sûrelerin âyetlerine işaret etmektedir. Bu ifadeler insanı aciz bırakan son derece veciz, sonsuz manalar taşır. Kim bu manalara ulaşırsa artık o kimse indirilen âyetlerin en uzak/ulaşılması zor manalarına muttali olur. Artık ondan sonra uykuyu bırakarak bu yolda tüm dikkatini verip, üstün çabalar göstererek, çok titiz bir şekilde (Allah'ın) hidâyeti, başarıyı nasip etmesi, üstün bir gayret, açık yüreklilik, bütün kötülüklerden arınmış bir şekilde ve uyanık bir ruhla bu yolda yürümeye devam eder.⁵³⁰

Çerkesi Kur'ân-ı Kerim'de yer alan tüm hurûf-u mukatta'ları açıklamak yerine aşağıda olduğu gibi **مريسفت قبس**, سبق جدول إعرابه ve **الكلام فيه كما مر** ifadeleriyle daha önce yaptığı açıklamalara atıfta bulunmuştur.

Örnek 7:

بسم الله الرحمن الرحيم

الم تلك اليات الكتاب الحكيم سبق تفسيره في يونس.

⁵²⁹ Neml 27/1.

⁵³⁰ Çerkesî, a.g.e., v.319b.

“Elif Lâm Mîm: Bunlar hikmetli Kitab’ın âyetleridir.”⁵³¹ Bunun açıklaması Yunus sûresinde geçmiştir.⁵³²

Örnek 8:

بسم الله الرحمن الرحيم

حم تنزيل الكتاب من الله العزيز الحكيم سبق وجدول اعرابه في الجائية

“Hâ Mîm: Bu kitap Aziz ve Hakim olan Allah tarafından indirilmiştir.”⁵³³ Casiye sûresinde (açıklaması) yapıp i’rabı tartışılmıştır.⁵³⁴

Örnek 9:

بسم الله الرحمن الرحيم

ق والقرآن المجيد الكلام فيه كما مر في ص والقرآن يجوز الوقف وحركة بالكسر لالتقاء الساكنين

“Kâf, şerefli Kur’ân’a yemin olsun ki”⁵³⁵

Bu konudaki izahat ص والقرآن ifadesinde geçtiği gibidir. Bu âyette ق kelimesi üzerinde vakfetmek caizdir. Aynı zamanda iki sâkinin yan yana gelmesi nedeniyle kesre harekesi ile de okunması mümkündür.⁵³⁶

⁵³¹ Lokman 31/1.

⁵³² Çerkesî, **a.g.e.**, v.345a.

⁵³³ Ahkaf 46/1-2.

⁵³⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.418a.

⁵³⁵ Kâf 50/1.

⁵³⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.429b. Hurûf-u Mukatta’a ile ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.125a, 173a, 183a, 193b, 217b, 223a, 226b, 309b, 319b, 328b, 348a, 383b, 395a, 404a, 408b, 413a, 418a, 429b, 459a.

1.2.6. Sûrelerin Mekkî /Medenî Olmalarını ve Âyet Sayılarını Belirtme Metodu

Mekkî ve Medenîyi bilmekle teşri' tarihi/hükmün koyulduğu dönem bilinmiş olur, böylece inen âyet ve sûrelerin hikmeti ve tedrici tekâmülü ortaya çıkar. Bunu bilmek, Kurân'ı tağyir ve tahriften korunmasını ve bizlere ulaşmasını sağlar.⁵³⁷ Suyûtî, Habîb en-Neysâbûrî'(Ebu'l-Kâsım b. Habib en-Neysâbûrî: ö. 245 H./860 M.) den naklen konu ile ilgili şunları söylemektedir:

Kur'ân ilimlerinin en şerefli; nüzûl sebeplerini, yerlerini, Mekke ve Medine'de nazil olanların tertibini, Mekke'de nazil olup hükmü Medenî olanları, Medine'de nazil olup hükmü Mekkî olanları, Medineliler hakkında Mekke'de nazil olanları, Mekkeliler hakkında Medine'de nazil olanları, Mekke'de nazil olup Medine'de nazil olanlara benzeyenleri, Medine'de nazil olup Mekke'de nazil olanlara benzeyenleri, Cuhfe'de, Beytü'l-Makdis'de, Taif'te, Hudeybiyede nazil olanları, gece ve gündüz olanları, melekler refakatinde veya yalnız iken nazil olanları, Mekkî sûrelerdeki Medenî âyetleri, Medenî sûrelerdeki Mekkî âyetleri, Mekke'den Medine'ye nakledilenleri, Medine'den Mekke'ye nakledilenleri, Medine'den Habeşistan'a nakledilen âyetleri, mucmel, mufasser ve Mekkî veya Medenî oluşunda ihtilaf edilen âyetleri, öğrenmektir. Bu yirmibeş özelliği bilmeyen, bunları birbirinden ayıramayan kimse- nin, Kur'ân-ı Kerîm hakkında söz söylemesi helal olmaz.”⁵³⁸

Sûrelerin iniş yerlerine göre isimlendirilmesi ile alakalı olarak genelde şu görüşler ortaya çıkmıştır:

- 1- Vahyin nazil olduğu mekan dikkate alınarak yapılan taksim: Mekke'de nazil olan âyetler “el-Mekkî”, Medine de nazil olanlar ise “el-Medenî” diye isimlendirilmiştir. Bunların dışındaki yerlerde de âyetler nazil olduğu için bu tarif bütünü kapsayamamaktır.

⁵³⁷ ez-Zerkânî, **a.g.e.**, I, s.183.

⁵³⁸ es-Suyûtî, **el-İtkân**, I, s.48.

- 2- Hicret/zaman nazar-ı dikkate alınarak yapılan taksim: Bu görüşe göre hicretten evvel nazil olan vahyeler “el-Mekkî”, hicretten sonrakiler de “el-Medenî” olarak isimlendirilmişlerdir. Meşhur olan da bu görüştür. Bu görüşe göre hicretten sonra Mekke’de nazil olan âyetler de Medenî sayılmıştır.
- 3- Muhatablar nazar-ı dikkate alınarak yapılan taksim: Bu görüşe göre Mekkelilere hitap eden âyetler “Mekkî”, Medinelilere hitap eden âyetlerde “Medenî” olarak kabul edilmiştir. Bu görüşte bütün âyetleri kapsar mahiyette değildir.⁵³⁹

Çerkesî sûrelerin hemen başında onların Mekkî ya da Medenî oluşlarını fazla ayrıntıya girmeden sûrelerdeki âyet sayıları ile birlikte kısaca zikretmiş, kimi zaman sadece âyet sayısını vermiş, kimi zaman ise hem âyet sayısı ve hem de sûrenin Mekki ya da Medenî olduğunu belirtmiştir. Bazen “veyahut” ifadesi ile hakkında ihtimaller olduğunu, veya istisnalar olduğunu zikretmiştir. Ayrıca bazen ihtilaflı kısımları da zikretmiştir. Biz de onun yapmış olduğu bu ayırımları göz önünde bulundurarak aşağıdaki şekilde bir sınıflandırma yapmaya çalıştık.

1.2.6.1.Âyet sayısı ile Mekkî ve Medenîyi belirtmesi

Örnek 1:

سورة النساء مدنية آيها مائة وست وسبعون

Nîsa sûresi Medenidir, 176 âyettir.⁵⁴⁰

⁵³⁹ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s.59-60.

⁵⁴⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.77a.

Örnek 2:

سورة المائدة وهي مدنية مائة وعشرون آية

Maide sûresi Medenidir, 120 âyettir.⁵⁴¹

Örnek 3:

سورة يونس مكية وهي مائة و تسع آية

Müellif Çerkesî herhangi bir ayırım yapmadan Yunus sûresini Mekkî kabul etmiş ve 109 âyet olduğunu söylemiştir.⁵⁴²

Örnek 4:

سورة هود مكية وهي مائة وثلاث وعشرون آية

Hud sûresi Mekkîdir ve 123 âyettir.⁵⁴³

Örnek 5:

سورة يوسف مكية وآيها مائة واحد عشر

Yusuf sûresi; Mekkîdir. Âyet sayısı 111'dir.⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.97b.

⁵⁴² Çerkesî, **a.g.e.**, v.173a.

⁵⁴³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.183a.

⁵⁴⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.193b.

1.2.6.2.Âyet sayılarını eksik ya da fazla olarak belirtmesi

Çerkesî bazı sûrelerin âyet sayılarını verirken bazen fazla ya da eksik zikretmiştir.

Örnek 1:

سورة البقرة مدنية وآيها مائتان وسبع وثمانون

Bakara sûresinin Medenî olduğunu ancak sayısını belirtirken (belki sehven) sebep belirtmeden 287 olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁵

Örnek 2:

سورة الانفال مدنية وهي ست وسبعون آية

Çerkesî Enfal sûresinin medeni olduğunu, ancak sayısının 75 değil 76 olduğunu belirtmiş, neden dolayı 76 âyet olarak kabul ettiğini ise belirtmemiştir.⁵⁴⁶

Örnek 3:

سورة ابراهيم مكية وآيها احدى وخمسون آية

Çerkesî; İbrahim sûresinin tümünü Mekkî olarak kabul etmiş genel görüşün aksi-ne âyet sayısını 52 değil 51 olarak kabul etmiş ve bununla ilgili bir sebep belirtmemiştir.⁵⁴⁷

Örnek 4:

⁵⁴⁵ Çerkesî, **a.g.e.**, v.3a.

⁵⁴⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.143a.

⁵⁴⁷ Çerkesî, **a.g.e.**, v.223a.

سورة طه مكية وهي مائة واربع وثلاثون آية

Taha sûresi için 135 olan âyet sayısını 134 olarak kabul etmiş ve herhangi bir sebep belirtmemiştir.⁵⁴⁸

Örnek 5:

سورة النازعات اثنا واربعون آية

Naziat sûresi 42 âyettir. (Genel görüş ise naziat sûresinin 46 âyet olduğu yönündedir.)⁵⁴⁹

1.2.6.3.Sûrelerin Mekkî ya da Medeni olduğunu belirtmeyip sadece âyet sayısını vermesi

Müellif Çerkesi bazı sûrelerin başında ne Mekkî ne de Medenî olduğu ile ilgili bir yorum yapmamış sadece sûrenin ismini ve âyet sayısını belirtmiştir.

Örnek 1:

سورة العنكبوت وهي تسع و ستون آية

Ankebut sûresi, o 69 âyettir.⁵⁵⁰

Örnek 2:

سورة الانفطار تسع وعشرة آية

⁵⁴⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.264a.

⁵⁴⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.473b.

⁵⁵⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.335b.

İnfitar sûresi; 19 âyettir.⁵⁵¹

Örnek 3:

سورة المطففين ست وثلاثون آية

Mutaffifin sûresi, 36 âyettir.⁵⁵²

Örnek 4:

سورة الانشقاق عشرون وخمس آيات

Müellif Çerkesî İnşikak sûresi ile ilgili aynen yukarıdaki gibi değişik bir şekilde yazmıştır: “İnşikak sûresi; 20 ve 5 âyettir” ;yani yirmi beş âyettir.⁵⁵³

1.2.6.4. Yahut / أو ” ifadesi ile âyet sayılarındaki ihtilafı belirtme metodu

Müellif Çerkesî âyet sayılarının ihtilafı olduğunu “yahut / أو ” ifadesi kullanarak şu şekilde belirtmiştir:

Örnek 1:

سورة مريم مكية الا الآية السجدة وهي ثمان أو تسع وتسعون آية

Meryem sûresi, secde âyeti (58. âyet) hariç Mekkîdir, 98 veya 99 âyettir.⁵⁵⁴

Örnek 2:

⁵⁵¹ Çerkesî, a.g.e., v.475b.

⁵⁵² Çerkesî, a.g.e., v.476a.

⁵⁵³ Çerkesî, a.g.e., v.477a.

⁵⁵⁴ Çerkesî, a.g.e., v.257b.

سورة النور مدنية وهي اثنان او اربع وسبعون آية

Nur sûresi, Medenîdir, 72 veya 74 âyettir. Çerkesî Nur sûresi ile ilgili olarak 64 olan âyet sayısını (yanlışlıkla ya da sehven olsa gerek) “72 veya 74’ tür” şeklinde belirtmiş ve yazım/ımla şeklini de aynen yukarıdaki gibi yazmıştır.⁵⁵⁵

Örnek 3:

سورة الشعراء مكية الا الايات من آخر السورة من قوله والشعراء يتبعهم الغاؤون و ماتا وست أو سبع وعشرون آية

Şuara sûresi; sûrenin sonundaki والشعراء يتبعهم الغاؤون âyetinden itibaren sonuna kadar olan âyetler hariç Mekkîdir. 226 veya 227 âyettir.⁵⁵⁶

Örnek 4:

سورة النمل مكية وهي ثلاث او أربع وتسعون آية

Neml sûresi, Mekkîdir, 93 veya 94 âyettir.⁵⁵⁷

Örnek 5:

سورة الروم مكية الا قوله فسبحان الله وهي ستون او تسع وخسون آية

Rum sûresi, فسبحان الله (17. Âyet) hariç Mekkîdir. 60 veya 59 âyettir.⁵⁵⁸

⁵⁵⁵ Çerkesî, a.g.e., v.294b.

⁵⁵⁶ Çerkesî, a.g.e., v:309b.

⁵⁵⁷ Çerkesî, a.g.e., v.319b.

⁵⁵⁸ Çerkesî, a.g.e., v.340b.

1.2.6.5. “غير ve الا” ifadeleri ile istisnaları belirtme metodu

Müellif Çerkesî, “غير ve الا” ifadelerini kullanarak hangi âyetlerin istisna edildiğini bu şekilde belirtmiştir:

Örnek 1:

سورة الانعام مكية غير ست آيات أو ثلاث ومن قوله قل تعالو وهي مائة وخمس وستون آية

En’am sûresi, 6 veya 3 âyet hariç (91, 92, 93-151, 152, 153. âyetleri kastediyor) “قل تعالوا” âyetinden (151, 152 ve 153. âyetlerden) itibaren (bu üç âyet Medenîdir) diğerleri Mekkîdir.⁵⁵⁹

Örnek 2:

سورة الرعد مدنية وقيل مكية الا قوله تعالى ولا يزال الذين كفروا تصيبهم بما صنعوا قارعة وقوله تعالى يقول الذين كفروا لست مرسلًا

Çerkesî Ra’d sûresi ile ilgili şu bilgileri vermiştir: Ra’d sûresinin Medenî olduğu gibi (31. ve 43. âyetleri hariç) Mekkîdir de denilmiştir.⁵⁶⁰

Örnek 3:

سورة النحل مكية غير ثلاث آيات في آخرها وهي مائة وثمان وعشرون آية

Nahl sûresi sondan üç âyet hariç Mekkî’dir ve 128 âyettir.⁵⁶¹

⁵⁵⁹ Çerkesî, a.g.e., v.108b.

⁵⁶⁰ Çerkesî, a.g.e., v.217b.

⁵⁶¹ Çerkesî, a.g.e., v.230a.

Örnek 4:

سورة الاسراء سورة بنى إسرائيل مكية وقيل الا قوله وإن كادوا ليستفرونك

İsra sûresi için şu açıklamayı yapmıştır: “Benî İsrâîl sûresi (76.âyeti hariç) Mekkî olduğu söylenmiştir.”⁵⁶²

Örnek 5:

سورة الحج مكية الاست آيات من هذان خصمان الى صراط الحميد فانها نزلت بالمدينة يوم بدر في اليوم الذي أقتتلوا فيه وهى ثمان وسبعين آية

Hac sûresi, Mekkîdir, هذان خصمان ile صراط الحميد âyetleri hariç (19 ilâ 24. âyetler arası) Bedir günü savaş esnasında Medinede inmiştir, 78 âyettir.⁵⁶³

1.2.6.6. “مختلف” ifadesi ile ihtilaflı olan kısmı zikretmesi

Bazen sûrelerin Mekkî ya da Medenî oluşundaki ihtilafları bazen de âyet sayılarındaki ihtilafları belirtmek için Çerkesî “bu konu ihtilaflıdır” anlamında bu kelimeyi kullanmış ve görüşünü bu şekilde belirtmiştir.

Örnek 1:

سورة التغابن مختلف فيها وآيها ثمان عشرة

Teğâbun sûresi, bu sûrenin (Mekkî ya da Medenî oluşu) ihtilaflıdır ve 18 âyettir.⁵⁶⁴

⁵⁶² Çerkesî, a.g.e., v.239b.

⁵⁶³ Çerkesî, a.g.e., v.280a.

Örnek 2:

سورة التين مختلف فيها وآيها ثمان

Tîn sûresi, (Mekkî ya da Medenî olması) hakkında ihtilaf vardır. Ve 8 âyettir.⁵⁶⁵

Örnek 1:

سورة القدر مختلف فيها وآيها خمس مدنية وعلي عراقي وست مكية وشامية وخلافها أية ما ليلة القدر

Kadir sûresi hakkında ihtilaf vardır; Bir görüşe göre âyet sayısı beştir ve Medenî'dir. (Şam) Irak ekolüne göre ise âyet sayısı altıdır ve Mekkî'dir. İhtilafı olan ise ليلة القدر âyetidir.⁵⁶⁶

Örnek 2:

سورة لم يكن مختلف فيها وآيها ثمان حجازى وكوفي وسبع شامي وبصري وخلافها أية

Lemyekun (Beyyine sûresi), bu konu ihtilafıdır. Âyetleri Hicâzî ve Kûfîlere göre 8, Şâmî ve Basralılara göre ise 7' dir. Aralarındaki fark bir âyettir.⁵⁶⁷

Örnek 3:

سورة الزلزال مختلف فيها وآيها تسع عند أكثر القراء وثمان حجازي وكوفي خلافها أية أشنتاتا لغيرها
فواصلها هما

⁵⁶⁴ Çerkesî, a.g.e., v:454a.

⁵⁶⁵ Çerkesî, a.g.e., v.486b.

⁵⁶⁶ Çerkesî, a.g.e., v.487b.

⁵⁶⁷ Çerkesî, a.g.e., v:488a.

Zilzal sûresi, bu konuda ihtilaf vardır. Âyetleri kurrâ'nın çoğunluğuna göre 9, Hicâzî ve Kûfî'de 8'dir. Fark أشتاتنا 'dir. Fasılası هما dır.⁵⁶⁸

1.2.6.7. “قيل” ifadesi ile ihtilafların belirtilme metodu

Örnek 1:

Müellif Çerkesî, âyetlerin Mekkî ya da Medenî oluşu ile alakalı ihtilafları belirtirken “قيل” ifadesini kullanarak şu şekilde belirtmiştir:

سورة السجدة مكية وهي ثلاثون آية وقيل تسع وعشرون

Secde sûresi, Mekkîdir. 30 âyettir, 29 âyet olduğu da söylenmiştir.⁵⁶⁹

Örnek 2:

سورة سبأ مكية وقيل الا وقالوا للذين اوتوا العلم وانها خمس واربعون آية

Çerkesî, Sebe' sûresinin Mekkî olduğunu, 54 âyet olmasına rağmen, bu sûrenin 45 âyet olduğunu belirtmiştir. 6. âyetin Medenî olduğunu söyleyenleri belirtirken âyetin baştarafını “وقال الذين اوتوا العلم” yerine yanlışlıkla “ويري الذين اوتوا العلم” şeklinde yazmıştır.⁵⁷⁰

Örnek 3:

سورة الحديد مدنية وقيل مكية وهي تسع وعشرون آية

⁵⁶⁸ Çerkesî, a.g.e., v.489a.

⁵⁶⁹ Çerkesî, a.g.e., v.348a.

⁵⁷⁰ Çerkesî, a.g.e., v.359b.

Hadîd sûresi, Medenîdir, Mekkî olduğu da söylenmiştir, 29 âyettir.⁵⁷¹

Örnek 4:

سورة المجادلة مدنية وقيل العشر الاولى مكية والباقي مدنية

Mücadele sûresi, Medenîdir. İlk on âyeti Mekkî, geri kalan kısmının ise medenî olduğu söylenmiştir.⁵⁷²

1.2.6.8. Âyet sayılarını ve harfu'l-fasılâyı beyan etmesi

Arapça *fasl* kökünden türeyen ve çoğulu *fevâsıl* olan kelime sözlükte *ara*, *aralık*, *ayıran şey*, *bölme* gibi anlamlara gelmektedir. Âyetlerin son kelimesine veya bu kelimenin son harfine, iki âyetin arasını ayırdığı için –şiiirdeki kafiye durumunda–dır- *fâsıla* denmiştir.⁵⁷³ Fâsıla, şiiirdeki kafiye, secideki karine gibi, âyetin son kelimesine verilen isimdir. ed-Dânî (Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî: ö.444 H./ 1052 M.)cümleinin sonundaki kelimeye fasıla adı verildiğini söyler. Kadı Ebu Bekir (Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer : ö. 403 H./ 1013 M.) şöyle der: Fasıla, cümlede mananın tamamlandığını gösteren durak işaretlerindeki, birbirine uygun harflerdir.⁵⁷⁴

Müellif Çerkesî fasıla harflerini belirtmiş ancak konu ile alakalı herhangi bir malumat vermeden ve sadece son kısımdaki kısa sûrelerle ilgili olarak açıklamalarını şu şekilde yapmıştır:

⁵⁷¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v:442b.

⁵⁷² Çerkesî, **a.g.e.**, v:444b.

⁵⁷³ İbn Manzûr, **a.g.e.**, V, s.3424.

⁵⁷⁴ es-Suyûtî, **el-İtkân**, III, s.247.

Örnek 1:

سورة والضحي مكية آيها احدى عشرة فواصلها رثا

Duha sûresi, Mekkî'dir, 11 âyet olup fasılaları, رثا harfleridir.⁵⁷⁵

Örnek 2:

سورة العاديات مختلف فيها وآيها احدى عشر فواصلها دار

‘Âdiyat sûresi, bu konuda ihtilaf vardır. Âyetleri 11 olup, fasılaları/ fasıla harfleri دار harfleridir.⁵⁷⁶

Örnek 3:

سورة الهمزة مكية وآيها تسع فواصلها الهاء

Hümeze sûresi, Mekkîdir. Âyet sayısı 9 olup, fasılaları ها harfidir.⁵⁷⁷

Örnek 4:

سورة الفيل مكية وآيها خمس فواصلها اللام

Fil sûresi, Mekkîdir. Âyet sayısı 5 olup fasılaları ل harfidir.⁵⁷⁸

Örnek 5:

سورة الكوثر مكية ثلاث آيتفواصلها الراء

⁵⁷⁵ Çerkesî, a.g.e., v.485a.

⁵⁷⁶ Çerkesî, a.g.e., v.489a.

⁵⁷⁷ Çerkesî, a.g.e., v.489a.

⁵⁷⁸ Çerkesî, a.g.e., v.490b.

Kevser sûresi, Mekkîdir, 3 âyet olup fasılası ر harfidir.⁵⁷⁹

Örnek 6:

سورة الاخلاص مختلف فيها وآيها أربع فواصلها الدال

İhlas sûresi, bu konuda ihtilaf vardır. 4 âyet olup fasılası د harfidir.⁵⁸⁰

1.2.6.9.Hakkında herhangi bir görüş belirtmediği sûreler

Büyük bir ihtimalle yazma esnasında dikkatlerden kaçmış, ya da sehven yazılmadığını düşündüğümüz bazı sûrelerin başında ne âyet sayıları ne de Mekkî ya da Medenî oluşu ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmaktadır:

Âl-i İmran sûresi,⁵⁸¹ Muhammed sûresi,⁵⁸² Fetih sûresi,⁵⁸³ Hucurat sûresi,⁵⁸⁴ Kâf sûresi,⁵⁸⁵ Zariyat sûresi,⁵⁸⁶ Tûr sûresi,⁵⁸⁷ Necm sûresi,⁵⁸⁸ Kamer sûresi,⁵⁸⁹ Rahman sûresi,⁵⁹⁰ Vaka'a sûresi,⁵⁹¹ Nebe' sûresi,⁵⁹² Tekvîr sûresi,⁵⁹³ Burûc sûresi.⁵⁹⁴

⁵⁷⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.491b. Fasılalarla ilgili diğer örnekler için bkz.: Çerkesî, **a.g.e.**, v.483a, 486a, 487b, 488b, 489b, 491a, 492a.

⁵⁸⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.492b.

⁵⁸¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.55b.

⁵⁸² Çerkesî, **a.g.e.**, v.420b.

⁵⁸³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.424b.

⁵⁸⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.427a.

⁵⁸⁵ Çerkesî, **a.g.e.**, v.429b.

⁵⁸⁶ Çerkesî, **a.g.e.**, v.432b.

⁵⁸⁷ Çerkesî, **a.g.e.**, v.434a.

⁵⁸⁸ Çerkesî, **a.g.e.**, v.436b.

⁵⁸⁹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.438a.

⁵⁹⁰ Çerkesî, **a.g.e.**, v.439a.

⁵⁹¹ Çerkesî, **a.g.e.**, v.440b.

⁵⁹² Çerkesî, **a.g.e.**, v.472a.

⁵⁹³ Çerkesî, **a.g.e.**, v.475a.

⁵⁹⁴ Çerkesî, **a.g.e.**, v.478a.

1.2.7. Fedâilü'l-Kur'an ile ilgili Rivâyetlere Yer Vermesi

Kitâbü Fedâilü'l-Kur'an veya benzeri adlar altında yazılan ve tercemeleri yapılan birçok kitap mevcuttur. “Hz. Peygamber’e vahiy yoluyla indirilmiş, Mushaflarda yazılmış, tevatürle nakledilmiş, tilavetiyle taabbud olunan muciz bir kelim ve Fa-tiha sûresinden en-Nâs sûresinin sonuna kadar, Hz. Muhammed’e indirilmiş, ken-dine has özellikleri ihtiva eden mümtaz lafızlar olması”⁵⁹⁵ hasebiyle Cenâb-ı Hak-kın ilahi kelâmı olan Kur'an'ı Kerîm'i okumak Allah katında ecir ve sevabı en yüksek olan bir ibadettir.⁵⁹⁶ Kur'an'ın bütününü ilgilendiren hadislerle, bazı sûreler hakkında fedâil hadisleri bulunduğu bir gerçektir. Fakat, Fedâilü'l-Kur'an'la ilgili pek çok, Mevzû hadis de bulunmaktadır.⁵⁹⁷ Bununla birlikte Kur'an'ın tümü fazilet konusunda bir bütünken, alimler, bir âyet veya sûrenin, diğerinden daha faziletli olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı alimler böyle bir fazilet farkının olmadığı görüşündedirler. Çünkü Kur'an'ın tamamı Al-lah kelâmıdır. Bir sûrenin veya âyetin efdal olması, diğerlerinden daha faziletli olduğu vehmini uyandırır. Kur'an'ın bazı âyet ve sûrelerini diğerlerinden üstün tutmak, hatadır. Bu yüzden İmam Malik (Malik b. Enes b. Malik b. Ebî Amir el-Ashâbî: ö. 179 H./ 795 M.), bir sûreyi birkaç kere okumayı veya diğerlerini bırakıp, devamlı aynı sûre ile meşgul olmayı kerih görmüştür. Ancak bazı alimler de sûre ve âyetler hakkında ifade edilen üstünlüğün sadece sevap yönünden bir üs-

⁵⁹⁵ ez-Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfân**, I, s.25.

⁵⁹⁶ İsmail Karaçam, **Kur'an-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri Mufasssal Tecvid**, 5. Baskı, İstanbul: İfav, 1991 s.81.

⁵⁹⁷ es-Suyûtî, **el-İtkân**, IV, s.388;

tünlük olduğunu söylemiş, yoksa bunun Kur'ân'ın bir sûre veya âyetinin, diğerlerinden üstün olması anlamına gelmediğine işaret etmişlerdir.⁵⁹⁸

Gazâlî gibi alimler de sûre ve âyetlerdeki fazileti bildiren hadislerin zahiri manalarına bakarak, birbirlerine olan üstünlüğünü kabul etmişlerdir: “Kur'ân'daki bazı âyetlerin diğerlerine nazaran üstünlüğü bulunduğunu söylediniz. Halbuki kelam Allah'ın Kelamıdır. Nasıl olur da âyetler veya sûreler birbirlerinden faziletli, birbirlerinden şerefli olabilir? şeklinde bir soru soracak olursan, bunu şöyle açıklarız: Şâyet basiret nurun Âyet'el-Kürsî ile borç âyeti (Bakara, 2/282) İhlas sûresi ile Tebbet sûresi arasındaki farkı gösteremiyor/göremiyorsa, taklide gömülmüş nefsin bu farkı kabullenmeye götürmüyorsa o zaman hiçdeğilse sahibi risalet olan Resûlullah (s.a.v.)'in sözlerine uy. Resûlullah şöyle buyurmuş: “Yasin sûresi Kur'ân'ın kalbidir. Fatiha sûresi sûrelerin en faziletlisidir. Âyete'l-Kürsî, Kur'ân âyetlerinin en üstünüdür. İhlas Sûresi, Kur'ân'ın üçte birine tekabül eden bir sûredir. Fedâilü'l-Kurânla ilgili bazı sûre ve âyetlerin faziletini tahsis ve tilavetindeki sevabın çokluğu hakkında varid olan haberler, sayılamayacak kadar çoktur. İnanmazsan/istersen hadis kitaplarına bak!”diyerek bu konudaki görüşünü ortaya koymuştur.⁵⁹⁹ Çerkesî'de O'nu okumayı, ezberlemeyi, öğrenmeyi ve öğretmeyi, dinlemeyi, Allah'ın kelamı ile meşgul olmayı -her ne sebep ve şekilde olursa olsun- faziletli kabul etmiş ve bu hususta aşağıdaki örnekleri sunmuştur.

⁵⁹⁸ es-Suyûtî, **el-İtkân**, IV, s.404.

⁵⁹⁹ Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Ğazâlî, **Cevâhirü'l-Kur'ân ve Dürerühû**, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005, s. 47.

Örnek 1:

يا ايها الذين آمنوا استجبوا لله وللرسول إذا دعاكم لما يحييكم : عن ابي سعيد بن المعلي قال كنت أصلي فمر بي النبي (ص) فدعاني فلم أجبه فقلت يا رسول الله إني كنت اصلي فقال لم يقل الله استجبوا لله وللرسول إذا دعاكم لما يحييكم ثم قال لي لأعلمنك سورة هي أعظم السور في القرآن قبل أن تخرج من المسجد ثم اخذ بيدي فلما اراد ان يخرج قلت له لم تقل لأعلمنك سورة هي أعظم سورة في القرآن قال الحمد لله رب العالمين هي السبع المثاني والقرآن العظيم الذي أوتيته

“Ey iman edenler! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı vakit Allah ve Resûlüne uyun!”⁶⁰⁰

Müellif, Hz. Peygamber’e atfen sahih olup olmadığına bakmaksızın sûrelerin fazîletleri ile ilgili nakillerde bulunmuştur.

Çerkesî Enfal 24. âyetinin tefsirini yaparken Said b. Mualla’dan Fatıha sûresinin faziletini belirtme sadedinde şu rivâyeti zikretmiştir: “Ebû Said İbnu’l-Mualla’dan şöyle dediği nakledilmiştir: Mescidde namaz kılıyordum. O sırada Hz. peygamber (s.a.v.) beni yanına çağırdı. Fakat ben, onun bu çağrısına (hemen) uyamadım. (Bir müddet sonra) yanına gidip “Ey Allah’ın Elçisi! Namaz kılıyordum” diye mazeret bildirdim. Bunun üzerine şöyle buyurdu: Allah Teâlâ’nın “Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman Allah ve Resûlüne uyun!” buyurduğunu işitmedin mi? Daha sonra “Mescidden çıkmadan önce sana Kur’an’daki sûrelerin en büyüğünü öğreteceğim”dedi. Sonra elimi tuttu. Mescidden çıkmak istediği zaman O’na “Sana Kur’an’daki en büyük sûreyi öğreteceğim buyurmamış mıydın?” diye sordum.

⁶⁰⁰ Enfal 8/24.

Bunun üzerine: “O sûre Elhamdülillahi Rabbi’l- âlemîn’dır; tekrarlanan yedi ve bana verilen Kur’an’dır.” buyurdular.”⁶⁰¹

Örnek 2:

وعن ابن عباس رضي الله عنه أن رسول الله (ص) لما دعي بهذه الدعوات قيل له عند كل كلمة قد فعلت وعنه عليه السلام أنزل الله آيتين من كنوز الجنة كتبها الرحمان بيده قبل أن يخلق الخلق بألفي سنة من قرأها بعد العشاء الآخرة أجزأته عن قيام الليل وعنه عليه السلام السورة التي تذكر فيها البقرة فسطاط القرآن فتعلموها فإن تعلمها بركة وتركها حسرة ولن تستطيعها البطلة قيل وما البطلة قال السحرة أي ولن تستطيع البطلة أن تسحرُوا وعنه عليه السلام أن الله كتب كتابا قبل أن يخلق السموات والارض بألفي عام فأنزل منه آيتين ختم بها سورة البقرة فلا يقران في دار ثلاث ليال فيقر بها شيطان

Müellif Çerkesî, önemine binaen Bakara sûresi ve özellikle son iki âyeti ile alakalı peşpeşe şu rivâyetleri zikretmiştir. İbn Abbas’dan (r.a.) rivâyet edildiğine gör, Hz. Peygamber (s.a.v.) bu dualarla dua ettiği zaman, her cümlesinde (Allah tarafından) “Peki (bu dediğini) yaptım gitti” diye cevap verdi. Yine Hz.Peygamber’dan rivâyet edildiğine göre Allah (c.c.) cennet hazinelerinden iki âyet indirmiştir ki Rahman onları mahlukat yaratılmadan iki bin sene önce kendi (kudret) eliyle yazmıştır. Her kim bu iki âyeti yatsıdan sonra okursa sabaha kadar ona o ikisinin ecir paylaştırılır/yazılır. (Bir başka rivâyette) Resûlallah (s.a.v.) “Her kim Bakara sûresinin son iki âyeti okursa (bu ecir olarak) ona yeter.” buyurmuşlardır. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) “İçinde Bakara geçen sûre Kur’an’ın (koruyucu) çadırıdır. Onu öğrenin, çünkü onu öğrenmekte bereket, terk etmekte ise pişmanlık vardır. “Batıl taraftarlarının” ona gücü yetmez. Batıl taraftarları kimlerdir, diye soruldu-

⁶⁰¹ Çerkesî, a.g.e., v.147a-147b.

ğunda; “Onlar sihirbazlardır ki, bu kişiler sihir yapmaya güç yetiremezler.” buyurdular. (Bu konuyla alakalı olarak bir diğer hadis-i şerifte) Resûlallah (s.a.v.) : “Allah gökleri ve yeri yaratmadan iki bin yıl önce bir kitap yazdı. Bakara sûresinin kendileri ile tamamlandığı iki âyet indirdi. Bir evde üç gece zarfında bu âyetler okunmuyorsa; artık o eve şeytan yaklaşır.”⁶⁰²

Örnek 3:

عن النبي صلى الله عليه وسلم من قراء سورة المائدة اعطي من الاجر عشر حسنات ومحى عنه عشر سيئات ورفع له عشر درجات بعدد كل يهودي ونصراني يتنفس في الدنيا .

Hız. Peygamberden şöyle rivâyet edilmiştir: Her kim Maide sûresini okursa (tarafımızdan) ona on hasene verilir. Ve günahlarının on tanesi silinir. Ve dünya hayatında yaşamış olan her yahudi ve hristiyan adedinin on katı derecesi yükseltilir.⁶⁰³

Örnek 4:

ولقد آتيناك سبعا من المثاني والقرآن العظيم : ولقد آتيناك سبعا وهي الفاتحة من المثاني وعن أبي هريرة قال قال رسول الله (ص) أم القرآن هي السبع المثاني والقرآن العظيم وقيل السبع المثاني هي فاتحة الكتاب والقرآن العظيم سائر السور وقيل سبع سور طوال وسابعها الانفال والتوبة أن رسول الله (ص) قال إن الله أعطاني السبع الطوال مكان التورية وقيل سبع حواميم وقيل الاسباع في القرآن وهي الامر والنهي والبشارة والانذار وضرب الامثال وتعداد النعم واخبار الامم

“Andolsun ki; muhakkak biz sana, tekrar edilen yediyi ve Yüce Kur’ân’ı verdik.”⁶⁰⁴

⁶⁰² Çerkesî, a.g.e., v.54a-54b.

⁶⁰³ Çerkesî, a.g.e., v.108b.

Çerkesî bu âyetle ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: “Sana tekrar edilen yediyi verdik” ten maksat Fatiha sûresidir. Ebû Hureyre (r.a.) şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v.) “Ümmü’l Kur’ân” (Fatiha), o tekrarlanan yedi âyettir. Ve (bana verilen) Yüce Kur’an’dır.” buyurmuşlardır. “Tekrar edilen yedi, Fatiha sûresi ve ‘Kur’an’ın diğer sûreleridir,” denilmiştir. (Yine bunun) içerisinde Enfal ve Tevbe sûreleri de dahil yedi uzun sûre olduğu söylenmiştir. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) “Bana Hz. (Musa’ya verilen) Tevrat’ın yerine Seb’u t-Tivâl (yedi uzun sûre) verilmiştir,” buyurmuşlardır. Bunların da Hâmîm ile başlayan (Ğafir, Fussilet, Şûrâ, Zuhurf, Duhan, Casiye ve Ahkaf sûreleri) olduğu söylenmiştir. Yine denilmiştir ki, bunlar Kur’an’da zikredilen emir(ler), nehiy(ler), müjdeler, uyarılar, darb-ı meseller, ilahî nimetlerin dile getirilmesi ve geçmiş ümmetlere ait haberleri kapsayan yedi ana konudur.⁶⁰⁵

⁶⁰⁴ Hicr 15/87.

⁶⁰⁵ Çerkesî, **a.g.e.**, v.228b.

SONUÇ

Bu çalışmamızda **Cem'u'l-Meâlî** adlı eserini incelediğimiz Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî, XV. Asrın sonu ile XVI. Asrın ilk yarısında Osmanlı Devletinin hem siyâsî hem de ilmî bakımdan en parlak dönemini yaşadığı bir zaman diliminde yaşamıştır. Hayatı ile ilgili yegâne bilginin İbnu'l-İmâd'ın **Şezerâtü'z-Zeheb** adlı eserinde zikredilen bilgilere göre Yûsuf b. Yahya el-Çerkesî Arapça, Fıkıh, Hadis ve Tefsir başta olmak üzere islâmî ilimlerde kendini yetiştirmiştir. Akabinde incelemiş olduğumuz tek kitap içerisindeki mücellet iki ciltlik dirâyet tefsirini kaleme almıştır.

Ayrıca tefsirinin farklı yerlerinde bizzat isim vererek, Zemahşerî ve Beydâvî gibi müfessirlerin fikirlerinden istifade etmiş, bunun yanı sıra, muhtelif yerlerde de isim zikretmeksizin Kurtubî, İbn Kesîr, Taberî gibi müfessirlerin kullandığı argümanları aynıyla kullanmıştır.

Bizzat kendisinin istinsah ettiği nüsha olmayan el yazma bu eseri daha önce de belirttiğimiz gibi farklı kişilerin yazdığı konusunda şüphe yoktur. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin yaklaşık kırk yerinde yazı tipi değişmekte, bu da tefsirin farklı kişiler tarafından istinsah edildiğini ortaya koymaktadır.

Tefsirin, bir dirayet tefsîri olmasına rağmen rivâyet yönünden de oldukça zengin olduğu söylenebilir Çerkesî'nin, tefsirinde genellikle Kur'anı Kur'an ile tefsir etmeye özen gösterdiğini görmekteyiz. Bazen ayette bulunan bir kelimeyi açıklamak için, bazen ayetin manasını teyit etmek için, bazen de ayetin lugavî yönünü açıklamak için başka bir ayeti şahid getirdiğine tefsirinde sıkça rastlamak mümkündür. Dolayısıyla müfessirimizin eserinde Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîri oldukça geniş bir yer tutar.

Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî, tefsirin vazgeçilmez bir diğer unsuru olan “Sünnet”e de büyük önem vermiş, Hz. Peygamber’in hadislerini, ilgili oldukları ayetlerin tefsirinde zikretmiştir. Bu rivayetler genel itibariyle sahih hadislerden oluşmakla birlikte onun, rivayet ettiği hadislerde sened zincirine hiç yer vermediği, hadislerin tahricini yapmadığı ve hadislerin kaynağına da işaret etmediği görülmektedir.

Çerkesî, ayetleri tefsir ederken sahabe ve tabiûnun fikirlerine de sıkça değinmektedir. *Cem’u’l-Meâlî*’de muhtelif yerlerde farklı birçok sahabeden rivayetlere rastlamaktayız. Bu rivayetler içerisinde İbn Abbas, Hz. Ömer, Hz. Aişe ve İbn Mes’ud’dan gelen rivayetlerin daha yoğun olduğu gözlenmektedir. Sahabeden aktarılan bu rivayetlere içerik olarak bakacak olursak; sebep-i nüzûl, asr-ı saadette gerçekleşen tarihi olaylar ile fikhî konular ve kıraat farklılıkları ağırlığı teşkil etmektedir.

Çerkesî, *Cem’u’l-Meâlî* adlı eserinde Tabiûn’dan çok fazla olmasa da nakillerde bulunmaktadır. Tefsirin genelinde ise Hasan el-Basrî, Katade ve Mücahid’dan gelen rivayetler diğerlerine nazaran daha fazladır.

Çerkesî’nin isrâiliyyat türünden olan rivayetlere özellikle kıssaları zikrederken fazlaca yer verdiği ve bunları nakletmede bir sakınca görmediği dikkat çekmektedir. Zira kaynaklarda tamamen isrâiliyyat kaynaklı haberler olduğu ifade edilen bu rivâyetlere yönelik olumsuz bir tavrının da olmaması, bizlere onun bu haberleri kabul ettiğini veya bu konuda gerekli hassasiyeti göstermediğini düşündürmektedir.

Müellif Çerkesî, âyetlerden hüküm çıkarırken özellikle tartışmalı konularda fukahânın ve mezhep imamlarının görüşlerine yer vermiş, kıraat farklılıklarının

âyetlerden çıkarılabilecek hükümlere tesirini belirtmiş ancak mezhep olarak Hane-
fî mezhebinin görüşlerini tercih etmiştir.

Cem’ul Meâlî tefsirinin en güçlü yönlerinden biri, kıraatları belirtmede gösterdiği
titizlik ve yoğunluktur. Çerkesî çeşitli kıraatlara göre âyetin manasında meydana
gelen mana farklarını izah etmiş, değişik kıraatleri naklederken bunların kimlere
ait olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca, Çerkesî’nin farklı kıraatleri verdikten sonra
bazan kendi tercihini belirttiği gibi, bazan da belirtmeyip yorumsuz bıraktığı da
olmuştur. Ayrıca o, Kıraat-ı Aşere konusunda meşhur olmuş imamların okuyuşla-
rına da yer vermiş ve bunlar arasındaki şahsî tercihlerini de belirtmiştir.

Çerkesî, belâğat konuları ile ilgili olarak başta isti’âre ve çeşitleri olmak üzere,
teşbih ve nevîleri, kinaye, mecâz vb. konularda örnekler serdetmiş ve çeşitli
belağat sanatlarını kullanarak Kur’ân’ın bu özelliğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Müellif Çerkesî, yapmış olduğu yorumlarda nüzûl sebeblerini çok geniş bir yelpa-
zede ele almış, bu konuda da yapmış olduğu nakilleri genelde “ روى, نزلت, فنزلت ”
ifadeleri ile nakletmiş, bu rivayetlerin hüküm itibarıyla umum mu, yoksa husus
mu ifade ettiği gibi konulara da yeri geldikçe işaret etmiştir. Bunun yanında kul-
landığı rivâyetleri genelde yorumsuz bir şekilde aktarma yoluna giderek onlar
hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Kur’ân’da Nasih ve Mensûh’un bulunup bulunmadığı mevzuunda şahsi olarak
olumlu kanaat serdeden Çerkesî, neshin üç çeşit olduğunu zikreder. Ona göre
nesh; aklen ve sem’an caizdir ve naklen de vakidir. Nesh, önceki dinlerde vuku
bulduğu gibi, Kur’ân’ın kendi bünyesinde de gerçekleşmiştir. Bu görüşlerine bi-

naen Çerkesî, zaman zaman mensûh ayetleri göstermiş nâsîh âyetlere de yeri geldiğinde işaret etmiştir.

Yine Kur'ân'da bazı sûrelerin başında bulunan hurûf-u mukatta'a/hece harfleri ile alakalı bilgiler verilmiş, nerelerde ve kaç şekilde geçtiği, müellifin bu konudaki görüşleri örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Muhkem-Müteşabih konusunda ise genel bir açıklamadan sonra bu konudaki tartışmaların ne zaman başladığı ve bu konuda muhkem ve müteşabihin nasıl anlaşıldığı hususunda bilgiler verilmiştir. Ardından müellifin konuyla alakalı ayetlerde ne gibi açıklamalar yaptığını ortaya koyan örneklerle delillendirilmiştir.

Müellifimiz Çerkesî, ayrıca Mühemâtü'l-Kur'ân konusu ile ilgili olarak âyetlerde müphem bırakılan noktaları açıklayıcı bilgilere yer vermekte, bunlarla nelerin veya kimlerin kastedildiğini belirtmeye çalışmaktadır. O, Kur'an'daki müphemleri tayin ederken âyet, hadis ve sahabeden şahit getirmekte, zaman zaman da diğer âyetlerden deliller sunarak konuyu izah etmeye çalışmaktadır.

Çerkesî, sûrelerin Mekkî mi, yoksa Medenî mi olduklarını ayrıntıya girmeksizin baş tarafta verdiği bilgilerde ayet sayıları ile birlikte kısaca zikretmiş, kimi zaman ise hem âyet sayısı ve hem de sûrenin Mekki ya da Medenî olduğunu belirtmiştir. Bazen “veyahut” ifadesi ile hakkında ihtimaller olduğuna veya istisnalar olduğuna değinmiştir.

Sonuç olarak; *Cem'u'l-Meâlî*, farklı alanlarla ilgili bir çok faydalı malumatı muhtevî bir tefsirdir. Bütünüyle kendisine has, orijinal bir metotla ortaya konulmuş bir eser olmamakla birlikte; kendisinden önce yazılmış tefsirlerden oldukça

yararlanan ve onlara benzer bir metotla ve daha küçük bir boyutta kaleme alınmaya çalışılmış bir eser olarak nitelendirilebilir.

Buraya kadar özetlemeye gayret ettiğimiz bu mütevâzî araştırmada, Osmanlı Dönemi'nde yetişmiş müfessirlerden Yusuf b. Yahyâ el-Çerkesî'nin **Cem'u'l-Meâlî** adlı tefsirindeki metodunu incelemeye çalıştık. Görebildiğimiz kadarıyla onun müfessirlik yönünü ve onun bu alandaki hizmetlerini sunmaya gayret ettik. Bu çalışmamız, Çerkesî ve tefsîri hakkında her şeyin söylenip bittiği anlamına gelmez. Dolayısıyla çalışmamızla ilgili yapılacak her türlü eleştiriye açık olduğumuzu şimdiden belirtmek isteriz.

BİBLİYOGRAFYA

- ACLÛNÎ, İsmail b. Ahmed, **Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs**, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, (I-II).
- AHMED İBN HANBEL, **Müsned**, Mısır: Müessesetü Kurtuba, t.y., (I-VI).
- AYDEMİR, Abdullah; **Tefsirde İsrâiliyyat**, İstanbul: Beyân Yay., 2000.
- AYDIN, Cengiz, "Ali Kuçcu", **DİA**, c.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1989, ss.408-410.
- BARTHOLD, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, Fuad Köprülü (Çev.), Ankara: DİB Yay, 1984.
- BAŞOĞLU, Tuncay, "Muhkem", **DİA**, c.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2006, ss.42-44.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. El-Hasan, **Şuabu'l-İmân**, Muhammed Said Zaglûl (Thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410, (I-VIII).
- BEYDÂVÎ, Nasiruddîn Ebî Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, Hamza en-Neşretî, Abdülhafız Farğalî, Abdülhamid Mustafa (Thk.), Demenhur: Mektebetü'n-Neşretî, 1418, (I-V).
- BİLMEN, Ömer Nasûhî, **Muvazzah İlm-i Kelâm**, İstanbul, 1972.
- , **Büyük Tefsir Tarihi**, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, (I-II)
- , **Kur'ânı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri**, İstanbul: Kahraman Cilt-Yay., 1993, (I-VIII).
- BOLELLÎ, Nusreddin, **Belâgat Beyân-Me'ânî –Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı**, İstanbul: İFAV, 2001, s.53
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, **el-Camiu's-Sahîh**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, (I-VIII).

- CERRAHOĞLU, İsmail “Garibu’l-Kur’ân”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1996, c.13, ss.379-380.
- , İsmail, **Tefsir Tarihi**, Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- , **Tefsir Usûlü**, 9. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1993.
- ÇELEBÎ, Katip, **Keşf-ez-Zunun**, 2. Baskı, İstanbul: M.E.B. Yay., 1971, (I-II).
- ÇETİN, Abdurrahman, “Nesih”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2006, c.32, ss.579-581.
- ÇETİNER, Bedreddin “Ahkamü’l Kur’ân”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1988, c.1, ss.551-552.
- DANÎ, Ebî Amr Osman b. Said, **Kitabü’t-Teysîr fi’l-Kıraati’s-Seb’**, Kahire: Darü’l Ğaddi’l-Cedîd, 2006.
- DEMİRAYAK, Kenan, - Sadi Çögenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., 2000.
- DEMİRCİ, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1995, c.19, ss.360-362.
- , **Tefsir Tarihi**, İstanbul: İFAV, 2008.
- DİHLEVÎ, Veliyyullâh Ahmed b. Abdürrahim, **el-Fevzü’l-Kebîr fî Usûlü’t-Tefsîr**, Beyrut: Dârü’l-Beşâir el-İslâmiyye, 1983.
- EBÛ DAVUD, Süleyman b. El-Eş’ab es-Sicistânî, **es-Sünen**, b.y.: Dârül-Fikr, t.y., (I-IV).
- EBÛ ŞEHBE, Muhammed b. Muhammed, **el-İsrâîliyyât ve’l-Mevzû’ât fî Kütübi’t-Tefsîr**, Beyrut: Dârü’l-Ceyl, 2005/1425.
- EFENDİOĞLU, Mehmet “Sahâbe”, **DİA**, c.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2008, s.391.

- ELMALILI, M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, İsmail Karaçam, Emin Işık, Nurettin Bolelli, Abdullah Yücel (Sad.), Azim Dağıtım, t.y., (I-X).
- EREN Cüneyt, M. Vecih Uzunoğlu, **Belâgat Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar**, İzmir: Sütun Yay., 2006.
- FAYDA, Mustafa, "Siyer ve Meğâzî", **DİA**, c.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2009, ss.319-324
- FAZLIOĞLU, İhsan, "Mirim Çelebi", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2005, c.30, ss.160-161.
- GOLDZİHER, Ignaz, "Eshab", **İA.**, İstanbul: MEB, 1977, IV, s.370-371.
- GÖKKAY, Orhan Şaik, "Molla Lüffi", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2005, c.30, ss.255-258.
- GÖLCÜK, Şerafettin, Süleyman Toprak, **Kelâm**, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1988.
- ĞAZZÂLÎ, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Muhammed **Cevâhirü'l-Kur'ân ve Dürerühû**, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- HAKİM EN-NEYSÂBÛRÎ, Muhammed İbn Abdullah Ebû Abdullah, **el-Müstedrek Ale's-Sahihayn**, Mustafa Abdulkadir Ata (Thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990, (I-III).
- HAMÎDULLAH, Muhammed, **İslam Peygamberi**, Salih Tuğ (Çev.), İstanbul: İrfan Yay., 1993, (I-II).
- HAŞİMÎ, Ahmet, **Cevâhiru'l-Belâgat**, İstanbul: Kahraman Yay., 1984.
- HATİPOĞLU, İbrahim, "İsrâiliyyât", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2001, c.25, ss.195-199.
- HEYSEMÎ, Nureddin Ali b. Ebû Bekir, **Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid**, Beyrut: Dârü'l-Kitâbu'l-Arabî, 1986, IV, (I-X).

- HEYSEMÎ, Nureddin, **Müsnedü'l-Hâris (Zevâidu'l-Heysemî)**, Medine: Merkezu Hidmeti's-Sünne, 1992, (I-II).
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekir Abdullah ibn Muhammed, **el-Kitabu'l-Musannaf fi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr**, Kemal Yusuf (Thk.), Riyad: Mekebetu'r-Rüşd, 1409, (I-VII).
- İBN HACER, Ahmed b. Ali Ebû'l-Fadl el-Askalânî, **Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379, (I-XIII).
- İBN HİBBAN, Muhammed ibn Ahmed Ebû Hatim et-Temimî, **Sahih-i İbn Hibban**, Şuayb el-Arnâvut (Thk.), Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1414, 1993, (I-XVIII).
- İBN KESÎR, İmâdüddîn Ebî'l-Fidâ İsmail ed-Dimeşkî, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Hanî el-Hacc (Thrc.), Kahire: el-Mektebetü't-Tevfîkiyye, t.y., (I-VIII).
- İBN SELAME, Muhammed ibn Cafer Ebû Abdullah, **Müsnedü's-Şihâb**, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986, (I-II).
- İBN TEYMIYYE, **Şerhü Mukaddimeti't-Tefsîr**, Riyad: Medâru'l-Vatani li'n-Neşr, 1426.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed b. Manzûrel-Ensârî el-İfrikî el-Mısırî el-Hazrecî Cemâlüddîn Ebu'l-Fadl, **Lisânü'l Arab**, Beyrut: Dârü'l Meârif, t.y., (I-VI).
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemâlüddîn Ebî'l-Ferc Abdurrahman b. Ali, **Nevâsihu'l-Kur'ân**, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2002.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, **Takrîbü'n-Neşr fi'l-Kırââtî'l-'Aşr**, İbrahim Atve İvaz (Thk.), Kahire: Darü'l-Hadis 2004.
- İBNÜ'L-İMÂD, Abdülhay b. Ahmed, **Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb**, Beyrut: t.y.

- İZGİ, Cevat, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- KÂDÎ, Abdülfettah, **Esbâb-ı Nüzûl Sahabe ve Muhaddislere Göre**, s.13, Salih Akdemir (Çev.), Ankara: Fecr Yay., 1996.
- KARAÇAM, İsmail, **Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri Mufasssal Tecvid**, 5. Baskı, İstanbul: İfav, 1991.
- , **Kıraat İlminin Kur’ân Tefsîrindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi**, İstanbul: İfav, 1996.
- KAZICI, Ziya, “Osmanlılarda İlmi Hayat”, **XV. Ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, İstanbul: Ensar Neş., 1997, ss.259-287.
- KILIÇ, Hulûsî “Belâğat”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1992, c.5, ss.380-383.
- , “İbn Âcurrûm”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1999, c.19,ss.295-296.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Akşemseddin”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1989,c.2,ss.299-302.
- KÖSE, Saffet, “Hocazâde Muslihuddin Efendi”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul,1998, c.18, ss.207-209.
- KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, **el-Cami’ Li Ahkâmî’l-Kur’ân**, Kahire: Dâru’l-Hadis, 2007, (I-X).
- MAKSUDOĞLU, Mehmet, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul: Ensar Neş., 2009
- MALİK İbn Enes, **el-Muvatta**, Mısır: Dâru İhyâit-Turâsî’l-Arabî, t.y., (I-II).
- MOLLAİBRAHİMOĞLU, Süleyman, **Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan Yazma Tefsirler Metod ve Kaynakları**, İstanbul: Süeymaniye Vakfı Yay., 2002.
- MUNÂVÎ, Abdurraûf, **Feyzu’l-Kadîr**, Mısır: Mektebetu’t-Ticâriyye, 1356, (I-VI)

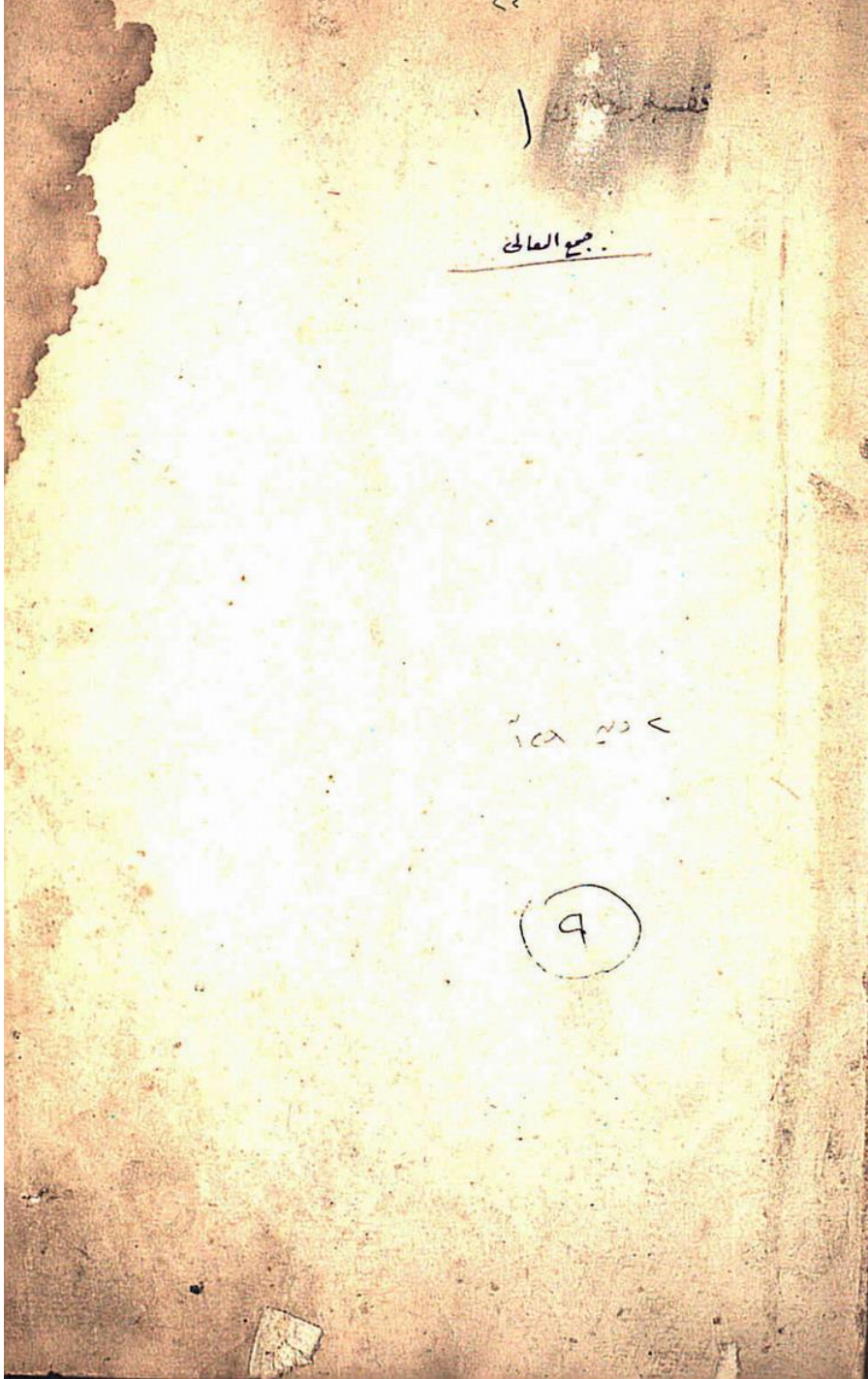
- MÜSLİM, Ebû'l-Huseyn İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî, **es-Sahih**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, (I-III).
- NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb Ebû Abdurrahman, **es-Sünen el-Kübra**, Beyrut: Daru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1991, (I-IV).
- ÖZTUNA, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yay., 1977
- PAŞAZADE, Kemal **Tehafüt Haşiyesi**, A. Aslan (Çev.), Ankara: 1987.
- RAHEVEYH, İshak b. İbrahim, **Müsned**, Medine: Mektebetü'l-İman, 1412/1991:
- RÂĞİB EL-ISFAHÂNÎ, Ebi'l-Kâsım el-Hüseyn b. Ahmed, **el-Müfredat fî Ğarîbi'l-Kur'ân**, Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, t.y.
- SAİD B. MANSÛR, **Sünen**, Riyad: Dâru'l-Useymî, 1414, (I-V).
- SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmail el-Emîr, **Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân**, Muhammed Subhi b. Hasen Hallâk (Thk.), Beyrut: Dâru İbnu Kesîr, 2000.
- SARAÇ, M. A. Tekta, **Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat**, Genişletilmiş II. Baskı, İstanbul: Bilimevi Basın Yay., 2001.
- SHAW, Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Mehmet Harmanlı (Çev.), İstanbul: E Yay., 1994
- SUYUTÎ, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, **ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr**, Beyrut/Lübnan, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, I-(IIV)
- Esbabü'n- Nüzûl**, Hafız Şiayse' (Thk.), Mansûre/Mısır: Dâru'l-Ğaddi'lCedîd, 2002.
- , **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Ahmed b. Ali (Thk.), Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004, (I-IV).
- EŞ-ŞAFÎ, Muhammed İdris, **el-Ümm**, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1973.

- ŞAHİN, M.Süreyya “Kısas-ı Enbiya”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2002, c.25, ss.495-496.
- ŞAKİROĞLU Mahmut H., “ANGIOLELLO, Giovanni Maria”, **D.İ.A.**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.,İstanbul, 1991, c.3, ss.197-198
- TABERÂNÎ, Ebû'l-Kasım Süleyman İbn Ahmed, **el-Mu'cemu'l-Evsat**, Kahire: Darü'l-Haremeyn, 1415, (I-X).
- , **el-Mu'cemü's-Sağîr**, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985, (I-II).
- , **er-Riyâdu'n-Nadra**, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996, I, s.305.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, **Cami'ul-Beyân an Te'vîli Âyi'l Kur'ân**, 2. Baskı, Ahmed Abdürrezzak el-Bekrî, Muhammed Adil Muhammed, Muhammed Abdüllatif Halef, Mahmud Mursî Abdulhamit (Thk.), Kahire: Dâru's-Selam, 2008.
- TEKELİ, E. Kahya, M. Dosay, R. Demir, H.G. Topdemir, Y. Unat, **Bilim Tarihi-ne Giriş**, Ankara: 1999
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, **es-Sünen**, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- TOPALOĞLU, Bekir, **Kelâm İlmi Giriş**, Damla Yayınevi, t.y.
- TURAN, Abdülbaki, “İbn Malik et-Tâî”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1999, c.20, ss.169-171.
- TURGUT, Ali, **Tefsir Usûlü ve Kaynakları**, İstanbul: İFAV, 1991.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1972
- , **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988
- ÜNAL, Mehmet, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü**, Ankara: Fecr Yay., 2005.

- VÂHİDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Neysâbü'rî, **Esbabü'n- Nüzûl**, Abdullah el-Menşâvî (Thk.), Kahire: Dâru'l-Menâr, t.y.
- YAVUZ, Yusuf Şevki "Kelâm", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2002, c.25, ss.196-203.
- , "Müteşâbih", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2006, c.32, ss.204-207.
- ZEHEBÎ, Muhammed Huseyn, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Beyrut: Dâru'l-Yusuf 2000.
- ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, **Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvili fî Vucûhi't-Te'vîl**, 3. Baskı, Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2003, (I-IV).
- ZERKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm, **Menâhilü'l- İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003/1423, (I-III).
- ZERKEŞÎ, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah, **el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Ebû'l-Fazl ed-Dimyâdî (Thk.), Kahire: Dâru'l- Hadîs, 2006,
- ZİRİKLÎ, Hayreddin, **el-A'lâm Kâmûs-u Terâcim li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l 'Arabi ve'l Müste'ribîne ve'l-Müsteşrikîn**, t.y., (I-VIII).

EKLER

EK 1 Eserin İlk Sayfası

ولا يترك عبادة رب احد ان يوافق احد او يطلب متعاجزا فالشرك نوعان ابر وهو ان لا يقبل التوحيد العباد بانه
واصف وهو الزيادة ولهذا قال هم ان اخوف ما اخاف عليكم الشرك الاصف قالوا يا رسول الله وما الشرك الاصف قال الزيادة
روى ابن جندب بن زهير قال لو سئل الله ان لا يعمل العمل لله فاد الخلق عليه سترى فقال ان الله لا يقبل ما شرك فيه
فثبت نفسه يقال له لا ولد له ولا ولد له تكرر لرجل من ربه استر ولا جبر الكلدانية ولا تكرر لرجل من نفسه لان يقدر به لا و لا يحد
الظن وعنه علم العلم انتد الشرك الاصف قالوا وما الشرك الاصف قال الزيادة من السعي في العلم
من جازنا عند مضجع كان له نور ابتلاه لا من مضجع له ملكه حشره ولكن النور ملككم يهلون
عليه حتى يوقى فان كان مضجعكم بكم كان نور ابتلاه لا من مضجعكم الحى
البيت المحور حشره ولكن النور ملككم يعملون عليه حتى
يشيقظم وعنه علم السلام من فراء سورة
الكهف من آخر ما لا ينزل من فراء سورة
القدم من فراء ما لا ينزل
نور من الارض الى السماء